

Náše současná etapa vývoje metodologie sociologického poznání

FRANTIŠEK ZICH

Prohlubování metodologického aparátu vědy patří k imanentním zákonitostem jejího rozvoje. Předpokládá ovšem alespoň občasnou kritickou reflexi badatelské praxe vědy, kritickou analýzu používaných metod a zhodnocení dosažených výsledků, zejména z hlediska jejich využívání v praxi. Důvodem takové kritické reflexe bývají buď zjevné neúspěchy poznávacího procesu, jeho stagnace, společenský nezájem o výsledky bádání, nebo nové úkoly, které jsou před příslušnou vědu postaveny a jejich řešení předpokládá použití náročnějších a komplexnějších metod.

Tato stať je dílčím pokusem o kritickou reflexi metodologie naší současné sociologické výzkumné praxe. Nekládá si však za úkol vyčerpát, analyzovat a systematicky zhodnotit celou sociologickou výzkumnou produkci minulých téměř dvaceti let. Je spíše zamyšlením nad určitými etapami, jimiž naše sociologie v nedávném období prošla a v nichž se formovala její metodologická a metodická vybavenost; zamyšlením, které chce upozornit na nezbytnost řešení vážných metodologických problémů, které podle mého soudu brzdí efektivnější poznání v oblasti sociologie a komplikují jeho využívání v praxi. Nedomnívám se přitom, že příčinou potřeby kritické reflexe výzkumné praxe v oblasti naší sociologie jsou její neúspěchy, ale naopak spíše nezbytnost řešit nové velmi náročné společenské úkoly, které vyžadují jak prohloubení poznávacích možností sociologie, tak také — a dokonce možno říci především — změnu v myšlení sociologů — výzkumníků.

Tyto úkoly vyplývají ze stavu rozvoje naší společnosti. Byly precizovány v základních dokumentech jednání XVI. sjezdu KSČ. Zdůrazňuje se v nich zejména úloha vědy, spojená s výzkumem aktuálních otázek výstavby socialistické společnosti. Mezi ně patří hlavně sociální souvislosti procesů intenzifikace probíhajících ve všech oblastech národního hospodářství, zvyšování efektivity a kvality veškeré práce, včetně práce jednotlivců a všech socialistických institucí.

Tyto úkoly jsou velice vážné a složité, souvisejí s řešením rozpornosti dynamického rozvoje naší společnosti v současné etapě. Marxistická sociologie přitom může sehrát důležitou roli. Má k tomu již dostatek zkušeností. Uplynulé desetiletí přineslo řadu pozitivních výsledků v poznávání rozvoje socialistické společnosti. Týká se to zejména problematiky zkoumání dynamiky třídně sociální struktury, formování socialistického způsobu života, rozvoje sociálního plánování i některých dalších oblastí, například výzkumu mládeže, veřejného mínění apod. Přes tyto nesporné úspěchy nemůžeme být, domnívám se, zcela spokojeni. To proto, že ne vždy jsou získané poznatky dostatečně kvalitní, aby mohly být použity v řídicí práci a často nepostihují podstatu problematiky, jsou popisné a neodhalují zákonitosti vývoje příslušného procesu. Některé významné oblasti společenského systému zatím nejsou zkoumány vůbec, nebo ne dostatečně seriózně, takže společenskovědnímu poznání (zvláště v oblasti sociologie) chybí potřebná ucelenost. To podle mého soudu přímo souvisí se

stupněm propracovanosti metodologie marxistické sociologie, v níž existuje řada otevřených problémů, jež v praxi výzkumné činnosti vedou k rutinérství, popisnosti a formalismu. Stupeň rozvoje metodologie je třeba však vidět v určitém konkrétně historickém kontextu, pohlížet na něj jako na produkt rozvoje sociologie samé i procesu jejího uplatňování ve společnosti.

Vývoj metodologie a metod marxistické sociologie v ČSSR

Nebudeme se zabývat hlubokými sociálně historickými kořeny vzniku marxistické sociologie a zdrojů její metodologie, jak bychom je mohli identifikovat v pracích klasiků. Konstatujeme však, že spojení marxistické sociologie s dělnickým hnutím je velice těsné již od samého počátku jejího vzniku. V každém historickém období se tento vztah určitým způsobem prohlubuje a v každém období nachází také svoji specifickou formu. Zatímco v období před uskutečněním proletářské revoluce vstupovala sociologie do dělnického hnutí převážně svou teoreticko-ideologickou částí, vyvolávají změněné sociální podmínky po uskutečnění samotného aktu této revoluce relativně novou orientaci sociologického bádání. Zvláště pak po zformování základů socialistické společnosti se objevují nové funkce a nové úkoly společenské vědy. V souladu s celospolečenskými změnami jsou posilovány hlavně konkrétně poznávací metody všech společenských věd, speciálně pak je rozvíjen sociologický výzkum. Vyplývá to z potřeb společenské praxe. Řídící subjekt společnosti, vyžaduje konkrétní informace o společnosti, společenských procesech, jejich stavu a dynamice. Jde o poznatky, které mají prohloubit řídicí práci, zajišťovat komplexnost poznání a optimalitu rozhodování.

Je možno říci, že nové společenské podmínky, vzniklé v období vstupu společnosti do etapy budování rozvinutého socialismu, objektivně vyvolávají rozvoj empirického poznání a rozvoj empirické sociologie zvláště. Nejde však zásadně o vznik „nové“ vědy, ale o rozvoj specifických poznávacích funkcí a metod, jež byly v marxismu-leninismu v té či oné podobě vždy zastoupeny. Můžeme se zde odvolat na známé práce klasiků, v nichž jsou využívány metody empirického zkoumání, například na Engelsovu knihu *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Marxovu *Dělnickou anketu*, Leninovu práci *O vývoji kapitalismu v Rusku* atd. Procesy budování rozvinuté socialistické společnosti však v důsledku své složitosti a komplexnosti vyžadují, aby byly prohloubeny tradiční metody empirického poznání a využity nové intenzivnější postupy. Má-li se sociologické poznání úspěšně rozvíjet, je především nutné hlouběji propracovat obecná metodologická východiska každého výzkumu.

Vznik, rozvoj a deformace sociologického zkoumání

Ve vývoji naší sociologie nastalo období intenzivního rozvoje vyvolaného důsledky zásadních společenských přeměn v prvé polovině šedesátých let. Objektivně vzniklá potřeba empirického zkoumání společenských jevů jako východiska konkrétních informací o společnosti se setkala s živým ohlasem v celé společenskovědní frontě. V sociologii se projevil nebývalý zájem o empirický výzkum a empirické sociologické metody. Začala se konstituovat sociologie jako „aplikovaná“ společenskovědní disciplína a hlavně kvantitativně rostl počet empirických sociologických výzkumů. Tento proces se neobešel bez vážných problémů. Předně celý rozvoj sociologického bádání probíhal živelně a je možno říci, že z velké části nekvalifikovaně, zaznamenal různé módní výstřelky a do značné míry přebíral metodologická východiska pozitivismu. Sociologické zkoumání společnosti, vyvolané objektivními potřebami jejího rozvoje, se v důsledku

těchto deformací ve značné míře fakticky stalo součástí procesů jdoucích proti tomuto rozvoji. Tato situace je vystižena v dokumentech *Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v Československé socialistické republice*. Konstatuje se zde úloha revizionismu v deformacích sociologie a jsou zde uvedeny důsledky empirismu a pozitivismu v sociologii: „V sociologii revizionisté především potlačili její marxisticko-leninský teoretický základ — historický materialismus. Pod záminkou rozvoje empirického bádání se tu stále více uplatňovaly různé teorie zejména buržoazní sociologie“ [Vývoj 1974: 7]

Z hlediska formování metodologie a celé metodologické vybavenosti sociologie bylo toto období charakteristické přeceňováním empirických zdrojů poznání. Sociologové se seznamovali s různými pracemi o metodách a technikách sociologického výzkumu a byly publikovány první naše samostatné práce tohoto typu. Módní a většinou nepromyšlené aplikace sociologických metod na zkoumání nejrůznějších sociálních jevů přinášejí však zpravidla jen jejich strukturní popis. Metody sociologického výzkumu byly nadto redukovány na anketu a hlavním předmětem zájmu bylo mínění lidí. Jejich výpovědi o realitě byly pak často považovány za fakty reality samé a tím se tento typ výzkumných akcí v podstatě dostal na pozice idealismu a subjektivismu s negativními politickými implikacemi.

Téměř jakékoli použití ankety, dotazníku či rozhovoru bylo pokládáno za sociologický výzkum. To ve svých důsledcích nutně muselo vést k diskreditaci sociologie. Negativní úlohu sehrála malá metodologická vybavenost lidí provádějících různá sociologická šetření a malé zkušenosti z této oblasti. Byly učiněny jen první kroky pro zpracování hromadných sociologických dat na počítačích, získávány první zkušenosti v oblasti interpretace tabulek, poznávací hodnoty testů, koeficientů a prakticky všech metodických postupů, jež jsou používány v rámci sociologického výzkumu.

I když jistá míra diletantismu je v počátcích sociologického empirického zkoumání společenských jevů u nás pochopitelná, je třeba vidět, že tento diletantismus nepramenil jen z fakticky malých či žádných zkušeností s podobnými výzkumy, ale také často z odmítání jakékoli teorie, včetně teorie historického materialismu. Většina výzkumů měla ahistorický charakter, byla prováděna bez respektování historické logiky poznání ve vědě. To se projevovalo v nedostatečné propracovanosti projektů, v nedocení významu teoretické složky poznání. Pokud výzkumy měly projektovou část, byl většinou kladen větší důraz na formální uspořádání výzkumných kroků, na konstruování měřících nástrojů či programy zpracování dat než na vlastní obsahovou podstatu výzkumného problému a jeho zachycení v konceptuálním aparátu. To ovšem vedlo k problematickým výsledkům výzkumů, zpravidla byly zjišťovány známé věci. Z toho postupně vyplynul větší důraz na teoretickou přípravu výzkumů. Projevilo se to v koncipování „teorií“ problému zkoumání, většinou však opět bez respektování širšího relevantního konceptuálního rámce. Šlo o „teorie“ ad hoc a „teorie“ odvozené z různých nemarxistických koncepcí, a to zpravidla na základě jejich parciálních znalostí. Z těchto „teorií“ byly vyvozovány hypotézy, jež měly být v procesu výzkumu verifikovány. Jen výjimečně se v těchto výzkumech přihlíželo k teoreticko-metodologickým principům dialektického materialismu.

Takový byl, možno říci, typický obraz empirických sociologických výzkumů v šedesátých letech. Z hlediska metodologického i metodického zpracování se od těchto výzkumů liší výzkum sociální struktury československé společnosti, provedený výzkumným týmem pod vedením P. Machonina. Formálně dobrá metodická vybavenost tohoto výzkumu byla však znehodnocena obsahově chy-

nými teoretickými východisky, která měla politické a ideologické implikace. Zejména z tohoto hlediska byl uvedený výzkum podroben zevrubné kritice.⁽¹⁾ Dokument o stavu a vývoji společenských věd v ČSSR uvádí, že šlo o postupné likvidování marxistického pojetí společnosti: „...analýza společenskotřídních vztahů mezi lidmi se nahrazovala pseudovědeckým popisováním „sociálních skupin“ a vztahů mezi jednotlivci“ [Vývoj 1974: 7].

Z uvedeného je zřejmé, že rozvoj badatelské práce v sociologii, vyvolaný objektivními potřebami řízení socialistické společnosti, byl v šedesátých letech jako celek velmi problematický. Byl deformován jak v teoreticko-metodologické rovině, tak i v rovině konkrétních sociologických výzkumů, a to hlavně pozitivistickými a empirickými přístupy. To spolu s přebíráním různých buržoazních teorií a metod (zejména strukturního funkcionalismu a stratifikačních teorií) a v kontextu celého tehdejšího stavu společenské vědy vedlo zpětně k podílu sociologie na revizionistických deformacích vývoje celé naší společenskovědní oblasti a na vytvoření krizové situace ve společnosti.

Období šedesátých let přineslo ovšem i mnoho pozitivního v rozvoji sociologického zkoumání sociálních jevů. Za nejdůležitější je třeba pokládat především právě růst všeobecných zkušeností s projektováním, prováděním a vyhodnocováním empirických šetření, dále získání přehledu o poznávacích možnostech jednotlivých metod a technik. Byly připraveny a vyzkoušeny programy zpracování dat, které pak byly dále v sedmdesátých letech zdokonalovány. Období živelného rozvoje sociologických výzkumů přineslo i mnoho poznatků meritorního charakteru o nejrůznějších oblastech života společnosti. Celkově se však toto období vyznačuje převahou výzkumů, které bychom mohli označit jako metodologicky problematické, a to zvláště z hlediska aplikace metodologie materialistické dialektiky.

Máme-li tedy stručně charakterizovat etapu rozvoje metodologie a celé metodické vybavenosti sociologického zkoumání v šedesátých letech, můžeme konstatovat:

- V důsledku růstu poptávky po sociologických informacích se začaly provádět konkrétní sociologické výzkumy. K jejich realizaci však nebyli připraveni odborníci, nebyla rozpracována metodologie, výzkumy probíhaly živelně a bez dostatečné přípravy.
- To vedlo na jedné straně k odmítání významu teorie pro empirické zkoumání, tedy k empirismu a přeceňování kvantitativních údajů a k metodickým jednostrannostem (anketomanie);
- na druhé straně k formulování nemarxistických metodologických východisek, zpravidla na bázi pozitivismu. Spolu s tím byly postupně přebírány také různé nemarxistické teoretické koncepce jako základ přístupu k sociálně politické realitě.
- To vše se projevilo negativně v politicko-ideové oblasti života společnosti v podílu sociologie na revizionistických deformacích společenské vědy.

Etapa kritické analýzy a rozvoj marxistické metodologie sociologického zkoumání

Živelný rozvoj sociologického výzkumu a hlavně vážné obsahové a metodologické deformace marxistické sociologie v šedesátých letech vedly nezbytně k důslednému kritickému přehodnocení. Kritickou reflexi metodologie a metod sociologických výzkumů v žádné situaci nelze oddělit od hodnocení úlohy, kterou věda sehrála v celospolečenském vývoji. Proto kritická reflexe

(1) Viz práce F. Charvát, I. Hružý, M. Formánka a další.

sociologické metodologie musí vždy vycházet ze sociálně politických souvislostí tohoto vývoje. Situaci v oblasti sociologie v šedesátých letech v tomto směru vy- stihuje prohlášení marxistických sociologů uveřejněné v časopise *Tribuna*: „Od původního záměru, který chtěl rozvojem sociologického bádání prohloubit poznání společenské reality, umocnit schopnost vědecké predikce možného budoucího rozvoje... došlo až k situaci, v níž někteří opouštějí základní principy marxismu“ [K sociologii 1970]. Následovala kritická reflexe vývoje československé sociologie v řadě významných prací. Soustředila se na vymezení ideových základů sociologie, na otázky objasnění teorie marxistické sociologie a její metodologie. Specifická pozornost byla rovněž věnována kritice způsobů provádění sociologických výzkumů.

Nelze zde uvádět vyčerpávající hodnocení všech statí a publikací, jež na začátku a v průběhu sedmdesátých let byly v tomto ohledu publikovány, to může být záležitost samostatné studie o nejnovějších dějinách vývoje československé sociologie. (2) Je však nezbytné se zmínit alespoň o těch pracích, jež, podle mého soudu, měly rozhodující význam pro objasnění a prosazení marxistické metodologie v naší sociologii.

Je to především soubor prací A. Siráckého a K. Rychtaříka, které se zabývaly problematikou vztahu sociologie a ideologie a důsledně v našich podmínkách prosazovaly třídnost a stranickost společenské vědy. „Spojení, jednotu vědecké objektivitě a hodnocení společenských procesů a jevů z pozic dělnické třídy je patrně nejdůležitějším postulátem našeho přístupu k společenským procesům a jevům“ [Sirácky — Rychtařík 1976: 46]. Z těchto pozic bylo pak možno přistoupit ke kritice pozitivismu a empirismu v praxi sociologického bádání šedesátých let u nás.

V rovině objasňování předmětu marxistické sociologie ve vztahu k nemarxistickým koncepcím sehrály významnou úlohu práce L. Hrzala [1973] a F. Charvátova [1975]. Zejména v Charvátových pracích byl v souvislosti s kritikou stratifikačních teorií a formováním marxistického pojetí sociální struktury věcně ujasněn obsah marxistické sociologie.

Celý proces objasňování předmětu metodologie a funkcí marxistické sociologie neprobíhal izolovaně od profilování marxistického obsahu ostatních společenských věd. Významnou roli sehrála zejména kritika revizionismu v oblasti filozofie a rozvoj oboru vědecký komunismus. Právě v souvislosti s předmětem vědeckého komunismu byl upřesňován význam metodologického principu třídnosti ve společenských vědách a ujasňovány společenské funkce marxistické sociologie.

Mimořádný význam pro kritickou analýzu sociologie šedesátých let u nás mají práce marxistických autorů ostatních socialistických zemí. Zejména rozvoj marxisticko-leninské sociologie v Sovětském svazu, Německé demokratické republice a Bulharsku sehrál důležitou roli v diskusi o pojetí předmětu marxistické sociologie a o jejím vztahu k třem základním součástem marxismu u nás. (3) Jak je zřejmé ze současné literatury, tato problematika není dosud uzavřena. (4) V žádném případě se však v diskusi neobjevují pochybnosti o nezbytnosti marxistického sociologického bádání v etapě budování rozvinuté socialistické spo-

(2) Studium dějin československé sociologie se systematicky zabývá katedra marxistické sociologie UK v Praze pod vedením doc. A. Vaňka. Byla zpracována skripta *Dějiny československé sociologie I a II*.

(3) V této souvislosti je třeba uvést práce sovětských autorů G. M. Andrejevy, D. I. Česnokova, V. J. Kozlovského, G. V. Osipova, A. G. Zdravomyslova, V. A. Jadova a dalších. Významný je rovněž přínos V. G. Afanasjeva, který svými pracemi o systémových přístupech k společenským jevům objasnil možnosti i meze „systémové metodologie“. Podnětné jsou i práce bulharských autorů Stana Michajlova, Živko Ošavkova a dalších.

lečnosti. Otevřené diskusní otázky se týkají vztahu historického materialismu a obecné marxistické sociologické teorie,(5) dále otázek vztahujících se k výstavbě a struktuře marxistické sociologie, zejména z hlediska tzv. středních rovin obecnosti a tzv. aplikované sociologie. Jejich řešení vyvolává živou diskusi, která je podle mého soudu důkazem životnosti a rozvoje i praktického významu marxistické sociologie. Diskuse týkající se teorie v nižších rovinách obecnosti jsou vedeny z pozic posuzování významu této vědy pro praxi, otázky v tomto směru jsou evokovány konfrontací výsledků sociologického bádání s jejich praktickou využitelností a efektem.

Z hlediska zaměření stati je důležité upozornit na takové práce, které se v průběhu sedmdesátých let soustředily na kritický rozbor praxe sociologického výzkumu a pokusily se o stanovení pozitivních východisek z metodologických deformací, jak se projevily v šedesátých letech. Jde především o práce kritizující pozitivismus a empirismus v sociologických výzkumech. Důležitou roli zde sehrála zejména stať K. Rychtaříka *Jaká je metodologie, taková je věda* [Sirácky — Rychtařík 1976: 32], kritická analýza československé sociologie z pera F. Charváta [Charvát 1975: 125]. Zejména v těchto pracích byly prezentovány rozdíly mezi metodologickými principy marxistické a buržoazní sociologie a učiněn krok k jejich přesnému vymezení.

K proudu kritického rozboru deformovaných praktik sociologického výzkumu patří i stať E. Urbánka *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky* [Urbánek 1971].(6) Autor v ní ukázal na teoretické zdroje empirismu v naší sociologii a také na jeho omezenost a sterilitu. Ve stati uvedené rysy empirismu jsou užitečným nástrojem pro hodnocení metodologické úrovně výzkumných akcí dodnes. Výstižná charakteristika empirismu je, podle mého soudu, obsažena zejména v následujícím: „Pro empirickou sociologii je příznačné, že neuvažuje o své terminologické výzbroji, že je unesena zdánlivým univerzalizmem a kosmopolitismem sociologické terminologie a že je přijímá bez odstupů, bez kritiky, bez výhrad, bez gnozeologické, sématické a dokonce ideologické kritiky“ [Urbánek 1971: 33].

V souvislosti s kritikou empirismu v naší sociologii se na stránkách Sociologického časopisu rozvinula diskuse o měření v sociologickém výzkumu. Byla stimulována stať K. Berky *K pojetí měření v československé sociologii*. Autor zde podrobil oprávněné kritice praktiky tzv. měření v sociologickém výzkumu a významně přispěl k destrukci mýtu exaktnosti číselného vyjádření stavu (počtu) sociálních jevů zjištěného pomocí sociologického výzkumu. Uvedl: „Nejvýznamnějším nedostatkem soudobé praxe měření v sociologii je ovšem názor, že každé použití čísel, resp. dokonce číslic pro charakterizování jakýchkoli sociálních jevů a jejich vlastností podle jistých pravidel, která nebyla někdy přesně specifikována, je instancí měření“ [Berka 1971: 546]. Na Berkovu stať navázali další autoři.(7) Závěry z této diskuse byly publikovány v roce 1973. Bylo konsta-

(4) Otázky pojetí předmětu marxistické sociologie, zejména „aplikované“ (přikladná) sociologie, jsou znovu diskutovány na stránkách odborného tisku v SSSR. Viz například Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 1.

(5) Viz například závěr diskuse o předmětu marxistické sociologie; In: Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 2.

(6) Tento článek je významný pro zahájení diskuse o možnostech exaktních metod v sociologii.

(7) M. Illner: *Poznámka k pojetí měření v sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 5; F. Kahuda: *Měřit i poznávat ve společenských vědách*. Sociologický časopis 1972, č. 1; J. Řehák: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis 1971, č. 6; A. Vodáková: *Kritéria validity*. Sociologický časopis 1972, č. 6; F. Zich: *Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 2 a další autoři.

toováno zejména, že při uplatňování měřících postupů v sociologii je třeba respektovat gnozeologické a ontologické problémy kvalitativních a kvantitativních aspektů zkoumaných objektů, analyzovat souvislosti jejich filozoficko-metodologického vymezení. Byl rovněž učiněn pokus vyjádřit se k vlastní definici pojmu „měření v sociologii“ [Měření 1973: 514 ad.].

Diskuse o měřících postupech v sociologii, o jeho mezích a možnostech usměrnila dále pozornost na otázky vymezení vlastního předmětu měření. Šlo o práce vztahující se k vymezení pojmu „sociální jev“, „vlastnost“, „znak“ apod.

K zajímavým úvahám v tomto směru patří práce J. Karáska [1975]. K problematice vymezení pojmu sociální jev přistupuje z historického hlediska. Kritizuje nemarxistické pojetí sociálních jevů a dochází k závěru, že nemarxistická sociologie nedovedla analýzu všech aspektů sociálních jevů do důsledků. To by totiž nutně vyžadovalo přechod k respektování třídní podmíněnosti sociálního a k docenění dialektiky ontologického a gnozeologického aspektu sociální reality. Důsledkem porušování této dialektické jednoty je metodologický redukcionismus a přeceňování specifických vědeckých přístupů. Autor touto prací přispěl k objasnění vlastního předmětu sociologických výzkumů, podobně jako další slovenští autoři M. Katriak a A. Hirner.(8)

Kritická analýza metodických postupů používaných v sociologickém výzkumu v šedesátých letech postupně přerůstala v pokusy o pozitivní řešení problematiky. Sloužily k tomu také sociologické výzkumy, jež byly, i když již ne v takovém rozsahu jako v šedesátých letech, prováděny. Jejich programování bylo — v souladu s rozvojem marxistické metodologie a růstem zkušeností sociologů — na stále vyšší úrovni. Pozitivně zde působily také překlady sovětských metodologických prací, zejména pak práce A. G. Zdravomyslova a V. A. Jadova.(9)

V polovině sedmdesátých let se objevují již první metodologické práce našich autorů, jež vycházejí z kriticky zhodnocených zkušeností sociologických výzkumů u nás. Jde zejména o práce M. Katriaka [1975] a práce autora této stati. Tyto práce jsou podle mého soudu přínosné svým pokusem o rozbor a výklad významu teorie pro provádění sociologických výzkumů a o zhodnocení zkušeností dosavadní praxe jejich provádění v našich podmínkách. Mají však do určité míry spíše tradiční charakter. Projevuje se to ve výkladu metod a technik sociologického výzkumu, jeho projektu, fází, metod analýzy dat apod. Sociologický výzkum je zde nadále chápán v podstatě ve své extenzivní podobě — jako aplikace statistických metod na zkoumání hromadných sociálních jevů. I když samozřejmě statistická metoda je jednou z nejužívanějších a také nejefektivnějších v sociologických výzkumech, není jedinou metodou marxistických sociologických výzkumů. Přes veškerou snahu autorů je třeba konstatovat, že obě práce představují pouze první krok k rozpracování metodologie marxistické sociologie. To ostatně vyplývá i ze srovnání s některými podobnými pracemi zahraničních autorů, zejména ze Sovětského svazu a z Německé demokratické republiky.(10)

(8) Problematikou vymezení sociálních jevů z hlediska pojetí předmětu výzkumu a jeho uchopení se zabývali M. Katriak a A. Hirner. Zejména v později publikované práci A. Hirner zajímavým způsobem rozvádí pojem „identifikace“ sociálního jevu.

(9) Viz hlavně práce uvedené v seznamu literatury.

(10) Zejména práce V. A. Jadova a A. G. Zdravomyslova jdou ve stejném období dále ve výkladu možnosti sociologického zkoumání sociálních problémů a jejich dynamiky. Ale například práce kolektivu autorů NDR *Einführung in die soziologische Forschung* již z roku 1966 se metodologií zkoumání dynamiky sociálních jevů zabývá poměrně hlouběji.

Vedle uvedených, možno říci spíše metodicky zaměřených prací se dále objevily práce s převažujícím obecně metodologickým zaměřením. Z naší produkce je to hlavně práce K. Rychtaříka *Sociologie na cestách poznání*. Tato práce rozšiřuje některé dřívější autorovy úvahy a soustřeďuje se převážně na kritiku metodologie empirismu. Současně se však vyslovuje k vymezení funkcí marxistické sociologie, rozvádí odkaz klasiků a naznačuje řešení vztahu teoretického a empirického poznání. Předností práce je širší jejího záběru, určitým nedostatkem však přílišná povšechnost řešení většiny prolémů. Nicméně tento typ publikace a na něj navazující hlubší řešení metodologických otázek jsou pro naši další práci v oblasti sociologie velmi důležité.

Za pozitivní přínos k procesu formování metodologie marxistické sociologie a provádění sociologických výzkumů je třeba dále podle mého soudu počítat práci M. Illnera a M. Foreta *Sociální ukazatele*. Její význam spočívá v rozpracování metodologických otázek standardních typů informací, jež tvoří významný nástroj spojování sociologických poznatků o společnosti s řídicí praxí. Rovněž se zde otvírá celá řada metodologických otázek, jejichž vyřešení stojí před sociologií v příštím období.

Kritická analýza sociologické praxe šedesátých let a pozitivní rozvoj badatelské práce v letech sedmdesátých přispěly k řešení, možno říci, základních metodologických otázek marxistické sociologie. Znovu ovšem připomínám, že rozvoj oboru je třeba vidět v kontextu práce ostatních vědních odvětví a vědecké produkce všech socialistických zemí. Nemalý význam přitom má i kritika soudobé nemarxistické sociologie.

Za hlavní přínos v oblasti formování metodologie marxistické sociologie minulého období u nás je třeba, podle mého soudu, pokládat:

- provedení důsledné kritiky pozitivismu a empirismu; překonání těchto metodologických deformací ve většině prováděných výzkumů;
- objasnění úlohy teoreticko-metodologických východisek pro konkrétní sociologické zkoumání;
- objasnění funkce marxistické sociologie ve společnosti a jejího vztahu k ostatním oborům marxismu-leninismu;
- prosazení principu třídnosti a stranickosti do vědecké práce v oblasti sociologie;
- upřesnění základních metodologických principů, jež musí být respektovány má-li prováděný výzkum mít vědeckou úroveň a má-li být dostatečně efektivní.
- propracování metodik sociologických výzkumů, jako jsou například postupy sběru dat, programy jejich zpracování, různé testy a míry souvislosti, některé nové originální postupy měření aplikace modelování v sociologii apod.

Je možno říci, že hlavním přínosem badatelské práce v oblasti metodologie marxistické sociologie tohoto období je objasnění základních principů materialistické dialektiky pro práce v rámci oboru. Pozitivní rozvoj této metodologie byl paralelně prověřován v prováděných šetřeních různých oblastí společenského života. Je možné konstatovat, že nejzajímavější a také prakticky nejužitečnější výsledky byly dosaženy právě v těch šetřeních, v nichž byla dialekticko-materialistická metoda tvůrčím způsobem reflektována.

Aktuální úkoly rozvoje metodologie a metod marxistického sociologického výzkumu

Sedmdesátá léta přinesla — vedle nových metodických a technických zkušeností z prováděných výzkumů — především objasnění významu základních metodologických principů marxistické sociologie pro řešení výzkumných úko-

lů.(11) Nepodařilo se však zcela ve všech případech tyto principy skutečně v jednotlivých krocích výzkumu prosadit. Jsou sice uváděny v metodologických příručkách, statích, často i v projektech sociologických výzkumů. Přesto však jejich komplexní fungování, tj. současné použití ve výzkumu, zpravidla postrádáme. Pro marxistický sociologický výzkum jsou důležité tyto základní metodologické principy:

1. princip dialekticko-materialistické determinace společenských jevů;
2. princip konkrétně historické určitosti a podmíněnosti společenských jevů;
3. princip systémovosti a celistvosti sociální reality;
4. princip třídního hodnocení sociálních jevů.

Takto, či podobně formulované principy jsou odvozeny ze základních zákonů materialistické dialektiky osvětlující pohyb a vývoj objektivní reality. Jejich platnost je tedy v tomto ohledu univerzální a jejich respektování je předpokladem pravdivého, ale také „praktického“ vědeckého poznání složitých sociálních procesů. Aplikace obecných metodologických principů je bezesporu velmi obtížná. Nelze je aplikovat přímo. Jejich použití je zprostředkované v závislosti na problému, jenž je předmětem zkoumání, a na způsobu jeho stávajícího teoretického uchopení. Právě prostřednictvím konceptuálního aparátu výzkumu jsou prosazovány metodologické principy do jednotlivých výzkumných činností. Současně však metodologické principy fungují jako jednotící a stimulující prostředek konceptuálního rámce výzkumu. Jeho prostřednictvím jsou následně tyto principy potvrzovány, upřesňovány a rozšiřovány. Je-li tedy konceptuální rámec výzkumu („teorie“ výzkumného problému) vymezen ad hoc, bez respektování metodologických principů, existuje velká pravděpodobnost chybných a prakticky nepoužitelných výsledků.

V naší sociologii můžeme nalézt celou řadu příkladů divergence mezi metodologickými principy a konceptuálním rámcem výzkumů.

K nejvýznamnějším úkolům současného sociologického bádání proto patří právě propracování vazby mezi obecnými metodologickými principy a různými „teoriemi“ (konceptuálním rámcem) výzkumných problémů.

Aplikování metodologických principů v procesu poznání závisí dále na typu výzkumu, tj. na jeho cíli. Výzkum, jehož cílem je pouhá deskripce určitých sociálních jevů nebo jejich různých stránek, nevyžaduje tak striktní a komplexní dodržování všech metodologických principů. Různé průzkumy, jež aspirují například pouze na zjištění struktury názorů na určitý problém, si zpravidla nekladou současně za úkol osvětlit systémové souvislosti či odhalit determinující činitele. Pohybují se na úrovni odhalení „jevového zákona,“ tj. především podobnosti a souvislosti jevů. Nedotýkají se zpravidla ani vývojových tendencí jevu, mají charakter velmi hrubé informace. Tím vším je ovšem značně omezena možnost jejich využití v praxi. Domnívám se, že výzkumů tohoto typu, pokud neslouží k dalšímu hlubšímu zkoumání, by mělo být v naší sociologické výzkumné praxi mnohem méně než dosud.

Je-li cílem výzkumu vysvětlit určitý problém, odhalit podstatné souvislosti nějakého jevu, musí být jeho výchozí konceptuální rámec zpracován na základě aplikace všech podstatných metodologických principů. Také všechny následně

(11) Principem zde rozumíme základní pravidlo určující způsob postupu výzkumné činnosti, její význam a cíl v celém procesu poznání. Ve vědecké práci funguje řada principů (cílovost poznání, kontinuita poznání, systémovost atd.). Zde se zabýváme principy, které je třeba pokládat za základní ve vztahu ke všem ostatním pravidlům poznání.

výzkumné kroky musí tyto principy respektovat. Výsledky takového výzkumu pak lépe umožňují formulovat praktická doporučení a závěry. Výzkumů tohoto typu je u nás však, podle mého soudu, poměrně málo.

Konečně může být cíl výzkumu stanoven tak, že má být odhalena a vysvětlena podstata procesu (odhalena jeho imanentní zákonitost). Takový cíl je dosažitelný jen za předpokladu, že konceptuální rámec problému představuje již ve značně konzistentní podobě teorii problému, založenou na všech základních metodologických principech. Další výzkumné kroky směřují k objasnění mechanismu determinace a vývojových tendencí celého procesu. Výzkumy tohoto typu mají pro řídicí praxi velký význam, neboť umožňují nejen explikaci, ale také predikci, objasnění podmínek platnosti zákona vývoje jevu, včetně stanovení stavů procesu, v nichž je možný optimální vstup do jejich řízení. Naše sociologická badatelská a výzkumná činnost se k takovému typu výzkumů zatím jen přibližuje.

Souvisí to s nedostatečně konkretizovanou metodologií. Stanovení principů na jedné straně a rozvinutí konkrétních metod a technik (včetně zpracování dat) na straně druhé vytvářejí pouze předpoklady pro realizaci tohoto typu výzkumu. Je nutno rozpracovat marxistickou sociologickou teorii relativně samostatných sociálních procesů, jež se vyvíjejí podle určitých specifických zákonitostí. Dosavadní takzvané úsekové sociologie pouze doplňují takové teorie, jsou spíše souhrnem poznatků, zkušeností a praktik než ucelenou teorií.

Za další důležitý úkol rozvoje metodologie v osmdesátých letech je proto třeba pokládat rozpracování metodologie tvorby speciálních sociologických teorií, s využitím těch, které již existují. To vše se neobejde bez dalších intenzivních výzkumů a upřesňování obsahu a rozsahu všech relevantních pojmů. Tato práce nepovede k cíli, nebude-li probíhat na základě jednotných výchozích metodologických principů marxistické sociologie. Předpokladem tvorby speciálních vědeckých sociologických teorií je spojení se společenskou praxí, a to především s řídicí praxí.

V oblasti metodologického řešení úkolů tohoto druhu bude však nezbytné objasnit samy základní kategorie, jako jsou „speciální sociologická teorie“, „sociologický zákon“ apod. Jak ukazují současné diskuse, je zejména otázka výstavby celé teorie marxistické sociologie velmi živá. Dotýká se vztahu k ostatním předmětům marxismu-leninismu i vztahům různých rovin sociologického poznání a implikuje otázku, jakou úlohu hraje marxistická sociologie v procesu integrace společenskovědního poznání (či jakou by měla hrát).

Současný stav vypadá z hlediska tohoto úkolu dosti neutěšeně. V rámci naší sociologie existuje dosti výrazná orientace na rozpracování metod výzkumu a ještě více na oblast zpracování a analýzy dat. Vyplývá to z řady publikací⁽¹²⁾ i z činnosti sekcí Sociologické společnosti. Tato snaha rozpracovat a popularizovat účinné moderní postupy a analýzy hromadných dat je jistě chválná a je třeba v tomto směru i nadále usilovně pracovat. Nemůžeme se tím však vyčerpat celá problematika a činnost v oblasti sociologické metodologie. Otevřené a ne dosti systematicky zpracovávané zůstávají právě otázky nejzávažnější, a možno říci kardinální pro další rozvoj poznávacích schopností marxistického sociologického výzkumu. To jsou právě otázky fungování základních metodologických principů v procesu výzkumu a metodologie tvorby speciálních

(12) Jde hlavně o práce J. Řeháka, ale i práce slovenských autorů J. Hirnera a J. Schenka. Tyto práce jsou podnětné a z hlediska rozvoje oboru přínosné.

marxistických sociologických teorií a jejich návaznosti na společensko-politickou praxi.(13)

Tento náročný úkol musí řešit celá naše sociologická fronta i když s různým důrazem. Hlavní těžiště zřejmě spočívá na teoretických pracovištích základního výzkumu, kde by měla být metodologickým otázkám v souvislosti s formováním výstupů z řešení úkolů v podobě speciálních teorií věnována mnohem větší pozornost. Také vědecko-pedagogická pracoviště musí zintenzívnit svoji práci na tvorbě a řešení metodologických otázek výstavby těchto teorií. Na úrovni aplikovaného výzkumu je nezbytné změnit orientaci cílů výzkumu: více se zaměřit na odhalování zákonitostí a méně na pouhý popis, jako je tomu v převažující míře dosud.

Výše uvedené úvahy nepokládám v žádném případě za úplné zhodnocení vývoje a úkolů naší metodologie v oblasti sociologického zkoumání. Jsou pouze pokusem o naznačení souvislostí vývoje metodologie s úkoly, které by marxistická sociologie měla a reálně mohla plnit v současné etapě vývoje naší společnosti. Jde o pokus, který si přednostně všimá nejobecnějších poloh metodologie sociologického zkoumání společnosti. Jsem si vědom, že objektivní zhodnocení naší bohaté odborné produkce a výzkumné činnosti by vyžadovalo mnohem všestrannější a hlubší analýzu, která by v tomto případě mohla být rovněž mnohem adresnější a kritičtější. Navíc každé hodnocení nutně obsahuje určité momenty subjektivismu. Stať proto může vyvolat diskusi. Prispěje-li tato diskuse alespoň částečně k řešení složitých úkolů metodologie našeho sociologického zkoumání, splní tento text svůj účel.

Literatura

- Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 1971, č. 5.
- Einführung in die soziologische Forschung. Berlin, Dietz Verlag 1966.
- Hirner, A.: *K problematike identifikácie sociálnych javov*. Sociológia 1975, č. 3.
- Hrzal, L.: *Kritika soudobých sociologických a sociálně filozofických teorií*. Praha, Svoboda 1973.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Jadov, V. A.: *Sociologický výskum*. Bratislava, Pravda 1977.
- Karásek, J.: *Charakteristika a základní znaky pojmu sociální jev*. Sociológia 1976, č. 4.
- Katriak, M.: *Metódy a techniky sociologického výskumu*. Bratislava, Veda 1975.
- K sociologii kriticky i pozitivně*. Tribuna 1970, č. 23.
- Měření ve společenských vědách* (Závěry diskuse o měření v sociologii). Sociologický časopis 1973, č. 5.
- Rychtařík K.: *K metodologickým otázkám naší sociologie*. Sociologický časopis 1981, č. 1.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1981.
- Schenk, J.: *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani*. Bratislava, Pravda 1981.
- Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu*. Bratislava, Pravda 1976.
- Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v Československé socialistické republice*. Praha 1974.
- Zdravomyslov, A. G.: *Metodológia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.
- Zich, F.: *Sociologický výskum*. Praha, Svoboda 1976.

(13) V tomto ohledu je velmi zajímavá stať K. Rychtaříka: *K metodologickým otázkám naší sociologie* [1981], v níž se autor mimo jiné zabývá možnostmi koncipování „metodologických mezistupňů“ v marxistické sociologii.

Резюме

Зих Ф.: Современный этап развития методологии социологического познания в Чехословакии

Углубление методологического аппарата науки относится к имманентным закономерностям ее развития. Оно предполагает проведение хотя бы время от времени критической рефлексии исследовательской практики науки, критического анализа используемых методов и оценки достигнутых результатов, особенно с точки зрения их использования на практике. Причиной такой критической рефлексии бывают либо явные неудачи в процессе познания, его стагнация, отсутствие интереса общества к результатам научной деятельности, либо новые задачи, поставленные перед соответствующей отраслью науки, решение которых предполагает использование более сложных и комплексных методов. Представленная статья — частная попытка провести критическую рефлексию нашей современной социологической исследовательской практики. Она не ставит своей целью исчерпывающим образом проанализировать и дать систематическую оценку всей социологической исследовательской продукции за период истекших почти 20 лет. Она представляет скорее размышления об определенных этапах, пройденных недавно нашей социологией, в ходе которых формировался ее методологический и методический аппарат. Автор стремится обратить внимание на необходимость решения серьезных методологических проблем, которые тормозят, по его мнению, более эффективное познание в области социологии и осложняют его использование на практике. Причиной необходимости проведения критической рефлексии исследовательской практики в области нашей социологии, по мнению автора, не являются ее неудачи. Главную причину, напротив, он усматривает в необходимости решать новые весьма сложные общественные задачи, которые требуют не только углубления познавательных возможностей социологии, но и — и даже прежде всего — изменения в мышлении социологов-исследователей. Эти задачи сформулированы в основных документах XVI съезда КПЧ. Здесь подчеркивается, в частности, роль науки, связанная с исследованием актуальных вопросов строительства социалистического общества.

Summary

F. Zich: Methodology of Sociological Cognition — Its Present Stage of Development in Czechoslovakia

The elaboration of the methodological apparatus of science belongs to the immanent laws of its development. This necessitates an occasional critical reconsideration of the research practice current in the respective science, a critical analysis of the methods employed, and an evaluation of the acquired results, especially from the viewpoint of their utilization in practice. Such a critical reflection is usually called forth either by evident failures of the cognitive process, its stagnation, a lack of social interest in the research results, or by new tasks posed to the appurtenant scientific discipline whose solution requires more demanding and more complex methods. This paper presents a partial attempt at a critical reflection of Czechoslovakia's contemporary sociological research practice. It does not aspire to exhaust, analyze and systematically evaluate the entire sociological research production of approximately the past two decades, being more or less a deliberation about the particular stages through which Czechoslovak sociology has recently passed, and in the course of which its methodological and methodical equipment has been formed. Its aim is to point out the necessity of tackling major methodological problems which — in the author's view — bar the way to more effective cognition in the field of sociology and complicate its application in practice. The opinion is expressed that the need of a critical reflection on research practice in the area of our sociology has not been called forth by its failures — on the contrary, its main cause is seen in the necessity to solve new, extremely demanding social problems which require not only the elaboration of the cognitive possibilities of sociology but also — and perhaps first of all — a change in the way of thinking on the part of research workers in sociology. These tasks ensue from the development stage of Czechoslovak society. They were specified in the basic documents of the 16th Congress of the Communist party of Czechoslovakia where particular stress has been laid on the role of science in connection with the research into topical question of building up socialist society.

Plánovitý rozvoj sociálně ekonomických vztahů je nejhlubším základem rozvíjené socialistické společnosti. V. I. Lenin viděl smysl a směr plánovité organizace společenskovo výrobního pokroku v zajištění blahobytu a všestranného rozvoje všech členů společnosti, přičemž zdůrazňoval, že naše plány jsou vytvářeny jako plány „ekonomické a sociální výstavby“ (Lenin, Spisy, sv. 36, 1958).

V různých etapách vývoje země vystupují pod vlivem rozličných konkrétních historických okolností do popředí ty či ony stránky plánovací činnosti.

Po Říjnové revoluci a po skončení občanské války, kdy již beztak zaostalá země byla rozvrácena a hladověla, po skončení Velké vlastenecké války, která způsobila sovětskému národnímu hospodářství obrovské škody, se přirozeně jevily jako prvořadé ekonomické úkoly národohospodářského plánování. Na X. sjezdu KSR(b) V. I. Lenin řekl: „Naše hlavní výrobní síly, dělníci a rolníci, jsou tak zbídačeny, vydrancovány, vyčerpány a vysíleny, že této hlavní myšlenky, stůj co stůj zvýšit množství výrobků, musíme na čas podřídit vše“ (Lenin, Spisy, sv. 32, 1955).

Nelze rovněž pominout, že plánování se jako forma sebeorganizace složitých sociálních systémů historicky zákonitě vyvinulo právě ve sféře ekonomiky, kde to vyžadovala koncentrace a kooperace činností, těsná vzájemná determinovanost ekonomických fází a procesů.

V ekonomické oblasti se tak v důsledku objektivní logiky předcházejícího historického vývoje projeví základní výsledky plánovité organizace práce a byly zde nahromaděny bohaté zkušenosti, jež si bylo možno nejsnáze bezprostředně osvojit a využít v nových podmínkách sociálně ekonomického rozvoje Sovětského svazu.

To však neznamená, že národohospodářské plánování bylo v SSSR dříve odtrhováno od sociálně politického plánování. Naopak, národohospodářské plány rozvoje SSSR byly od samého počátku specifickým nástrojem revolučních přeměn uskutečňovaných proletářským státem. Počínaje plánem GOERLO, v němž byl v souvislosti s elektrifikací země nastíněn program hlubokých změn v celém společenském zřízení mladé sovětské republiky, a konče jedenáctým pětiletým plánem projednaným na XXVI. sjezdu KSSS, byla a je připisována plánování sociálních procesů velmi důležitá úloha. Národohospodářský plán přerostl v program ekonomického a sociálního rozvoje země, což se odráží i v nové *Ústavě SSSR* (čl. 16).

V podmínkách rozvinutého socialismu vzniká na základě společenského vlastnictví kvalitativně nový stupeň plánovitosti, kdy rozvoj ekonomiky působí na sociální procesy, přičemž hloubka a rozsah tohoto působení, jeho cíle a metody

*) Příspěvek je zkrácenou verzí referátu předneseného na *Mezinárodní varnské sociologické škole 1981*; informace o zasedání Varnské školy je uveřejněna v tomto čísle časopisu (s. 667–670).

se radikálně mění. V rámci ekonomického plánování vznikají a sílí sociální aspekty, které se projevují rozmanitým způsobem.

Sociální aspekty národohospodářského plánování získávají v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti prvořadý význam a musí se podstatně prohloubit a rozvinout.

V období rozvíjení procesů vědeckotechnické revoluce se ukazuje, že možnosti extenzivního rozvoje jsou vyčerpány. Moderní ekonomika, založená na propojení výroby, vědy a kultury v jednotný výrobní komplex, představuje složitý, dynamický, diferencovaný celek. Stále výrazněji se projevuje skutečnost, že ekonomický pokrok se nerealizuje sám o sobě, ale zprostředkovaně přes sociální sféru společenského života. Při řízení takové ekonomiky je třeba optimálně spojovat zájmy mikro- a makrostruktur, respektovat jemný mechanismus fungování sociálních systémů i odpovídající spojovací kanály, zejména vzájemné působení mezi výrobní a nevýrobní oblastí.

Ve společnosti existují některé konstantní faktory, bez nichž není možná žádná materiální či duchovní produkce. Mezi takové faktory patří v první řadě obyvatelstvo. Na sociálním plánování (na stanovených proporcích mezd, bytových podmínek, podpor na každé nové dítě v rodině atd.) do značné míry závisí jak rozšířená reprodukce, tak stabilita či úbytek obyvatelstva. Jiným neobyčejně důležitým faktorem je příprava a zapojování dorůstajících generací do materiální a duchovní výroby, do konkrétních pracovních kolektivů. Zatímco v prvním případě se jednalo o přirozenou reprodukci, pak v tomto případě se dotýkáme procesů sociální reprodukce, která má prostřednictvím rozvoje systému všeobecného a odborného vzdělání a hromadných sdělovacích prostředků regulovat a zajišťovat formy a způsoby materiálního a morálního stimulování, přičemž musí brát v úvahu aktivizaci řídicí a sebeřídicí činnosti v pracovních kolektivech. Právě tak aktuální je zajištění proporcionálního rozvoje sféry služeb a rovněž jednotlivých druhů duchovní produkce, například urychleného rozvoje vědy vzhledem k technice a materiální výrobě, udržení vysokého tempa a kvality přípravy vědeckých a inženýrskotechnických kádřů. Komunistická strana tak v období výstavby socialismu a komunismu rozvíjí v teorii i praxi základní myšlenky V. I. Lenina v oblasti národohospodářského plánování. Mezi zvláštnostmi plánování, které charakterizují současnou etapu, můžeme uvést následující:

Plánování zahrnuje delší časové úseky, získává dlouhodobý charakter, přičemž dlouhodobé plány jsou koordinovány se střednědobými a krátkodobými.

Zvyšuje se vědecká úroveň plánování, což se konkrétně projevuje ve stále větším využívání prognostických údajů **při předběžném zpracovávání plánů.** Zvyšování vědecké úrovně plánování je nutné, neboť na jedné straně umožňuje přesněji respektovat nezralé sociální potřeby a plněji využít v plánech objektivní možnosti a na druhé straně zvyšuje realnost plánů a potlačuje v nich prvky subjektivismu.

Dále se rozvíjí základní princip socialistického plánování a řízení — princip demokratického centralismu. To znamená, že se zvyšuje úloha a odpovědnost centrálních orgánů při určování dlouhodobých vývojových perspektiv a základních ukazatelů vývoje a zároveň roste úloha a odpovědnost každého stupně resortního a teritoriálního řízení, až po podnik a místní sovět. Také pracující se větší mírou podílejí na řízení. Sociální otázky se stále více odrážejí v centralizovaném plánování.

Plánování je stále komplexnější; klade cílové programy ekonomického rozvoje do přímé souvislosti s perspektivami vědeckotechnického pokroku a s rozvojem

různých oblastí sociálního života. Sociální a ekonomické procesy jsou neodlučně spojeny, prostupují se a částečně překrývají. Rozsáhlé regionální programy, přijaté a realizované v zemi v posledním období, mají komplexní sociálně ekonomický charakter. Takové jsou například svým rozsahem velkolepé regionální dlouhodobé komplexní sociálně ekonomické programy zemědělského rozvoje nečernozemní oblasti RSFSR či programy využití východní Sibíře a Dálného východu.

Uvedené zvláštnosti národohospodářského plánování v SSSR se v současné etapě ještě plnou měrou neprojeví. Budou se dále rozvíjet v této pětiletce. Další zdokonalování sociálního plánování naráží na řadu problémů, na jejichž řešení závisí jeho efektivnost. Zastavíme se u základních momentů. Z metodologického hlediska musí efektivní politika v oblasti sociálního plánování zahrnovat následující složky:

a) Vědecky zdůvodněnou charakteristiku *sociálních cílů* rozvoje země v dlouhodobé perspektivě. Tato charakteristika musí být založena na analýze současné úrovně rozvoje sociálních vztahů a jejich vývojových tendencí při formování komunistických společenských vztahů, a to za dlouhé časové období. Základní dlouhodobé cíle sociálního rozvoje naší společnosti jsou zformulovány v programu KSSS. Jednou z důležitých otázek je jejich konkretizace a aplikace v různých strukturních rovinách společnosti i v konkrétních časových etapách společenského rozvoje.

b) Charakteristiku celého systému sociálních, technických, organizačních, hospodářských, sociálně psychologických a jiných *mechanismů* formujících tyto vztahy a nového člověka.

c) Charakteristiku struktury a vývojových tendencí *ekonomiky* jako základního prostředku, který orientuje působení těchto mechanismů určitým směrem a tak umožňuje dosáhnout sociálních cílů v určitém časovém období.

d) Vypracování *soustavy ukazatelů* adekvátních sociálním cílům a sociálním mechanismům.

Poslední teze vyžaduje širší posouzení v souvislosti s četnými diskusemi a konkrétními vědeckými studiemi v SSSR a dalších socialistických zemích.

Čím je socialistická společnost vyspělejší, tím naléhavěji vyžaduje její další rozvoj cílevědomé usměrňování, jež vylučuje živelnost. Abychom však mohli vědecky řídit společenské procesy, musíme mít vědecky podloženou, objektivní sociální informaci. „Sociální informace“ nese výrazné stopy třídních, národnostních a jiných vztahů, potřeb, zájmů a psychologických rysů sociálního kolektivu. V tom spočívá její specifičnost, předěl, který ji odděluje od ostatních typů informace. Sociální informace se tedy týká materiálních a duchovních potřeb obyvatelstva a jejich rozvoje, toho, v jaké míře odpovídá tento rozvoj cílům komunistické výstavby či v jaké míře jim odporuje, jaké jsou sociální předpoklady přeměny práce v první životní potřebu a jak se vytvářejí, do jaké míry jsou schopnosti každého člena společnosti využívány v různých oblastech sociálního života atd.

Pouze na tomto základě je možno odhalit prostor pro působení procesů, faktorů a podmínek, které napomáhají formování komunistických společenských vztahů, a současně omezovat a důsledně potlačovat procesy brzdící náš postup ke komunismu.

Systém shromažďování sociální informace je v SSSR značně rozvětvený, není však dosud všeobecný, unifikovaný a není uskutečňován podle jednotného plánu a jednotných sociálních ukazatelů. Bez toho však není možné seriózní, ať krátkodobé či dlouhodobé sociální plánování a prognózování.

Zkušenosti, které sociologové nahromadili při studiu vývojových zákonitostí sociálních procesů, forem projevu a mechanismů působení sociálních zákonů, jim již umožňují přistoupit k řešení takových úkolů celostátního významu, jakými jsou zdokonalení a rozpracování (zároveň s tradičními ukazateli ekonomického růstu) ukazatelů sociálního rozvoje, tj. ukazatelů sociálních přeměn, sociální efektivnosti národohospodářského plánování v socialistických zemích.

Systém sociálních ukazatelů, jehož vytvářením se zabývají sociologové v SSSR i v bratrských socialistických zemích, je nepostradatelným základem kvalitativního zdokonalování celého systému sociálního řízení na všech úrovních socialistické společnosti.

Nebylo by správné tvrdit, že tento problém dosud neexistoval a že dnes nemáme k dispozici žádné sociální ukazatele. Podstata je v tom, že dosavadní systém sociálně statistických ukazatelů již v mnoha směrech neodpovídá moderním požadavkům vědeckého řízení společnosti, a to z následujících důvodů:

Za prvé, rozšiřují se rámce plánování. Proto je nutné získávat širší informaci, shromažďovat údaje o nových jevech v procesu rozvoje naší společnosti: o změnách ve způsobu a kvalitě života, o sociální struktuře, o stupni uspokojení prací, o veřejném mínění aj.

Kromě toho už řada dosavadních ukazatelů plně neodpovídá cílům efektivního plánování a prognózování sociálního rozvoje v rozvinuté socialistické společnosti.

V této souvislosti vyvstávají před výzkumnými pracovníky tři vzájemně spjaté úkoly. Prvním úkolem je využít již existujících (ekonomických, demografických aj.) ukazatelů k výstavbě systému sociálních ukazatelů. Specifičnost takového využití ukazatelů spočívá v tom, že ve vztahu k základním cílům sociálního rozvoje země, k elementům sociální struktury vystupují tyto ukazatele v jiném členění, odlišném od toho, jež bylo používáno donedávna. Toto členění je třeba určit, neboť hotový systém sociálních ukazatelů nemůže v současnosti předložit ani jedna vědecká instituce.

Druhým úkolem je vytvoření nových sociálních ukazatelů a vypracování metodik jejich shromažďování.

Třetí úkol souvisí se skutečností, že jednotlivý sociální ukazatel sám o sobě neodkrývá vnitřní mechanismus procesu. Svědčí jen o tom, že se něco určitým směrem mění, ale neříká nic o tom, jak a jakým způsobem tyto změny probíhají. Charakteristiku nejsložitějšího systému — sociálního — mohou podat jen systémy sociálních ukazatelů.

Otázka rozpracování sociálních ukazatelů se dostala do popředí poměrně nedávno. V posledních letech jí byly v SSSR věnovány dvě velké konference: mezinárodní seminář *Sociální aspekty ekonomického a kulturního rozvoje a vypracování sociálních a kulturních indikátorů v modelech světa*, který se konal v roce 1976 v Moskvě, a všesvazová konference *Ukazatele a indikátory sociálního rozvoje a plánování* (1977) (Zvenigorod). Byla přijata i jiná opatření za účasti úzkého okruhu expertů v dané oblasti. Vzniklo několik monografií věnovaných speciálně otázkám sociálních ukazatelů.(1)

Výzkumy, které jsou v tomto směru prováděny v SSSR, mají jednu zvláštnost. Zpracovávání plánů sociálního rozvoje měst, podnikových kolektivů, které se v posledních desetiletích značně rozšířilo, je bezprostředně spojeno s vypracováním systému sociálních ukazatelů. A tak, přestože speciálních prací věnova-

(1) *Issledovanije postrojenija pokazatelej socialnogo razvitiija i planirovanija*. Otv. red. G. V. Osipov — V. G. Andrejenzkov. Moskva, Nauka 1980.

ných sociálním ukazatelům bylo dosud vydáno poměrně málo, jsou četné výzkumy v oblasti sociálního plánování s touto otázkou bezprostředně spojeny. Jinak řečeno, práce spojená se sestavováním plánů sociálního rozvoje připravila teoretickou, metodologickou a metodickou základnu pro rozvoj výzkumů zaměřených na vypracování ukazatelů sociálního rozvoje a plánování na úrovni celé společnosti.

Již jsme řekli, že systém sociálních ukazatelů musí být těsně spojen se základními cíli rozvoje společnosti. Základní sociální cíle a sociální procesy určují zaměření a obsah sociálních změn, plánovaných v daném historickém období, i prostředků k jejich realizaci. Ukazatele sociálních změn charakterizují podstatu sociální politiky a její efektivnost.

Předběžná varianta systému sociálních ukazatelů je uvedena a popsána v příloze této stati. Stala se základem pro přípravu sociologického výzkumu s názvem *Sociální ukazatele 80*, který umožní získat empirickou informaci pro hodnocení směru a intenzity probíhajících procesů sociálně ekonomického rozvoje SSSR.

Příloha

Sociální cíle, sociální procesy, indikátory těchto procesů tvoří v souladu s úrovní rozvoje společnosti vertikální hierarchii. Můžeme vydělit pět úrovní: *A* — společnost jako celek; *B* — sociální strukturu společnosti; *C* — odvětvovou strukturu a řízení (sociálně profesní a kvalifikační skupiny, jejich odlišnost či blízkost vzhledem k charakteru, obsahu a podmínkám práce); *D* — úroveň sociálně teritoriálních pospolitostí (město, vesnice, osada aj.); *E* — úroveň sociálních organizací jako základních hospodářských, kulturních, sociálně politických aj. jednotek.

Na každé z uvedených úrovní vyjadřují sociální ukazatele dosahování těchto základních společenských cílů:

1. výstavba sociálně stejnorodé společnosti
2. plná sociální rovnost všech členů společnosti
3. rozvoj systému komunistické společenské samosprávy
4. přeměna práce v první životní potřebu
5. přechod ke sdružením komunistické práce
6. všestranný rozvoj osobnosti, jejich tvůrčích sil, schopností a vloh.

Systém sociálních ukazatelů vycházející z jednotlivých společenských úrovní a společenských cílů přiblížíme na základě následujícího schématu:

Obecné schéma k výkladu systému sociálních ukazatelů:

Úroveň sociálních cílů a sociálních procesů	III. Ukazatele sociálního rozvoje a plánování		
	I. Sociální cíle	II. Sociální procesy	
A. Společnost celkově	A. I.	A. II.	A. III.
B. Sociální struktura společnosti	B. I.	B. II.	B. III.
C. Sociálně profesní struktura (společenská dělba práce)	C. I.	C. II.	C. III.
D. Sociálně teritoriální struktura	D. I.	D. II.	D. III.
E. Sociální organizace	E. I.	E. II.	E. III.

V dalším textu následuje výklad jednotlivých položek schématu. Jsou značeny trojrozměrnými indexy, kde

- písmena A—E označují úroveň ve vertikálním smyslu;
- římské číslice I—III označují místo položky v horizontálním členění;
- arabské číslice 1—6 vyjadřují společenské cíle.

1. Ukazatele výstavby sociálně stejnorodé společnosti

A. Společnost celkově

Cíle (A.I.1.) — likvidace sociálně třídní podminěnosti postavení člověka ve společnosti; všestranný rozvoj a sblížování národů a národností.

Sociální procesy (A.II.1.) — vybudování materiálně technické základny komunismu; industrializace výroby; rozvíjení vědeckotechnické revoluce; přechod k jednotnému společenskému vlastnictví výrobních prostředků; další zespolečnění práce; internacionalizace kultury.

Ukazatele (A.III.1.) — změna poměru tříd a sociálních skupin v sociální struktuře společnosti; sblížování sociálních skupin vzhledem k základním sociálně ekonomickým kritériím: charakteru, obsahu a podmínkám práce, k sociálnímu postavení a formám realizace volného času.

B. Sociální struktura společnosti

Cíle (B.I.1.) — překonání sociálně třídní diferenciace.

Sociální procesy (B.II.1.) — překonání podstatných rozdílů mezi fyzickou a duševní prací a dalšími druhy nestejnorodé práce; industrializace zemědělské práce; industrializace sféry péče o sociální potřeby a stravování; integrace sociálních vztahů.

Ukazatele (B.III.1.) — zvyšování počtu pracujících zabývajících se převážně tvůrčí, duševní a vysoce kvalifikovanou fyzickou prací ve všech oblastech národního hospodářství; snižování počtu obyvatelstva zabývajících se zemědělskou prací; snižování počtu pracujících zabývajících se převážně fyzickou prací a úplné odstranění těžké fyzické práce.

C. Sociálně profesní struktura

Cíle (C.I.1.) — překonání sociálních rozdílů mezi skupinami lidí v různých odvětvích výroby.

Sociální procesy (C.II.1.) — překonání prvků staré dělby práce; formování všestranně rozvinutého pracovníka.

Ukazatele (C.III.1.) — snižování počtu pracujících zabývajících se jednotvárnými druhy práce; snižování počtu žen a mladistvých zabývajících se těmito druhy práce; změna poměru mezi počtem pracujících zaměstnaných v materiální a duchovní produkci a ve sféře služeb.

D. Sociálně teritoriální struktura

Cíle (D.I.1.) — překonání sociálních rozdílů mezi pracujícími v zemědělské a průmyslové výrobě.

Sociální procesy (D.II.1.) — překonání podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí; urbanizace; vytvoření jednotného dopravního systému, sféry služeb a kulturně sociálních podmínek.

Ukazatele (D.III.1.) — zvýšení počtu sídelních jednotek s moderními druhy dopravy a spojů; zvýšení počtu obydlí s moderními zdravotními a hygienickými podmínkami pro obyvatelstvo zaměstnané v zemědělské výrobě; zvýšení počtu středisek společného stravování a kulturních a sociálních služeb na 1000 obyvatel ve městě i na vesnici.

E. Sociální organizace

Cíle (E.I.1.) — formování sdružení komunistické práce.

Sociální procesy (E.II.1.) — růst úlohy práce v činnosti člověka; zvyšování úrovně výrobní kvalifikace pracujících, jejich všeobecné a odborné přípravy.

Ukazatele (E.III.1.) — zvýšení počtu pracujících zabývajících se převážně tvůrčí, buď duševní, nebo vysoce kvalifikovanou fyzickou prací.

2. Ukazatele dosažení plné sociální rovnosti všech členů společnosti

A. Společnost celkově

Cíle (A.I.2.) — stejný vztah všech členů společnosti k materiálním a duchovním statkům; stejné podmínky pro projev schopností každé osobnosti ve všech sférách sociální činnosti.

Sociální procesy (A.II.2.) — vyrovňování zdrojů a výše příjmů u různých skupin obyvatelstva; růst materiálního blahobytu všech členů společnosti na základě trvalého zvyšování produktivity společenské práce.

Ukazatele (A.III.2.) — zvyšování reálných příjmů a snižování rozdílů v reálných příjmech u různých sociálních skupin.

B. Sociální struktura společnosti

Cíle (B.I.2.) — odstranění sociálních rozdílů spojených s existencí sociálně třídní diferenciace.

Sociální procesy (B.II.2.) — vyrovnávání vztahu všech členů společnosti k výrobním prostředkům; překonání rozdílů mezi sociálními skupinami vzhledem k jejich úloze v organizaci společenské výroby, vzhledem k výši a zdrojům příjmů.

Ukazatele (B.III.2.) — snížení počtu pracujících zaměstnaných v kolchozně družstevní výrobě, snížení počtu administrativního a správního personálu.

C. Sociálně profesní struktura

Cíle (C.I.2.) — překonání sociálně ekonomických rozdílů podmíněných odvětvovou dělbou společenské práce.

Sociální procesy (C.II.2.) — stírání sociálně ekonomické nestejnorodosti jednotlivých povolání; rozvíjení regionálního systému změny práce uvnitř odvětví a mezi odvětvími; vědeckotechnická modernizace odvětví; rozvíjení systému trvalého vzdělávání a proškolení pracujících.

Ukazatele (C.III.2.) — zvyšování počtu lidí zabývajících se kvalifikovanou a vysoce kvalifikovanou prací; změna počtu pracujících v materiální a duchovní produkci a ve sféře služeb; zvyšování počtu pracujících s úplným středním, odborným a vysokoškolským vzděláním.

D. Sociálně teritoriální struktura

Cíle (D.I.2.) — překonání sociálně ekonomických a kulturně sociálních rozdílů mezi sociálními skupinami jednotlivých regionů, města a vesnice.

Sociální procesy (D.II.2.) — vyrovnávání sociálně ekonomického a kulturního rozvoje regionů města a vesnice; zvýšení společenských fondů a jejich racionální využívání k rovnoměrnému rozvíjení výrobní a kulturně sociální sféry.

Ukazatele (D.III.2.) — zvýšení početnosti skupin obyvatelstva zaměstnaných ve vysoce rozvinutých odvětvích společenské výroby a žijících v bytových a kulturně sociálních podmínkách městského typu; zvýšení podílu obyvatelstva s úplným středním, středním odborným a vysokoškolským vzděláním a snižování rozdílů mezi zemědělským a městským obyvatelstvem vzhledem k tomuto ukazateli.

E. Sociální organizace

Cíle (E.I.2.) — překonání sociálních rozdílů podmíněných ekonomickou nestejnorodostí práce.

Sociální procesy (E.II.2.) — vytváření stejných pracovních a životních podmínek pro všechny skupiny pracujících; zdokonalování technologie a vědecké organizace výroby na základě racionálního rozdělení a znovurozdělení základních a společenských fondů.

Ukazatele (E.III.2.) — zvyšování počtu vysoce kvalifikovaných pracovníků; snižování rozdílů v úrovni mezd mezi různými skupinami pracovníků, zvyšování podílu prostředků získávaných ze společenských fondů v reálných důchodech.

3. Ukazatele rozvoje systému komunistické společenské samosprávy

A. Společnost celkově

Cíle (A.I.3.) — dobrovolná a rovná účast každého člena společnosti na řízení všech společenských záležitostí.

Sociální procesy (A.II.3.) — spojování systému lidového zastoupení se systémem bezprostřední periodické účasti každého na řízení; rozšiřování volného času a zvětšování podílu volného času využívaného na účast v komunistické samosprávě.

Ukazatele (A.III.3.) — snižování počtu osob zabývajících se převážně řídicí prací; zvyšování podílu mimopracovního času vynakládaného na komunistickou společenskou samosprávu.

B. Sociální struktura společnosti

Cíle (B.I.3.) — přechod od řízení lidí k řízení věcí; překonání sociálních rozdílů mezi řídicí a konkrétní praktickou prací.

Sociální procesy (B.II.3.) — organické spojování řídicích a výkonných funkcí v činnosti pracovníků; další zvyšování celkové kulturně vzdělanostní úrovně, politických, sociálních a právních znalostí všech vrstev obyvatelstva.

Ukazatele (B.III.3.) — zvyšování počtu osob spojujících řídicí i výkonné funkce v pracovní i mimopracovní době.

C. Sociálně profesní struktura

Cíle (C.I.3.) — vytvoření co nejefektivnějšího systému řízení výroby a zajištění podmínek pro zvyšování sociální aktivity pracovníků odvětví.

Sociální procesy (C.II.3.) — přechod k progresivnějším dvou a třístupňovým formám řízení (výrobní sdružení aj.); předání části řídicích funkcí elektronickým počítačům; snižování počtu mezičlánků v řízení; zavádění automatizovaných systémů řízení; uvolňování pracovníků administrativně správního aparátu v důsledku zavádění automatizovaných systémů řízení.

Ukazatele (C.III.3.) — snižování počtu osob zabývajících se rutinní, netvůrčí administrativní prací, snižování počtu administrativních útvarů a pracovníků, kteří jsou v nich zaměstnaní; zvyšování počtu pracovníků v průmyslových podnicích, kteří se účastní rozhodování a realizace rozhodnutí.

D. Sociálně teritoriální struktura

Cíle (D.I.3.) — dobrovolná účast všech vrstev obyvatelstva na činnosti místních správních orgánů.

Sociální procesy (D.II.3.) — zapojování všech vrstev obyvatelstva do práce v místních správních orgánech; další zdokonalování forem a metod účasti pracujících na práci orgánů místní samosprávy v místě bydliště.

Ukazatele (D.III.3.) — zvyšování počtu osob dobrovolně zapojených ve stálých komisích místních orgánů.

E. Sociální organizace

Cíle (E.I.3.) — rozvoj sociální aktivity všech pracujících.

Sociální procesy (E.II.3.) — stále širší zapojování všech kategorií pracovníků do činnosti společenských správních orgánů; vylučování nepotřebných řídicích mezičlánků, vytváření podmínek pro činnost společenských správních orgánů.

Ukazatele (E.III.3.) — snižování počtu administrativně správního personálu; zvyšování počtu osob zaměstnaných ve společenských formách samosprávy; zvětšování podílu časového rozpočtu věnovaného na účast v komunistické společenské samosprávě; zvyšování počtu osob uspokojených účastí ve společenských formách řízení; zvyšování sociální efektivity forem společenské správy; zvyšování efektivity orgánů společenské samosprávy.

4. Ukazatele přeměny práce v první životní potřebu

A. Společnost celkově

Cíle (A.I.4.) — práce dobrovolná bez zaměření na odměnu, produktivnější a kvalitnější; práce jako první životní potřeba.

Sociální procesy (A.II.4.) — rozvíjení různých forem socialistického soutěžení a hnutí za komunistickou práci; zvyšování sociálního významu morálních stimulů práce; přechod k zásadě „od každého podle jeho schopností, každému podle jeho potřeb“ na základě dalšího vědeckotechnického pokroku a růstu materiálního blahobytu; zkracování pracovního dne; ochrana a rozmnožování společenského vlastnictví.

Ukazatele (A.III.4.) — růst počtu pracujících orientovaných na práci jako na nejvyšší sociální hodnotu; rozšiřování mimopracovní doby vynakládané na výrobní a nevýrobní práci; snižování počtu pracovníků zabývajících se bezprostřední prací v materiální výrobě a zvyšování počtu osob zabývajících se duchovní produkcí, tvůrčí a vysoce kvalifikovanou duševní prací.

B. Sociální struktura společnosti

Cíle (B.I.4.) — likvidace sociálně třídní podmíněnosti společenské dělby práce.

Sociální procesy (B.II.4.) — překonání podstatných rozdílů mezi skupinami lidí zabývajících se fyzickou a duševní, průmyslovou a zemědělskou prací; sblížování zdrojů a výše příjmů různých sociálních skupin na základě zvyšování materiální a kulturní životní úrovně.

Ukazatele (B.III.4.) — zvyšování počtu pracujících, u nichž se cíle jejich pracovní činnosti shodují s ekonomickými cíli společnosti; maximální shoda mezi tužbami osobnosti a možnostmi jejich společenského uspokojení.

C. Sociálně profesní struktura

Cíle (C.I.4.) — svobodná volba a změna povolání.

Sociální procesy (C.II.4.) — rozvoj vysoce kvalifikovaných povolání; úplná likvidace povolání s těžkou fyzickou a jednotvárnou prací; vytvoření jednotných materiálních a kulturních pracovních podmínek v různých odvětvích, vytvoření podmínek pro změnu a svobodnou volbu povolání; racionální využívání volného času.

Ukazatele (C.III.4.) — zvyšování počtu osob uspokojených souběžně vykonávanými profesemi; zvyšování počtu osob vykonávajících dvě i více profesí; zvyšování počtu univerzálně připravených pracovníků schopných vykonávat činnosti svou povahou i obsahem odlišné; snižování ztrát pracovní doby.

D. Sociálně teritoriální struktura

Cíle (D.I.4.) — svobodná volba práce a bydliště.

Sociální procesy (D.II.4.) — sblížování profesí průmyslové a zemědělské práce u obyvatelstva urbanizovaných regionů; vytváření jednotných materiálních a kulturních pracovních podmínek v průmyslové a zemědělské výrobě regionu na základě rozvíjení zemědělsko-průmyslových sdružení různého typu a urzanizace regionů; racionální využívání volného času.

Ukazatele (D.III.4.) — zvyšování počtu osob uspokojených novými pracovními metodami a novým bydlištěm; zvyšování počtu osob zaměstnaných v zemědělskoprámyslových sdruženích; snižování neracionálních nákladů mimopracovního času.

E. Sociální organizace

Cíle (E.I.4.) — nejvyšší stupeň uspokojení povoláním, charakterem a obsahem práce, pracovními podmínkami a vztahy v kolektivu.

Sociální procesy (E.II.4.) — rozvoj profesí tvůrčí práce, rozvoj dobrovolných sdružení tvůrčí práce; zdokonalování pracovních podmínek a organizace práce na základě nejmodernější techniky; rozvíjení materiálních a morálních stimulů práce na základě zvyšování sociálního významu podnikových fondů; morální kontrola množství a kvality vykonané práce; úplná likvidace narušování pracovní disciplíny, vysoké fluktuace kádrů, rozkrádání společenského vlastnictví a dalších protisociálních činů.

Ukazatele (E.III.4.) — snižování počtu případů narušení pracovní a výrobní kázně a fluktuace kádrů; snižování počtu protisociálních jevů, zvyšování počtu lidí zaměstnaných v různých formách tvůrčích sdružení a zvyšování ekonomické efektivity jejich činnosti; zvyšování počtu osob pracujících na jednom společném úkolu; zvyšování podílu podnikových fondů ve složení mzdy pracovníků; zvyšování počtu osob uspokojených profesí, charakterem a obsahem práce, pracovními podmínkami, vztahy v kolektivu, stylem řízení a odpovídajícími vztahy.

5. Ukazatele přechodu ke sdružením komunistické práce

A. Společnost celkově

Cíle (A.I.5.) — dobrovolné sdružení členů společnosti k uspokojování společenských a osobních potřeb na základě vzájemné spolupráce a směny činností.

Sociální procesy (A.II.5.) — rozvíjení různých forem dobrovolných sdružení ve všech sférách společenského života; materiální a morální podmínky rozvíjení sociální aktivity člověka.

Ukazatele (A.III.5.) — počet sdružení dobrovolného typu; počet osob zapojených v těchto sdruženích; četnost účasti člena společnosti v těchto sdruženích; uspokojení z účasti v dobrovolných sdruženích.

B. Sociální struktura společnosti

Cíle (B.I.5.) — dobrovolné zapojení každého člena společnosti do sociální aktivity některého společenského sdružení.

Sociální procesy (B.II.5.) — rozvíjení komplexních forem společné výrobní, sociálně politické a mimovýrobní činnosti; zajištění podmínek pro rozvoj všech forem iniciativy různých sociálních skupin obyvatelstva.

Ukazatele (B.III.5.) — počet členů různých sociálních skupin zapojených v dobrovolných sdruženích.

C. Sociálně profesní struktura

Cíle (C.I.5.) — svobodná volba povolání a výrobního tvůrčího sdružení.

Sociální procesy (C.II.5.) — rozvíjení tvůrčích meziodvětvových sdružení pro společnou výrobní tvůrčí činnost; vytváření podmínek pro meziprofesní změnu práce, zvyšování všeobecné a polytechnické připravenosti pracovníků.

Ukazatele (C.III.5.) — počet meziodvětvových sdružení a počet pracovníků, kteří jsou v nich zapojeni; počet osob s všeobecnou a politickou průpravou; uspokojení pracovníka činností v dobrovolných společenských sdruženích.

D. Sociálně teritoriální struktura

Cíle (D.I.5.) — svobodná volba tvůrčího sdružení každým obyvatelem regionu.

Sociální procesy (D.II.5.) — rozvíjení vnitroregionálních tvůrčích sdružení; vytváření materiálních a kulturních podmínek pro organizaci vnitroregionálních tvůrčích sdružení na základě rozvoje zemědělskopřemyslových sdružení a urbanizace regionů.

Ukazatele (D.III.5.) — zvyšování počtu vnitroregionálních tvůrčích sdružení a počtu osob zapojených v jejich činnosti; uspokojení pracovníků účasti v dobrovolných společenských sdruženích.

E. Sociální organizace

Cíle (E.I.5.) — svobodná účast každého člena pracovního kolektivu v různých společenských tvůrčích sdruženích.

Sociální procesy (E.II.5.) — další rozvoj tvůrčích výrobních sdružení; stálé porady; útvar ekonomické analýzy; útvar normování práce; útvar technických informací; oddělení společenských kádřů; rada novátorů; rada mladých specialistů; komplexní tvůrčí brigády atd.; rozšiřování účasti pracujících na sociálně politické mimovýrobní činnosti; vytváření příznivých podmínek pro činnost sdružení na základě materiálně hospodářského zajištění; zlepšování činnosti informačních služeb; zvyšování úrovně ideové politické a kulturně masové práce.

Ukazatele (E.III.5.) — zvyšování počtu osob zapojených do činnosti tvůrčích společenských sdružení a uspokojených touto činností.

6. Ukazatele všestranného rozvoje osobnosti, projevy tvůrčích sil, schopností a vloh osobnosti

A. Společnost celkově

Cíle (A.I.6.) — všestranně vzdělaná osobnost, která je společensky aktivní v souladu se svými schopnostmi a v důsledku své univerzální průpravy může využít své schopnosti v různých sférách materiální a duchovní produkce.

Sociální procesy (A.II.6.) — uvedeny v: A.II.2; A.II.3; A.II.4; A.II.5.

Ukazatele (A.III.6.) — zvyšování počtu osob, které považují práci za první životní potřebu, podílejí se na komunistické samosprávě a jsou sdruženy v dobrovolných tvůrčích kolektivech; další uvedeny v: A.III.1; A.III.5.

B. Sociální struktura společnosti

Cíle (B.I.6.) — osvobození sociální aktivity osobnosti od sociálně třídní podmíněnosti.

Sociální procesy (B.II.6.) — uvedeny v: *B.II.1.; B.II.5.; B.III.1.; B.III.5.*

Ukazatele (B.III.6.) — zvyšování počtu členů všech sociálních skupin, kteří se současně účastní činností uvedených v *A.III.6.*

C. Sociálně profesní struktura

Cíle (C.I.6.) — osvobození sociální aktivity osobnosti od celoživotního připoutání k jedné profesi.

Sociální procesy (C.II.6.) — uvedeny v: *C.II.1.; C.II.5.; C.III.1.; C.III.5.*

Ukazatele (C.III.6.) — zvyšování počtu osob spojujících činnost v materiální a duchovní produkci, osob s vysokou všeobecnou a polytechnickou průpravou.

D. Sociálně teritoriální struktura

Cíle (D.I.6.) — osvobození sociální aktivity osobnosti od její podmíněnosti sociálně ekonomickými odlišnostmi regionů země, města, vesnice.

Sociální procesy (D.II.6.) — uvedeny v: *D.II.1.; D.II.5.; D.III.1.; D.III.5.*

Ukazatele (D.III.6.) — zvyšování počtu osob spojujících současně průmyslovou a zemědělskou činnost.

E. Sociální organizace

Cíle (E.I.6.) — zajištění shody zájmů a potřeb s neosobními funkcemi vyplývajícími ze systému společenské dělby práce v rámci daného kolektivu.

Sociální procesy (E.II.6.) — vytvoření morálního klimatu maximálně příznivého pro tvůrčí aktivitu osobnosti, projev jejích schopností a uspokojování jejích duchovních potřeb; zavádění sociálně psychologických metod při organizaci výrobních kolektivů, metod zajišťujících pro osobnost optimální morální klima, možnost projevu jejích schopností, uspokojení jejích duchovních potřeb (ergonomika, sociometrie atd.); ostatní procesy uvedeny v: *E.II.1.; E.II.5.; E.III.1.; E.III.5.*

Ukazatele (E.III.6.) — uspokojení osobnosti výše uvedenými druhy sociální aktivity, jejími neosobními funkcemi a sociálně psychologickým klimatem v kolektivu.

Celkem je popsáno 90 polí schématu.

(Přeložil Ota Vochoč)

Pojem informace má dnes značný metodologický, filozofický a světonázorový význam. Je různě vykládán a spjat s mnoha ideologickými spory. U idealistických přístupů je informace v podstatě odtrhována od objektivního, hmotného základu a obsahu. Je chápána buď jako nějaká ryze duchovní entita, nebo jako pouhý prožitek subjektu. To, že se informace nedá redukovat na pouhou látku nebo energii, neznamená, že by informace byla na hmotě zcela závislá. Franz a Jankow zdůrazňují, že informace není pouze ideální, protože u stroje je spojena s elektrickými impulsy, u organismu je spojena s nervovými a biochemickými procesy, ve společnosti je nesena řečí atd. Neexistuje tedy mimo materiální sféru, je to jen zvláštní forma všeobecné souvislosti existující na základě působení a obecné schopnosti odrazu. Tak jako nemůže existovat forma bez obsahu, nemůže existovat ani informace bez materiálního nositele a bez objektivního obsahu [Franz — Jankow 1977]. Marxističtí filozofové se vesměs shodují v tom, že informace je obecně vědecký pojem, který je podřízen filozofické kategorii odrazu. Informace umožňuje osvětlovat otázky struktury a strukturnosti i jiné stránky procesu odrazu různých forem pohybu hmoty a dále konkretizuje obecnou schopnost odrazu. Idealisté interpretují informaci jako čistě duchovní fenomén (ve smyslu objektivního nebo subjektivního idealismu). K objektivně idealistickému pojetí informace se hlásí celá řada buržoazních autorů, jako je např. Weizsäcker, Wasmuth, Dahm, Reitzer atd. Podle A. Reitzera je informace ryze duchovní povahy, C. F. Weizsäcker soudí, že informace je příbuzná platónské ideji nebo aristotelovské formě a představuje primární ideální princip, zatímco hmota a energie prý jsou sekundární. Podle E. Wasmutha je informace duchovní realitou v platónsko-hegelovském smyslu a kybernetika tímto pojmem argumentuje proti materialismu. Duchovní charakter informace je prý novým důkazem pro existenci boha; informace představuje pořádací funkci ducha; počáteční předobrazy jsou realizovány tak, že informace je vlastně přenášena z nadčasové sféry (resp. z budoucnosti) na hmotnou realitu, kdy duch vštěpuje člověku všechny jeho představy včetně náboženských atd. Též podle H. Dahma přinášejí kybernetika a teorie informace důkazy pro existenci boha. H. Tietze chápe informaci jako „logos“ a duchovní princip informace jako rozhodující pro určování lidských dějin. Novotomistické pojetí informace propagují např. C. R. Dechert nebo P. Chauchard, kteří spojují teorii informace s učením Tomáše Akvinského o formách a duši. Podle Decherta dostává člověk informaci od boha a jeho myšlení není nic jiného než přetváření této informace, která je věčná, nesmrtelná stejně jako duše.

Na rozhraní objektivního a subjektivního idealismu stojí P. Kirschenmann, který se snaží dokázat neslučitelnost pojmu informace s materialistickým pojmem odrazu. Pokouší se zdůraznit, že informace se vztahuje pouze na lidské vědomí, že to je duchovní fenomén, který je intersubjektivní povahy a je vázán vždy jen na vědomí. Podle Kirschenmanna prý nelze spojovat do jednotné-

ho materialistického obrazu jevy materiální a duchovní, protože podstatu duchovního, vědomého prý nelze vyložit z tělesného nositele; ideální se prý obejde bez prostoru a času [Kirschenmann 1970]. Toto pojetí již vlastně přechází k subjektivně idealistické a pozitivistické interpretaci informace jako něčeho zdánlivě nezávislého na materiálních jevech. Podle C. Cherryho překonala kybernetika a teorie informace dualismus materialismu a idealismu a dokázala, že skutečné jsou jen počítky a myšlenky, že materiální svět znamená jen působení na počítky. Kybernetický pozitivismus propaguje tzv. neutrální ideologii třetí cesty či třetí hodnoty, kdy filozofie vědy i teorie společnosti se staví nad nebo mimo materialismus a idealismus. Podle H. Franka prý kybernetika neodporuje materialismu ani idealismu. H. Stachowiak uvádí, že je teorie odrazu nesprávná, protože prý pouze lidský subjekt — který je účasten i u stroje — vytváří vnitřní modely nezávislé na objektivní realitě. Podle W. R. Fuchse není informace ani materiální, ani ideální, protože je ryze matematické povahy: rozhodnutí, operace se prý dějí v čistě matematické řeči. G. Günther nazývá informaci třetí hodnotou, třetí sjednocující složkou skutečnosti. Podle V. A. Bloma stojí informace nad subjektivním a objektivním a rovněž spojuje materiální a ideální jako třetí složka skutečnosti. Pozitivistická stanoviska v podstatě vyjadřují J. Wilkinson, D. M. MacKay, L. Brillouin, Y. Bar-Hillel aj.

Někteří pozitivisté uvádějí, že je informace charakteristikou jazykových soustav. Wilkinson vidí v metodách teorie informace obecný základ pro analýzu gramatických struktur různých věd, na němž prý lze tyto vědy sjednotit. Gramatická struktura vědeckého jazyka je chápána jako konvenční, určitost a uspořádanost zde mají ryze subjektivní a relativní charakter.

Pozitivismus již neusiluje o unifikaci vědy na základě fyzikalismu, nýbrž informacionismu, kybernetismu. Podle Brillouina lze spatřovat v kybernetice a teorii informace obecnou metodologii nahrazující filozofii, neboť teorie informace je prý přesnějším vodítkem při řešení obecných otázek než filozofie. Zatímco machismus chápal skutečnost jako pouhý soubor elementárních zážitkových dat (počítků) a logický pozitivismus jako soubor konvenčních logických a jazykových znaků, chápe kybernetický pozitivismus realitu jako soubor subjektivních informací, které lze matematicky analyzovat a vyjadřovat, tj. bez vztahu k objektivnímu základu. R. Carnap a Y. Bar-Hillel se snažili vyjádřit informační význam nezávisle na obsahu, na odrážené objektivní realitě. K pozitivistickým koncepcím se řadí i ty názory, v nichž se vyjadřuje přecenění možností algoritmizace a přehlíží se odlišnost matematického stroje a člověka. Podle MacKaye si může automat vypracovávat sám cíle činnosti dané ryze algoritmicky: automat fungující původně podle zadaného algoritmu si nakonec sám vypracovává speciální cíle chování, stává se tedy nezávislým na konstruktéru a tedy koneckonců na společensko-historických podmínkách. Cílovost chování je pak chápána ryze formalisticky, pozitivismus jednostranně přeceňuje možnosti matematizace a algoritmizace. K. Steinbuch redukuje vědomí na ryze informační procesy bez vazby na sociální determinovanost a aktivitu a přeceňuje úlohu informací při vývoji společnosti — stejně jako M. McLuhan, G. Gerbner, H. Tietze aj.(1)

Odrůdou pozitivistického přístupu k informaci jsou i koncepce K. R. Poppera, který propaguje svoji teorii tří světů — fyzikálního, psychického a světa objektivního vědomí. První zahrnuje fyzikální jevy, druhý subjektivní prožitky

(1) Steinbuchův redukcionismus je podrobněji rozebrán v práci Franze — Jankowa 1977 a ve stati H. Horstmannna v knize *Pozitivismus a vědecké poznání* [Ruml — Buhr — Horstmann 1976].

a třetí je sférou lidských idejí, objektivního vědomí, či vlastně společenských informací. Tyto informace představují duchovní sféru, která má autonomní charakter. Aniž bychom se zde pouštěli do podrobností a detailních analýz těchto názorů, lze v podstatě říci, že i zde je informace vlastně chápána jako cosi autonomního, nezávislého na materiální realitě i na společenskohistorickém kontextu.(2)

Kromě hlásání staré machistické myšlenky o neutrální, třetí hodnotě, jež stojí mimo materialismus a idealismus, vystupuje v souvislosti s pojmem informace a entropie i další pozitivistický aspekt — důraz na subjektivizaci a relativizaci, tj. hlásání nezávislosti informace a entropie na objektivním základě a popírání dialektiky relativního a absolutního. Zatímco dialektický materialismus dokládá, že pojem informace a dále pojmy entropie, negentropie, struktury mají objektivní charakter, zdůrazňují vědci různých odstínů pozitivistického ražení, že jde o pojmy subjektivní a antropomorfické, které tedy mají konvenční charakter určovaný pouze lidským subjektem.

Idealistické pojetí informace, které odtrhuje informaci od hmoty jako cosi nezávislého na objektivní realitě, jako něco nemateriálního, má vliv i na chápání sociální informace. Sociální informace (převedená do psaných či mluvených symbolů) je jen zdánlivě něčím, co nesouvisí s látkou a energií, s materiálním základem lidské činnosti, s materiálním společenským bytím. Idealismus chápe informaci jako cosi samostatného, duchovního, nemateriálního. Materialistické pojetí klade naopak důraz na objektivní a materiální základ sociální informace (ve smyslu gnozeologickém, i praxeologickém). Tato informace odráží objektivní fakty a může zpětně působit na oblast společenského bytí, na procesy práce, politické praxe, na otázky řízení, organizace atd. Teorie informace v podstatě umožňuje i exaktní analýzu společenských informací, jejich získávání, tvoření, kódování, přenosu, zpracování, uchování i jejich použití v praktické činnosti. Informace jako zpráva je těsně spojena se společenskou uspořádaností, kterou lze vyjadřovat pomocí negativní entropie. Společenská struktura má své zákonitosti, které lze zkoumat i matematickými prostředky. Tato struktura je spjata s dynamikou, se společenským děním, se společenskou činností, se společenskou praxí. Mezi společenskou organizací, společenskou praxí a společenskou informací existuje tedy těsné propojení. Organizace systému se nemůže udržovat a vyvíjet bez efektivního způsobu informačního přenosu a záznamu. Organizace systému se neobejde bez činnosti a ta opět není možná bez informace, bez efektivních informačních a zpětnovazebních okruhů. Pojem informace, který je neoddelitelně spjat s pojmem struktury a uspořádanosti, přináší nový aspekt dialektické vazby teorie a praxe, která ve vědě o společnosti souvisí i s jednotou společenského vědomí a společenského bytí.

Společenské poznání a společenské vědomí jsou vyjadřovány především idejemi. V nich jsou uloženy nejen získané poznatky, ale i společenská zkušenost a společenská informace. Tato informace zahrnuje širokou oblast — od informací velmi fundamentálních, obecných a trvalých (jako jsou vědecké pojmy nebo klasická umělecká díla), až po informace o bezprostředních a rychle se měnících událostech, jež jsou sdělovány a zaznamenávány v běžném hovoru, v denním tisku atd. Určitá informace tedy může obsahovat různě velikou a různě trvalou hodnotu. (Totéž platí i pro materiální výrobky, nástroje atp.) Společnost má — přestože se liší od organismu — specifickou výměnu látek, energií a informací. Musí kompenzovat procesy rostoucí entropie a produkovat určité hodnoty. Společnost je dynamickým, průtokovým systémem; neustálá

(2) O tom J. Zeman [1980].

výměna a obnova umožňuje, že společnost trvá jako celek a dále se vyvíjí. Kromě procesu krátkodobé reprodukce se však některé informace (výtvory, hodnoty atp.) stávají i dlouhodobým nebo trvalým majetkem společenské paměti, zásobou pro aktuální užití.

Často trvá mnoho let, než se určitá hypotéza stane teorií, než je tato teorie aplikována, než dosáhne praktického efektu. Mezi společenským věděním a společenskou činností je jistý časový odstup. Otázka převodu informace do praxe má své zákonitosti, a to i ve vztahu k času, k urychlení a zpomalení, k uchování a stárnutí atd. Společenské informace, poznatky a ideje představují — právě tak jako výrobky a nástroje — určité hodnoty, kterých bylo dosaženo usilovnou prací buď myšlenkovou, nebo materiální. Materiální a duchovní hodnoty mají určitý zdroj, kterým je jednak okolní realita, jednak tvořící subjekt. Informace existuje jednak v podobě aktuální, jednak v podobě potenciální. Aktuální společenská informace je jednak informace průběžně používaná, jednak informace uložená, ale společensky živá a užívaná. Potenciální informace je jednak informace, které bylo dosaženo a která je uložena jako potenciální fond v zásobárně lidské zkušenosti, ale není momentálně zcela živá a aktuální; patří sem také informace, která ještě nebyla získána ať z vnější okolní reality, nebo z tvůrčí oblasti společenského subjektu (například vynález není jen odrazem vnějších faktů).

Objektivně existující fakty (procesy, předměty, jevy) představují ve schématu gnozeologického kanálu tzv. vstupní informaci pro subjekt, která se aktualizuje teprve v procesu poznání. Nepozorované, nepoznané objekty jsou tedy pro subjekt informací možnou, nikoli skutečnou; tou se teprve musejí stát. Neznamená to ovšem, že lze redukovat objekty pouze na potenciální informace. Ontologický aspekt je širší než gnozeologický. Materiální objektivní realita je prvotní, existuje nezávisle na subjektu; v procesu poznávání se pak stává informačním zdrojem.

Člověk je obklopen informací uloženou v různých symbolech, šifrách a znacích. Informační prostředí, v němž žije, formuje i jeho psychiku, chování a způsob života. Nejde tedy jen přímo o informaci logickou, myšlenkovou (knihy, časopisy, řeč), nýbrž i o informaci smyslovou, která má často silný emoční doprovod. Nejde tu jenom o informaci, poskytovanou uměleckými díly, nýbrž v mnohem širší míře o informaci prostředí, v němž žijeme, které nás stále obklopuje. Tak jako působí na naši psychiku a citovost příroda, přírodní prostředí v rozmanitosti svých efektů, tak působí i prostředí, záměrně nebo živelně vytvářené společností. Společenské prostředí působí na subjekt pomocí sociální informace, jež se týká reality ideální i materiální.(3)

A. D. Ursul chápe informaci jako odraženou varietu a obdobně pak společenskou informaci jako odraz objektivní reality ve společenském vědomí, včetně odrazu příslušné variety. Nesouhlasí s vymezením H. Jetzchmanna, který chápe společenskou informaci jako cílovou zprávu o myšlenkách a pocitech pro druhé lidi, jež je vyjadřována prostřednictvím jazyka nebo jiných znaků a určena k tomu, aby vytvořila u příjemce určitý obraz chování. Přitom informace musí být podle tohoto autora hodnotná a nová. Ursul proti tomu namítá, že lidská informace není vždy cenná, nová a cílová a že společenská informace je tu vymezena úzce, neboť se omezuje jen na ideální aspekt společenské reality (myšlenky a pocity lidí). Ursul zdůrazňuje, že informace se netýká jen ideální, nýbrž i materiální reality, tj. techniky, živé i neživé přírody. Ideální informace je od-

(3) V. J. Vernadskij tu razil pojem noosféry. Na něj navazuje i pojem infosféry (F. E. Temnikov, G. J. Zvjagina), která zahrnuje informačně odrazové procesy ve společnosti, ale i informační řízení materiálních procesů.

razem objektivní reality v lidském vědomí a ve formách společenského vědomí. Kromě toho však existuje i materiální informace (jakožto odražená varianta, vznikající ve sféře vzájemného působení přírody a společnosti, jež charakterizuje procesy odrazu v sociálních objektech vně lidského vědomí. Rovněž M. McLuhan vidí jen ideální informaci a absolutizuje její roli ve společenském vývoji — vidí v šíření a hromadění ideální informace hybatele dějin, determinující činitel společenského rozvoje: objev papíru prý znamenal růst rychlosti šíření informací a vedl ke vzniku římské říše, vynález knihtisku prý vedl k náboženským válkám za renesance atp. Role ideální informace v rozvoji informační techniky (urychlení informačních procesů) jsou tu hypertrofovány na úkor společenských vztahů. Podle Ursula je nutno vzít u rozvoje společnosti v úvahu kromě ideální informace i materiální společenskou informaci, což je odraz a varieta ve společenském bytí, ve sféře vzájemného působení přírody a společnosti [Ursul 1975].

Podle Ursula je ideální informace odrazem materiální variety; z toho plyne, že se nelze omezit jen na ideální aspekt. Vedle přímého odrazu existuje i zpětný odraz — využití výsledku společenského vědomí a poznání, materiální zpředmětnění ideálních obrazů. Společenskou informaci nelze proto omezovat jen na zprávy, sdělení, komunikaci — vedle společenské informace jako jevu duchovního jsou i jiné druhy této informace ve sféře společenského bytí, kdy dochází k procesům kódování informace z ideální formy do materiální (nebo naopak). Nejde tedy jen o procesy společenského poznání a sdělování, nýbrž i o zpětný odraz, o přenos informace od společnosti k technice a od techniky dále k přírodě. Společenskou informaci je proto nutno chápat ve dvou formách — ideální a materiální, tj. ve sféře společenského vědomí i společenského bytí. V materiálních předmětech lidské kultury je uložena dlouhodobá informace — tzv. strukturní, kdežto ve společenských procesech — jako jsou komunikace v prostoru a čase a při řízení — se užívá krátkodobější — tzv. signální informace.

Ideální společenská informace (ve sféře společenského vědomí) a materiální společenská informace (ve sféře společenského bytí) nejsou ovšem od sebe ostře odděleny, naopak spolu dialekticky souvisejí, jejich rozdíl není absolutní: jejich separace by vedla k možnosti hypostáze, odtržení ideální informace od materiálního základu, jak to činí různé idealistické koncepce pojmu informace, včetně sociální informace.

Společnost stále zdokonaluje způsoby přenosu, uchování a kódování informace; vedle rozvoje systému školství, knihoven, divadel a tisku byla vyvinuta nová technická zařízení pro přenos informace (telefon, telegraf, rozhlas, televize, film), byly vybudovány nové kódové systémy (těsnopis, soustava značek chemických, logistických atd.), byly vyvinuty nové stroje na zpracování informace (matematické stroje číslicové a analogové). Bylo by třeba zamyslet se i nad otázkou, jak zlepšit záznam a zpracování vědecké informace, jak zlepšit, zúspornit a zdokonalit psaný kód (v textu mají slova a písmena různý signální význam a redundanci, což však není v dosavadním způsobu zápisu vyjádřeno a využito). Kód, který by využíval snížení redundance a zvýšení komprese, by byl výhodný pro zpracování informace.

Obraz v oblasti společenského systému je sociálním odrazem, do jehož sféry patří jednak odraz přírodního bytí v bytí společenském, jednak odraz přírody a společenského bytí ve sféře společenského vědomí. Pojem sociální informace zahrnuje formulované výstupy forem společenského vědomí, jejich tvorbu, přenos, záznam, užití atd. (informace politické, ekonomické, vědecké, umělecké, právní, mravní, náboženské atd.). Tyto informace jsou úzce spjaty s idejemi a pojmy uvedených oblastí, jsou užívány ke sdělování a řízení ve společnosti a sou-

visejí i s charakterem společenské organizace, společenského systému, společenských výrobních sil a vztahů, z nichž vyplývají a na něž zpětně působí.

Společenské informace jsou užívány výstupy společenského vědomí, jež souvisejí s otázkami přenosu, zpracování, záznamu a využití ve společenském řízení. Dalšími složkami společenského vědomí jsou i společenské city, zvyky, volní zaměření atp. Společenské informace zahrnují ideje vědecké, filozofické, umělecké, náboženské, morální, právní, politické, ekonomické atp.

Společnost je de facto vysoce organizovanou hmotou, spojenou s nejvyšší formou pohybu — psychosociální. Představuje vrchol vývoje hmoty a zahrnuje i všechny nižší formy pohybu (fyzikální, chemickou, biologickou), které dále přesahuje. Je dynamickým systémem s jistým stupněm uspořádanosti, který reprodukuje, uchovává i dále zvyšuje. Společenské vědomí je spjato se společensko-praktickou činností; není však identické ani s touto praxí, ani se sociálním bytím. Sociální odraz má relativní samostatnost, kterou mají tedy i sociální informace.

Podle Afanasjeva představují sociální informaci ty informace, jež obíhají ve společnosti a jsou využívány k řízení společenských procesů. Patří sem zejména znalosti a zprávy vztahující se k sociální formě pohybu hmoty. Sociální informace obsahuje řadu třídních, národnostních a jiných rysů, potřeb a zájmů lidského kolektivu, který tuto informaci odráží a používá. Informační procesy jsou tu určovány systémem společenských vztahů. Daná společnost má určitý postoj k obsahu, významu a využití informací, třídní zaměřenost informace se projevuje prostřednictvím cílů, k nimž se informace používá. Sociální informace je charakterizována druhem společenského odrazu a má ve společenském systému zejména funkci řídicí a sdělovací [Afanasjev 1978; též srov. Ursul 1975].

Informační kanály jsou z obecné matematické stránky zkoumány v teorii informace. Jazykověda se zabývá různými typy sdělovacích kanálů řečových. Specifické zvláštnosti sdělovacích kanálů jsou dále zkoumány v psychologii, pedagogice, neurofyzilogii, estetice atd. Dosud jsou málo rozpracovány otázky informačních kanálů v ekonomii a vědě o společnosti. Bylo by třeba detailně analyzovat různé formy sdělovacích společenských kanálů a okruhů, zkoumat jejich kapacitu, a to i po stránce matematické (okruhy ve sféře nadstavby a základny, přírodního a společenského prostředí, komunikace mezi těmito oblastmi, okruhy s úplnou, částečnou a přerušovanou zpětnou vazbou, kanály s různými typy šumu a poruch atp.).

Požadavky, kladené na společenskou informaci, jsou přesnost, spolehlivost, rychlost, stručnost a novost, dále pak reprezentativnost a validita. V sociologickém poznání se stále více uplatňují kromě kvalitativních aspektů i ukazatele kvantitativní, tj. rozsáhlejší a hlubší aplikace matematických a kybernetických přístupů a metod.

Tok sociální informace může být změněn několika způsoby. Je to například zkreslení informace (deformace), které je buď záměrné (příjemce má být špatně nebo neúplně informován z různých důvodů), nebo živelné (působení různých šumových vlivů a poruch, včetně šumu technického a sémantického). Sem patří také utajení (zamlčení, nepropuštění) informace. Konkrétně to znamená, že se informace buď nevyšle, nebo se vyšle tak šifrovaná, že ji určitý příjemce nerozluští nebo jí nerozumí. Může být však zcela pohlcena živelným šumem. Při zadržení (zpomalení) toku jde o to, že informace dorazí s časovým zpožděním, takže ztratí zcela nebo částečně svou původní hodnotu a zestárne. Při odvedení informace (rozptýlení toku) dojde záměrně nebo živelně k tomu, že informace nedorazí k příjemci; je odvedena jiným směrem, nebo se ztratí a rozptýlí v po-

družných kanálech. Výběr a utajení informace jsou ovšem někdy z konkrétních důvodů nezbytné (například ve vojenství, lékařství atd.).

Socialistická společnost musí usilovat o hledání a ťžení neekonomičtějších, maximálně spolehlivých a rychlých kanálů. Je tedy nezbytné další přezkoumání otázek účinnosti prostředků pro vysílání, přenos, zpracování a záznam společenské informace, zkoumání efektivnosti informačních okruhů, ochrany proti různým formám šumu a poruch atp.

S otázkou informačního toku souvisí i otázka redundance. Matematicky je vyjadřována jako podíl neefektivní a dodané informace. Je zjišťována především v oblasti technických prostředků sdělování; zkoumá se však i redundance v oblasti smyslového vnímání, v pedagogickém procesu, v estetické a jazykové komunikaci (např. určitý jazyk má jistý stupeň redundance). Redundance, která pomáhá zajišťovat účinný přenos informace a zabezpečuje ho proti ztrátám, je redundancí užitečnou, pokud pak přesahuje určitou mez, stává se redundancí prázdnou (jistě sdělení se dá vyjádřit maximálně stručnou formou, tj. bez redundance; aby se zajistila jeho srozumitelnost, použije se většího počtu signálních prvků; přesáhne-li však tento počet jistou mez, stává se sdělení rozvláčným, má prázdnou redundanci). Redundance souvisí s otázkou času, opakování, efektivního využití kanálu atd.

Otázka efektivnosti sociální informace se ovšem nedá redukovat pouze na záležitost stručnosti vyjádření; je mnohem složitější a širší a vystupují v ní kromě kvantitativních stránek i stránky kvalitativní, jako například její reprezentativnost, hodnota, validita ap.

Vědeckotechnický pokrok se neobejde ani bez analýzy otázky redundance. Omezit prázdnou redundanci znamená nalézt prostředky pro kondenzaci a kompresi informace ve sděleních. Podle míry kondenzace může nést určitá stať o určitém počtu symbolů více nebo méně informace. Soudobá společnost musí šetřit i v oboru vynakládání prostředků, času, energie na sdělování; omezení zbytečné redundance by vedlo ke zpřesnění a zrychlení při přenosu, zpracování a uskladnění informace i k hospodárnosti nákladů (papír, elektřina, množství potřebných pracovních sil atd.).

Tím, že se zmnoží zdroje a prostředky přenosu, nezlepší se však způsob zpracování a příjmu informace. Dochází k tzv. informační explozi, záplavě (přílišné množství knih, časopisů, informací při nedostatku času, nezbytnost nových prostředků informačního záznamu a zpracování). V knihách se mnoho opakuje, badatel ztrácí zbytečně čas jejich studiem, jeho kapacita není využita. Vystupují zde tedy otázky kondenzace, miniaturizace, efektivnosti přenosu atd., jež mají nesmírný společenský význam.

Jedním z důležitých prostředků proti tzv. informační explozi je i to, že některá výzkumná pracoviště (včetně sociologických), přistupují k výstavbě bank dat založených na moderní výpočetní technice. Zde ovšem vystupuje řada problémů, jako je způsob optimálního tezaurování dat, jejich efektivního a rychlého vyhledávání, předávání, zpracování.

Podle L. P. Krajzmera se informace uchovává ve společenských systémech v podobě a) vizuální, b) písemné a c) zvukové. Prvá forma — *vizuální* — zahrnuje výtvarné umění, technické prostředky záznamu a rýsování, patří sem sochařství, malířství, grafika, fotografie, kino a tato informace je uložena v uměleckých muzeích, galeriích, fototékách a filmotékách. *Písemná* forma zahrnuje skalní nápisy, záznamy na destičkách, papýrech apod., rukopisy, tiskoviny, kartotéky, katalogy; patří sem dokumenty, knihy, periodika atp. uložené v muzeích, archívech, knihovnách. Třetí — *zvuková* forma zahrnuje zvukový záznam řeči, melodií, notové zápisy, a tyto informace jsou uloženy ve fonotékách, knihovnách

not atp. Podle V. J. Černyš [1968] působí společenský sebeorganizující systém na novou generaci prostřednictvím jednak biologicko-informačních mechanismů dědičnosti, jednak sociálně informačních mechanismů dědičnosti. Na nervové systémy individuí další generace se přenášejí záznamy sociální i přírodní paměti pomocí informačního systému sociálně genetické komunikace.

Podle N. P. Dubinina se biologická informace zaznamenává v genech a sociální informace v sociálním dědictví. Sociální informace je zaznamenána v knihách, dokumentech, uměleckých dílech atp. a je znovuzískávána učením; nedědí se tedy automaticky jako informace genetická. A. Moles v této souvislosti ukazuje, že individuum transformuje sociokulturní obraz a ukládá jej v paměti jako individuální kulturu. Sociokulturní obraz zprostředkovávají knihy, časopisy, rozhlas, televize atp.; tyto prostředky získávají informace speciálními přenosovými kanály, jež vycházejí z objektivního informačního zdroje, tj. „světové paměti“ jako stálé zásobárny zpráv.

Pro objasnění podstaty sociální informace má, kromě otázek jejího charakteru a kromě otázek jejího oběhu ve společnosti, značný význam i otázka záznamu sociální informace.

Afanasjev v knize *Vědecké řízení společnosti* zdůrazňuje, že v systému společenských informací zvláště vynikají politické informace, které jsou odrazem politického života společnosti. Tato sféra zahrnuje politické vztahy (mezi třídami, národy, státy, tj. vnitřní politiku, národnostní politiku a zahraniční politiku), politickou strukturu společnosti (systém orgánů a organizací), dále politiku a politickou linii státu uvnitř země a vůči jiným zemím. Patří sem i politická ideologie, kde se odrážejí politické vztahy, organizace, linie, politické vedení atd. Ideologie je obsažena v různých dokumentech (programy, deklarace, hesla, teoretické práce atd.) a je systematickým vyjádřením politických informací, které odrážejí politický život společnosti a jsou sdělením o jevech a procesech, jež v této sféře probíhají.

Ideologie je základní součástí politických informací, jejich jádrem a teoretickou základnou. Nezahrnuje je všechny, je systematickým souhrnem a vědeckým zobecněním množství zpráv o událostech politického života. Celý souhrn zpráv o politické sféře společenského života, který se stále mění, jsou politické informace v užším, vlastním smyslu. Politická informace je kromě sdělení o politické sféře i sdělením o dalších sférách společenského života, jako je ekonomika, kultura atp., jež se týkají politické orientace.(4)

Požadavkem kladeným na politické informace je třídní a stranický přístup, boj s buržoazní a revizionistickou ideologií, vědeckost a věcnost informací, pravdivost a konkrétnost. Roli zde hrají i časové momenty — požadavek omezení formalismu a redundance. Úkolem systému politických informací je jednak šíření znalostí, jejich propagace, jednak využití k formování politického přesvědčení lidí, resp. pak v širším smyslu k formování společenského vědomí. Politické informace neřídí toto jednání lidí přímo, nýbrž prostřednictvím formování vědomí lidí, jejich názorů, hodnot, přesvědčení, přístupů, norem a způsobu chování. Mají tedy vliv i na společenskou psychologii.

Systém politických informací řízený stranou využívá hromadných sdělovacích prostředků, tj. tisku, rozhlasu, televize, filmu, přednáškové činnosti atd. Po-

(4) Podle úrovně zobecnění dělí Afanasjev politické informace na: 1. sdělení o konkrétních faktech a událostech politického života, 2. vysvětlení faktů z třídního a stranického hlediska, 3. zobecnění faktů spojené s analýzou typických jevů určité oblasti politické sféry, 4. odhalení zákonitostí a tendencí této sféry, 5. systematický obecný pohled na tuto sféru.

stupně se zdokonaluje, prohlubuje, rozšiřuje a vyvíjí informační způsoby, tj. toky informací, organizace a instituce ovládají systém politických informací. Jedná se tu i o růst i zkvalitnění hromadných sdělovacích prostředků, rozvoj kádrů pracujících s politickými informacemi atd. Roste úloha subjektivního faktoru, zdokonaluje se socialistická demokracie atd., což vše ovlivňuje informační proces v této oblasti. Významně v tomto směru působí rozvoj vědy a techniky.

Hlavní funkce sdělovacích prostředků jsou funkce informační, vzdělávací, politickovýchovná, propagandistická, řídicí a organizátorská. Tyto prostředky transformují informace do systematické, uspořádané formy, volí způsoby vyjádření i množství informačního materiálu. Účinek informačního vlivu záleží na zdroji, který informace vysílá a opatřuje, na jejich zpracování a předání a na příjemci. Teorie politické informace proto musí analyzovat zdroje, zprostředkovatele i adresáty, jejich rysy, zákonitosti, zvláštnosti, aby bylo možné modelovat informační toky a účinně je řídit. Tok informací závisí i na dávkování informací, na zkrácení času mezi faktem a informací, nebo na volbě vhodné doby. Příjemce, spotřebitel se setkává s informací jen na výstupu a nemůže ji bezprostředně ovlivnit, i když nutno respektovat i zpětnou vazbu, tj. ohlasy adresátů, požadavky atd. Tak politické informace těsně souvisejí s ideologickým procesem, který zahrnuje ideologii samu, přímé zdroje ideologických informací (propagandista) a adresáta (uživatel, spotřebitel). Hlavním objektem tohoto procesu je spotřebitel, člověk, jeho vědomí a formování jeho budoucích činů. Hromadné sdělovací prostředky jsou mocný nástroj vytváření postojů, stereotypů lidí, čehož hojně zneužívá buržoazní ideologie k deformaci vědomí pracujících. Ideologický proces musí mít na zřeteli především tyto možnosti a brát v úvahu všechny složky a faktory, tj. i zvláštnosti jedinců, empirické podmínky jejich mikroprostředí, dědičné vlohy, zkušenosti, psychické vlastnosti, kulturní rozvoj atd. „Konkrétní člověk jako objekt informačně ideologického působení představuje složitý souhrn (systém) vlastností, které zahrnují rysy obecného společenského prostředí a také konkrétního prostředí, které člověka obklopuje, specifičnost jeho historických zkušeností a zděděných vloh, přičemž je tento člověk charakterizován určitým stupněm aktivity a volby ve vztahu k obecnému a konkrétnímu prostředí, k potřebám a principům socialistické ideologie.“ [Afanasjev 1977]

Rovněž Žuravlev [1977] se zabývá analýzou ideologického procesu jako objektu politického řízení, jeho strukturou, informačními toky, vnitřními i vnějšími podmínkami fungování tohoto řízeného objektu, zdroji sociální informace v procesu řízení a rozhodování.

Kromě otázek ideologické a sociologické stránky politické informace, kterou sleduje například Beljakov, se uplatňují (nebo by se mohly uplatňovat) při analýze toků politické informace i zřetele psychologické, neurofyzilogické, lingvistické, etologické atp. V. G. Afanasjev v knize *Vědecké řízení společnosti* upozorňuje, že kromě kvalitativního zkoumání existuje i možnost aplikace matematických metod při konstrukci modelů sociální reality, jež by měly vést k hledání optimálního řešení problému. Na první úrovni lze užít teorie extrémů v matematické analýze, kdy se úloha řeší optimalizací pouze podle jednoho parametru (odhlíží se od dalších vztahů uvnitř systému i dalších vnějších vztahů). V druhé úrovni lze užít variační počet, kdy se přihlíží už k dalším základním parametrům. Konečně na třetí úrovni se sleduje optimalizace tak, že se uvažuje o závislostech uvnitř systému vzhledem k prostředí [Afanasjev 1977].

Složitost a rozmanitost řízených sociálních systémů a procesů je ještě větší. Mnohafaktorové systémy lze zkoumat pomocí korelační analýzy (statistický,

pravděpodobnostní vztah mezi množinou veličin). Naznačené metody je však nutno doplňovat kauzální a obsahovou analýzou, heuristickým programováním a dalšími metodami.

Závěr

Pole problematiky sociální informace je velmi široké. Vychází z obecně filozofických a světonázorových otázek pojmu informace. Souvisí s otázkami společenského vědomí a fungování společnosti vůbec. Otázky přenosu, záznamu, zpracování a působení sociální informace mají své obecné i specifické stránky.

Při analýze informačních toků ve společnosti je třeba na jedné straně zkoumat otázky šumu, redundance, entropie atd., na druhé straně pak druhy a formy sociální informace, včetně informace politické. Modelování a analýza sociálních a informačních procesů by mohly — vedle kvalitativně obsahových přístupů — v podstatě ve stále větší míře využívat i matematických prostředků. Sociálně informační proces jako proces aktivního formování psychických struktur společenského vědomí lidí (včetně hodnot a vzorů chování) musí být v socialistické společnosti řízen cílevědomě, nikoli živelně. Výzkum tohoto procesu, výzkum dynamiky a struktury materiální a informační stránky společenského systému je důležitým úkolem socialistické společenské vědy.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
Afanasjev, V. G.: *Sociální informace a řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1978.
Afanasjev, V. G.: *Sistémnost i občestvo*. Moskva, Politizdat 1980.
Beljakov, A. — Švec, I.: *Stranické informácie*. Bratislava, Pravda 1971.
Černyš, V. I.: *Informacionnyje processy v občestve*. Moskva, Nauka 1968.
Franz, P. — Jankow, M.: *Information contra Materialismus?* Berlin, Akademie-Verlag 1977.
Jankov, M.: *Matérija i informacija*. Moskva, Progress 1979.
Kirschenmann, P.: *Information and Reflection*. Dordrecht, Reidel 1970.
Krajzmer, L. P.: *Pamjat kibernetičeskich sistem*. Moskva 1971.
Moles, A.: *Sociodynamika kultury*. Moskva, Progress 1973.
Ruml, V. — Buhr, M. — Horstmann, H.: *Pozitivismus a vědecké poznání*. Praha, Horizont 1976.
Suchotin, A.: *Věda a informace*. Praha, Mladá fronta 1973.
Šlézar, J.: *Sociální, politická, stranická a žurnalistická informace*. Praha, ÚTPŽ 1980.
Ursul, A. D.: *Metodologické aspekty informace*. Praha, Academia 1975.
Ursul, A. D.: *Problema informacii v sovremennoj nauke*. Moskva, Nauka 1975.
Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.
Zeman, J.: *Dialektika, informace a odraz*. Praha, Horizont 1978.
Zeman, J.: *K některým novopozitivistickým koncepcím ve společenskovědním poznání*. Sociologický časopis 1980, č. 2.
Zeman, J.: *Teorie odrazu a kybernetika*. Praha, Academia 1978.
Žuravlev, G. T.: *Sociální informace a řízení ideologického procesu*. Praha, Svoboda 1977.

Резюме

Земан И.: К некоторым вопросам социальной информации

В первой части статьи рассматривается понятие информации и дается критика его объективно-идеалистических и позитивистских интерпретаций в буржуазной философии (Вазмут, Киршенманн, Уилкинсон, Штейнбух и др.). Затем объясняется материалистическая концепция информации, связь информации с материальным бытием и отражением. Ниже автор излагает марксистско-ленинское понимание понятия «социальная информация». Он подчеркивает, что понятия «информация» и «социальная информация» тесно связаны с такими понятиями, как структура, упорядоченность, организация систем управления и др. В связи с социальной информацией отмечается диалекти-

ческое взаимоотношение общественного бытия и общественного сознания, а также взаимоотношение социальной информации и общественного сознания.

В дальнейшей части статьи автор рассматривает взаимосвязь социальной информации с вопросом времени, он анализирует проблему долгосрочной и краткосрочной информации, информационной ценности, потенциальной и актуальной информации и др. Он подробно освещает, в частности, сущность, виды и функции социальной информации в понимании Урсула и Афанасьева. Затем в статье рассматриваются проблемы каналов передачи социальной информации и вопросы трансформации социальной информации в шумовом канале. Особое место здесь отведено вопросам избыточности, подразделяемой на ненужную и полезную избыточность. В связи с избыточностью анализируется также вопрос сжатия информации, вопрос способов записи и хранения информации.

Последняя часть работы посвящена проблематике политической информации, в частности, в понимании В. Г. Афанасьева, затем вопросам средств массовой информации и пропаганды и идеологических аспектов социальной информации. Статья дает наглядное представление о большинстве проблем, связанных с социальной информацией, в ней подчеркивается значение ее межатраслевого исследования, включая вопросы математического анализа и математического моделирования социально-информационных процессов.

Summary

J. Zeman: On Some Issues of Social Information

In the first part the paper deals with the concept of information and criticizes its objectively idealistic and positivistic interpretations in bourgeois philosophy (Wasmuth, Kirschenmann, Wilkinson, Steinbuch etc.). It goes on to elucidate the materialist conception of information, the relation of information to material being and reflection, and subsequently expounds on the Marxist-Leninist interpretation of the concept of social information. Stress is laid on the class interconnection between the information and social information on the one hand, and those of structure order, organization of managing systems on the other, etc. In connection with social information, the dialectical relation between social being and social consciousness as well as the relation between social information and social consciousness are referred to.

The following part of the article deals with the interconnection between social information and the question of time, analyzing problems of long-term and short-term information, information value, potential and topical information, etc. Especially Ursul's and Afanasjev's conception of the substance, types and functions of social information are explained in detail. The paper then devotes attention to problems of transmission channels of social information and to those of the transformation of social information in the noise channel. A special position is accorded to questions of redundancy which is divided into unnecessary and useful redundancy. In connection with redundancy also the problem of information compression and the problem of methods of recording and storing are analyzed.

The concluding part of the study is devoted to the problem area of political information as conceived by V. G. Afanasjev, and further to questions of the means of mass information and propaganda as well as to ideological aspects of social information. In a well-arranged manner the paper outlines most of the problems relating to social information and accentuates the significance of its interdisciplinary research, including questions of mathematical analysis and mathematical modelling of social-information processes.

Plánování sociálně ekonomického rozvoje společnosti musí brát v úvahu hodnotový systém společnosti, tvořící základ plánem formulovaných strategií, plánovaných cílů a samozřejmě i hlavní východisko motivačních a stimulačních soustav, které k jeho úspěšné realizaci působí. Při tvorbě plánu je nutno respektovat i to, jak se budou vyvíjet hodnoty a normy společnosti, jejích členů, společenských skupin, krátce všech subjektů plánovitého řízení, jaký životní způsob bude spjat s etapou rozvoje společnosti, které se plán tyká. Stačí si připomenout, jak se v průběhu posledních 20—30 let pronikavě změnily některé naše hodnotové představy a orientace vážící se na životní způsob a životní styl, trávení volného času, a jak se v důsledku toho změnila i struktura našich potřeb.

Předmětem pozornosti plánovačů by tedy — jinými slovy řečeno — měl být i očekávaný vývoj životního způsobu v rozvinuté socialistické společnosti. Vždyť životní způsob — jak jej definuje například B. Filipcová — je „...strukturovaný komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, jakož i s nimi spjatých hodnot a norem.“ [Filipcová 1976: 36]. Obdobně M. Huláková definuje životní způsob jako „...vnitřně propojenou strukturu potřeb spjatých s hodnotami, v níž se tzv. materiální a duchovní proliná a vyjevuje v obsahu a formách veškerého života“ [Huláková 1980: 15].

Hodnoty a potřeby jsou tedy spolu těsně svázány a z hlediska plánování sociálně ekonomického rozvoje společnosti je proto užitečné a žádoucí rozebrat vztahy mezi nimi a nastínit jejich význam pro formování osobnosti člověka, pro koncipování motivačních systémů a pro tvorbu plánovaných cílů.

Hodnoty a potřeby

V jiné práci je ukázáno, že „interfacem“ axiologické hodnoty a hodnoty užité je potřeba, protože v obou případech hodnotové objekty mají pro hodnotící subjekt význam proto, že uspokojují jeho potřeby [Klusoň 1981: 270]. Návaznost pojmu hodnota na pojem potřeba je tedy bezprostřední; hodnotovost věci, jevu, jednání, instituce apod. je dána tím, že je uspokojována nějaká potřeba, individuální nebo společenská.

V *Poznámkách k učebnici politické ekonomie Adolpha Wagnera* K. Marx ukázal, jak „všeobecný pojem ‚hodnota‘ vyplývá ze vztahu lidí k věcem vyskytujícím se ve vnějším světě, které uspokojují jejich potřeby, a že to tedy je druhový pojem ‚hodnoty‘ a že všechny ostatní druhy hodnoty... jsou jen odrůdami tohoto pojmu“ [Marx 1966: 400]. Na podmíněnost hodnoty uspokojováním potřeb upozorňuje i J. Zelený, který ji považuje za základ její objektivní: „...objektivním základem hodnoty jakéhokoliv jevu je, že uspokojuje nebo může uspokojit lidské potřeby a zájmy“ [Zelený 1969: 121]. J. Zelený rovněž zdůrazňuje, že vývoj potřeb a vývoj hodnocení jsou prvky téhož pohybu a že „...klasifikace a hierarchie potřeb, jak je na daném hierarchickém stupni spo-

lečenského vývoje jednotlivci, skupinami, společenskými celky přijímána a v konfliktech obhajována, vykazuje paralelní strukturu s klasifikací a hierarchií hodnot“ [Zelený 1969: 121].

Potřebou zde rozumíme prožívaný nebo pociťovaný nedostatek něčeho, co je potřebné pro život jednotlivce, kolektivu nebo společnosti. Potřebu jako vyjádření nedostatku něčeho chápe i J. Světlý [Světlý 1977: 88], který se přitom odvolává na K. Marxe, jemuž byla potřeba synonymem „nouze“, „chudoby“, „vnitřní nutnosti“ [Marx 1961: 102].

Právě uvedená definice potřeby se vztahuje jen na tzv. *potřeby v užším slova smyslu*, tj. ve smyslu *pociťovaných* nebo *prožívaných* nedostatků. Tyto potřeby zde zdůrazňujeme zejména proto, že — jak připomíná V. Brožík — „nepociťovaná potřeba nepůsobí stimulačně“. Takže pojetí potřeby doplňujeme poznámkou téhož autora, že „... potřeba v širším zmysle se vztahuje ... nielen na výsledok procesu metamorfózy objektivnej nevyhnutnosti na subjektívny pocit nedostatku ... Jevstvjú ... aj také potreby, ktoré si v plnej miere neuvedomujeme, ktoré buď ešte nepociťujeme, alebo sme ich prestali pociťovať ...“ [Brožík 1976: 88]. Jde tedy o *objektivní potřeby v širším slova smyslu*.

Chápeme-li hodnoty a hodnocení jako významy, které připisujeme věcem nebo jevům jakožto prostředkům uspokojování našich potřeb, potom hodnocení je i uvědomování si nějakého nedostatku. V oblasti materiální výroby hovoříme o nedostatku tehdy, jestliže potřeby převyšují produkční schopnosti určitého výrobního systému, jeho výrobní kapacitu. V takové situaci výrobky, jakožto užité hodnoty, nejsou neomezeně k dispozici, proto jsou pro nás významné a jsou předmětem našeho hodnocení. Potřeby jakožto pociťované nedostatky něčeho jsou často hnacími motory společenské výroby, představují impulsy pro rozšiřování nebo vytváření nových výrobních kapacit.

Rozvoj výroby je zdrojem rostoucího materiálního blahobytu společnosti a přirozeně i předpokladem rozvoje duchovních sil společnosti, všestranného rozvoje jejích členů, pro něž vytváří materiální předpoklady. Rozvojový proces produkuje ovšem nejen nové a nové statky, mnohost a různorodost užitečných hodnot, avšak i nová a nová omezení. Odstraňuje chudobu, nouzi, nedostatky, avšak některé nové nedostatky plodí. Rozvojový proces má tedy v sobě zabudován i jistý paradox: přispívá k uspokojení existujících potřeb společnosti, nové potřeby však vytváří. Odstraňuje nedostatky na jednom místě společenského systému, avšak současně je přesunuje do jiných oblastí.

Možno tedy říci, že omezené zdroje jsou zároveň faktory působící ke vzniku a k rozvíjení axiologické hodnoty. *Hodnotový vztah je tak přímo ovlivňován existencí a naléhavostí potřeby jakožto pociťovaného nedostatku a tím i vzácností hodnotového objektu.* Někdy i jeho nákladovostí. Tento faktor však ponecháme zvláštní úvaze.

Jestliže tedy nadbytek axiologickou hodnotu deformuje nebo ničí a jestliže je pravda, že rozvoj nevede vždy jen k likvidaci nedostatků, že je též „přesunuje“ do jiných oblastí, potom musíme počítat s tím, že některé hodnoty budou zanikat a jiné vznikat, že časem dojdeme k novým, ze současného hlediska nezvyklým hodnotám. V každém případě budeme mezi významné hodnotové prvky ve stále větší míře zařazovat úspěšnost, šetrnost, hospodárnost, efektivnost, s jejichž pomocí lze řešit řadu nedostatků i v mimoekonomických oblastech.

Marxistické pojetí potřeb vychází z *primátu výroby nad rozdělováním, směnou a spotřebou*. K. Marx zdůrazňoval, že výroba tím, že dodává spotřebě předmět, „vyrábí“ také spotřebu, určuje způsob spotřeby, vytváří spotřebitele. „Výroba vyrábí tedy nejen předmět pro subjekt, nýbrž i subjekt pro předmět. Výroba vyrábí tedy spotřebu 1. tím, že jí vytváří materiál; 2. tím, že určuje

způsob spotřeby; 3. tím, že vytváří ve spotřebiteli potřebu, jejímž předmětem jsou výrobky, které vytváří teprve ona sama. Vyrábí tudíž předmět spotřeby, způsob spotřeby a pohnutku spotřeby. Právě tak vyrábí spotřeba schopnosti výrobce tím, že jej podněcuje jako potřeba určující účel.“ [Marx—Engels, 13, 1963: 67—668]. Spotřeba je smyslem, konečným cílem výroby, a tedy i ekonomického systému, který je „dodavatelem“ hmotných statků a služeb, určených pro uspokojování společenských potřeb, do společenského metasystému. V procesu výroby, rozvoje ekonomického systému však současně nové potřeby vznikají.

Všechny společnosti současnosti pracují v podmínkách omezenosti zdrojů: potřeb je vždy více než zdrojů, stejně i struktura potřeb je pestřejší, mnohotvárnější a proměnlivější než struktura zdrojů. Zdroje jak co do kvantity, tak co do kvality „pokulhávají“ za potřebami, a proto existuje jisté napětí, rozpor mezi zdroji a potřebami, indukující činnost lidí, která — zacílena na uspokojování potřeb — řeší stránku zdrojů, jejich deficitnost i strukturu, inovuje výrobní postupy a produkty. Takto dosahovaná vyšší úroveň výrobních sil posunuje současně hodnotové představy společnosti a jejich členů o potřebách, působí k reformulaci cílů rozvoje společnosti nebo alespoň jejich aspiračních úrovní. Snaha uspokojit vyšší potřeby prostřednictvím dosahování ambicióznějších cílů společenského rozvoje motivuje další tvůrčí činnosti členů společnosti, které opět generují nové, efektivnější varianty rozvoje zdrojů. Zdálo by se tedy, že čím větší je napětí mezi potřebami a zdroji, tím větší je zainteresovanost členů společnosti na společenském rozvoji. Dialektický rozpor mezi potřebami a zdroji je však současně i dialektickou jednotou možnosti a skutečnosti a zvyšování napětí mezi nimi stojí v cestě normativní požadavek reálnosti, jako základu možného, dosažitelného.

Hodnoty ovlivňují tedy vznik konkrétních potřeb i jejich uspokojování. Na rozdíl od potřeb, vyjadřujících konkrétní nedostatky ve věcech, jevech, jednáních v konkrétním místě, čase a konkrétního subjektu, jsou hodnoty relativně stabilnějšími soudy hodnotícího subjektu a umožňují učinit si v určitém souhrnu obecnější představu o nějakém budoucím, žádoucím stavu. Hodnoty na jedné straně vyrůstají z potřeb, na druhé straně tyto potřeby ovlivňují tím, že jsou základem tvorby cílů, jejichž dosažení umožňuje uspokojování potřeb. Potřeby nejsou jen hodnotové kategorie; jsou současně součástí faktů a jako takové bezprostředně ovlivňují cíle. Ovšem hodnoty, resp. soustava hodnot, mají zřejmě přímý vliv na konkretizaci potřeb. Obdobný názor vyslovuje řada autorů. Například V. Brožík uvádí „...že k vnútorným podnetom stimulujúcim potreby musíme rátať aj spoločenské hodnotové normy, ktoré sú síce fylogeneticky tiež odrazom spoločenského bytia, ale v ontogenéze hodnotiaceho subjektu vystupujú ako prijatý vnútorný podnet subjektívnej povahy.“ [Brožík 1976: 89]. Obdobně I. M. Popova: „Osvojené internalizované hodnoty predstavujú rovněž zvláštní podnět, důležitý impuls pro formování potřeb, které se v odpovídajících podmínkách stávají faktorem jednání.“ [Popova 1976: 34]. Velehradský a kol. dokonce potřeby hodnotám v jistém smyslu podřizují: „Hodnoty jsou takovými regulátory činnosti a jejími iniciátory, že člověk je jim schopen podřizovat své potřeby a zájmy“ [Velehradský 1978: 48]. Mezi potřebami a hodnotami je tedy interakce, oboustranná závislost.

Uspokojování potřeb a rozvoj osobnosti

Lidské potřeby zkoumáme též proto, že proces vytváření a uspokojování potřeb člověka je současně procesem rozvíjení jeho osobnosti, procesem probouzení iniciativy a aktivizace jeho tvůrčích sil. K mnohostrannému rozvoji osobnosti do-

cháží zřejmě jen na základě uspokojování mnohostranných potřeb. K. Marx kladl do souvislosti bohatství a bohatého člověka s bohatstvím jeho potřeb: „Vidíme, jak namísto ekonomického *bohatství* a *bídy* nastupuje *bohatý člověk* a *bohatá lidská potřeba*. *Bohatý* člověk je zároveň člověk *potřebující* totalitu lidského životního projevu. Je to člověk, v němž jeho vlastní uskutečnění existuje jako vnitřní nutnost, jako *nouze*“ [Marx 1961: 102].

Proces uspokojování potřeb člověka je *společenským* procesem rozvíjení jeho osobnosti zejména tehdy, nejsou-li jeho potřeby v rozporu se základními hodnotami a normami společnosti. Souvislost mezi všestranným rozvojem osobnosti a mezi rozvíjením potřeb lidí v souladu se soustavou hodnot společnosti lze nalézt i v poslední práci M. Hulákové: „Celospolečenské uplatňování socialistického hodnotového systému, jehož vrcholnou hodnotou je všestranný rozvoj lidské osobnosti v novém životním způsobu, ... vyžaduje plné rozvinutí všech produktivních sil společnosti, ... jako jediný způsob, jímž je možno dosáhnout plnění základního zákona socialismu, neustálého rozvíjení a uspokojování rostoucích materiálních a kulturních potřeb lidí“ [Huláková 1980: 143].

Pro společnost, jejíž hospodářství pracuje s vysokou úrovní ekonomické efektivnosti společenské práce a v níž jsou odstraňovány rozdíly mezi duševní a fyzickou prací, přestává být hlavním problémem společenského rozvoje uspokojování základních materiálních existenčních potřeb spojených s výživou, bydlením, oblečením apod. V takové společnosti vystupují do popředí potřeby spojené s rozvojem tvůrčích sil jejích členů. Členitost těchto potřeb je obvykle značná a stupeň jejich uspokojení různý.

Průzkum a prognózování potřeb, zejména dlouhodobých, souvisejících s všestranným rozvojem členů společnosti, představuje důležitý úkol společenského plánování. V krátkodobém a střednědobém plánovitém řízení ekonomického rozvoje se setkáváme s pojmem poptávka, kterou rozumíme potřebu subjektů plánovitěho řízení modifikovanou objemem disponibilních finančních prostředků (vlastních, vytvořených, nebo přidělených vyšší jednotkou), které umožňují pocíťovanou nebo plánem zdůvodněnou potřebu kryt. V rámci dlouhodobého plánování však většinou nelze k omezením tohoto druhu přihlížet, a proto potřeby studujeme zejména z hlediska vytvářejícího se životního způsobu a v závislosti na očekávaných hodnotách a normách společnosti. Z hlediska prognózování potřeb je přitom důležité si uvědomit, že jsou určitým způsobem strukturovány.

V literatuře se obvykle rozlišují tzv. potřeby elementární, jejichž uspokojení umožňuje základní životní funkce (potrava, oděv, bydlení, odpočinek, pohyb) a potřeby vyšší, jejichž uspokojování vede k rozvoji osobnosti (vzdělání, kultura, postavení ve společnosti apod.). M. Huláková, která rovněž zmiňuje toto obvyklé členění potřeb, však ukazuje, že „... v konkrétním lidském životě je struktura potřeb a s ní spjatá struktura hodnot tím složitější, čím složitější je celý společenský organismus a čím hlubší je jeho osvojení člověkem“ [Huláková 1980: 12].

Na tomto místě se otázkami strukturalizace potřeb v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti nemůžeme zabývat. Pro naše účely postačí, jestliže si lidské potřeby seskupíme do tří základních skupin, z nichž se každá váže k jiné stránce rozvoje člověka a má tedy i odlišnou motivační účinnost. Takového hrubé členění potřeb má z hledisek, která zde sledujeme, význam nejen proto, že je jednodušší a tím i názornější, nýbrž i proto, že se váže na některé základní přístupy motivační, o nichž bude dále řeč.

Rozlišujeme tedy tyto tři základní skupiny potřeb:

- a) potřeby spojené s udržováním a rozvíjením života, se zabezpečením a rozvíjením zdraví člověka;
- b) potřeby plynoucí ze společenského (sociálního) okolí člověka;
- c) potřeby související s rozvojem osobnosti a se seberealizací člověka.

E. Z. Majminas, který rovněž zdůrazňuje vývoj potřeb v závislosti na rozvoji společnosti, vidí hlavní směr vytváření struktury potřeb v posloupnosti: hmota → energie → informace. S rozvojem výrobních sil, na jejichž základě jsou v podstatě uspokojeny základní fyziologické potřeby člověka (potrava, obydlí, ošacení), se zvyšují požadavky na energii (např. rostoucí požadavky na mobilitu obyvatelstva) a posléze na informace, především na vědeckotechnické poznatky: „S růstem produktivity společenské práce a s rostoucí složitostí výrobního systému souvisí rostoucí úloha energetických a - v poslední době - informačních toků (včetně informací o vlastních výrobně technologických vazbách, o zdrojích a způsobech jejich využití, o potřebách). Avšak potřeba informací daleko překračuje rámec výrobního procesu. Je určována rostoucí složitostí společenského rozvoje“ [Majminas 1971: 53].

Uspokojování takovýchto „vyšších“ potřeb měl zřejmě na mysli i K. Marx, když zdůrazňoval rostoucí význam „volného času“, který považoval za měřítko bohatství společnosti.

Rovněž práce z oblasti sociálního plánování vysunují do popředí otázku všestranného rozvoje osobnosti členů společnosti, jakožto hlavního cíle sociálního rozvoje: „Všestrannost člověka musí v socialistické společnosti mít charakter harmonického rozvoje osobnosti. Vysokou úroveň technické a vědecké přípravy je nutno spojovat s mravním, politickým a estetickým rozvojem“ [Elmejev 1974: 72]. *Sociální plánování pomáhá formulovat právě takové potřeby, které přispívají k všestrannému rozvoji osobnosti.* V. N. Kiričenko [Kiričenko 1974: 197] v této souvislosti uvádí *sociální program*, který je v jeho pojetí součástí dlouhodobého plánu a je zaměřován na rozvíjení socialistického způsobu života.

Vysoká úroveň spotřeby, tj. vysoký stupeň uspokojování potřeb, pokud nepřispívá k rozvíjení způsobu života, nemůže však být sama sobě cílem ani ekonomického, ani sociálního rozvoje společnosti. „Vyšším smyslem socialistické společnosti je zdokonalování člověka, svobodný, volný rozvoj schopností a tvůrčí aktivity každého pracujícího. Avšak, jak ukazuje praxe, zvyšování životní úrovně nevede v našich podmínkách vždy k rozvoji člověka. Jsou případy, kdy růst výroby a kulturních statků, rozšiřování volného času nejsou lidmi využívány pro rozšiřování okruhu jejich zájmů, pro duchovní a fyzický rozvoj“ [Elmejev 1974: 76]. Příčiny takového stavu je třeba spatřovat též v tom, že v dané oblasti společenského života je přetržena vazba mezi společenskými normami a individuálními hodnotami, že členové společnosti neinternalizovali tuto soustavu, popřípadě že normy v dané oblasti dosud neexistují.

Pestrost a různorodost stránek rozvoje lidské osobnosti, mající základ v její rozvinuté hodnotové soustavě, vede přirozeně k pestrosti potřeb a k možnosti vytváření alternativních potřeb; je možné si zajistit představit velký počet variant potřeb. Rozvažovaná vrcholná hodnota v podobě „základního zákona socialismu“ nevede sama o sobě k jednoznačnému výběru některé z těchto variant; sama tato hodnota, resp. norma, jakkoli je společensky významná, nepostačuje k tomu, aby pouze na jejím základě mohl být vytvořen jednoznačný společenský preferenční systém.

Koncepce rozvinuté společnosti přináší jejím členům velkou varietu možností individuálního rozvoje. Jestliže postulát seberealizace osobnosti jednotlivce ve-

de nakonec k tomu, že se každý může všestranněji a plněji projevovat, tj. experimentovat, inovovat, zdokonalovat a rozvíjet se, než tomu bylo na nižších stupních rozvoje společnosti možné, potom to též znamená, že jednotlivec nebo společenská skupina musí být s to posuzovat a hodnotit větší varietu důsledků svých rozhodnutí a možných akcí. Hodnocení předpokládaných důsledků různých variant uspokojování potřeb ve stále složitějších systémech je přirozeně stále obtížnějším úkolem. Nižší stupeň společenského rozvoje a menší složitost společenských systémů zdůrazňovala spíše separaci, nezávislost jednotlivce na širším okolí. Naopak vyšší stupeň rozvinutosti společnosti násobí vazby členů společnosti a společenských skupin na společenské okolí, neboť pestrost potřeb a rizika spojená s jejich vývojem a uspokojováním vedou k tomu, že jednotlivci i společenské skupiny zajišťují svůj všestrannější rozvoj rozmnožováním svých vazeb na ostatní prvky společenského systému. Tento vývoj znamená sice únik jednotlivců z „determinismu uzavřeného okolí“, současně však činí jejich rozhodování obtížnějším a racionalitu tohoto rozhodování společensky důležitějším úkolem. Větší četnost vztahů jednotlivce ke společenskému okolí s sebou přináší i větší možnosti konfliktů a zájmových rozporů. Postulát seberealizace osobnosti vede tedy mimo jiné k rozmnožování vztahů a závislosti jednotlivce a společenských skupin na společenském okolí, což při splnění dalších podmínek může působit k větší provázanosti prvků společenského systému. Dalším důsledkem je rostoucí obtížnost racionálního společenského a individuálního výběru (rozhodování) i rostoucí význam společenských norem a jejich internalizace rozhodovateli v daném společenském systému. Vysoký stupeň provázanosti a závislosti prvků systému na ostatních prvcích, který je doprovázen odpovídajícím stupněm racionality společenského i individuálního rozhodování, umožňuje dosahování odpovídajících synergetických efektů spojených s fungováním daného společenského systému nebo jeho částí. *Potřeba vyšší racionality rozhodování a chování jednotlivců a společenských skupin v rozvinuté společnosti je nutnou daní, kterou členové společnosti musejí platit za větší možnosti v uspokojování potřeb.*

Ke zvyšování jednoznačnosti a racionality celospolečenského výběru může přispět přijetí odpovídajících společenských norem, které blíže charakterizují způsob života ve vyspělé společnosti a určují základní směry zvyšování životní úrovně jejích členů a vývoje jejich potřeb. Jde tedy o prohloubení vazeb mezi individuálními a společenskými hodnotami a mezi hodnotami (normami) společnosti a jejími potřebami.

Motivační účín potřeb

Při rozvíjení společenské normativní soustavy nutno brát v úvahu různou povahu potřeb z hlediska motivačního, tj. skutečnost, že člověk žije svými potřebami a že plné uspokojení všech jeho potřeb se prakticky rovná jeho umrtvení, alespoň jako aktivního člena společnosti. Plné uspokojení potřeb člověka jako cíl společenského vývoje je zřejmě nerealné a s touto představou nepracovali Marx a Engels ani pro podmínky komunistické společnosti, když jim byla práce, zejména práce tvůrčí, první životní potřebou.

S rozvojem výrobních sil lze pozorovat, jak jsme si již ukázali, jistý posun zájmů členů společnosti k tzv. „vyšším“ potřebám. Člověk žije svými potřebami; jakmile je jedna z jeho mnohých a pestrých potřeb ukojena, obrací se jeho zájem a jeho snažení k uspokojení potřeby další, kterou dosud neměl možnost vzhledem k potřebám nutnějším, elementárnějším, uspokojit. A právě tato nejbližší vyšší, *neuspokojená potřeba je velmi důležitou z hlediska chování, z hle-*

diska pracovního jednání člena společnosti. Je proto žádoucí, aby zejména prostor neuspokojených potřeb, které jsou vzhledem ke stupni společenského vývoje „na řadě“, byl pokryt společenskými normami; ze společenského hlediska přestávají být středem pozornosti uspokojené potřeby, protože ty již nejsou motivátory lidského chování.

Jak celá společnost, tak i její jednotlivé části i všichni její členové žijí svými potřebami. Uspokojené potřeby přestávají výrazněji motivovat chování jednotlivců i společenských skupin a na jejich místo nastupují potřeby neuspokojené, které současně vytvářejí tlaky na rozvoj zdrojů, a tedy i na další společenský pokrok. Směr společenské aktivity jednotlivců i kolektivů, intenzita jejich práce a tvůrčí činnosti jsou ovlivňovány, ne-li zcela určovány, neuspokojenými potřebami. Proto i rozvíjení společenských norem musí jít tímto směrem.

V realitě společenského života nejsou přirozeně všechny potřeby plně a natrvalo uspokojeny nikdy. Nelze proto brát doslova tvrzení, že když člověk uspokojí jednu skupinu potřeb, obrací se k další skupině. V situacích, v nichž je převážně zaměstnán uspokojováním elementárních potřeb, má na zřeteli i uspokojování potřeb vyšších, z nichž některé i uspokojuje. Současně uspokojení podstatných potřeb nižší kategorie neznamena, že se k nim subjekt již nevrací. Vždyť jist musíme každý den, oblékat se, pečovat o své zdraví atd. Ovšem přestane-li být uspokojování těchto potřeb problémem, přesouvá se těžiště naší pozornosti na potřeby vyšší, na něž je potom žádoucí přesunout i systém motivace. Seberealizační potřeby nemohou být přirozeně uspokojeny nikdy, avšak již pouhá možnost jejich částečného uspokojování otevírá značné zdroje motivační.

Samozřejmě přechod z nižších potřeb na potřeby vyšší není jednoduchý. Je to vždy zvláštní proces závisející na individualitě osobnosti (na jejich hodnotách), již se týká, nebo na charakteru sociální skupiny, o jejíž potřeby jde. Často jsme svědky toho, že dosažení rozumné úrovně uspokojení materiálních potřeb nevede k odklonu od materiálních statků, že naopak jejich hromadění stále pokračuje. Samozřejmě takto nadměrná a plýtvavá materiální spotřeba nemůže být modelem racionálně se chovajícího člověka v rozvinuté a bohaté společnosti, protože i ta má a bude mít problémy související se zajištěním zdrojů pro požadované přírůstky výroby a pro řešení znečištění životního a přírodního prostředí z toho vyplývajícího.

Jestliže není možné v realitě společenského života postulovat plné uspokojení všech lidských potřeb a jestliže je nutno nahlížet na proces uspokojování potřeb jako na proces otevřený, potom při rozvíjení společenské normativní základny nás budou stále více zajímat skupiny těch potřeb, které zůstaly buď zcela, nebo zčásti — v důsledku dosaženého stupně rozvoje dané společnosti (tj. dosaženého stupně rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů) — neuspokojeny. Zájem rozvíjející se společnosti se tak v závislosti na rozvoji výrobních sil přesunuje směrem od uspokojování nižších, elementárních potřeb k potřebám vyšším, od potřeb fyziologických k potřebám sociálním a k potřebám zdravé seberealizace osobnosti. V naznačeném směru uspokojování potřeb roste jejich pestrost (jsou stále více vázány na individualitu osobnosti) i jejich motivační účinnost: nedochází-li k jejich uspokojení, vzniká nebezpečí pasivity a odcizení jednotlivce od společnosti, nebezpečí uzavírání společenských subsystémů. V procesu uspokojování těchto potřeb současně roste pracovní aktivita, zvyšuje se tvořivý charakter práce, roste iniciativa, krátce uvolňuje se sociální energie, která musí nakonec vyústit v rozvoj výrobních sil. Proto vývoj společenské normativní základny v oblasti základního cíle společnosti usměrňuje a ovlivňuje formulaci právě těchto vyšších lidských potřeb. *Cím samozřejměj-*

ší je v rozvinuté společnosti uspokojení základních hmotných potřeb, tím závažnější je prostor, který společnost vymezuje všestrannému rozvoji lidské osobnosti, v němž se více a plněji rozvíjejí stránky lidského života odlišující člověka od ostatní živé přírody, tj. jeho myšlení vyúsťující v práci jakožto cílevědomou a tvořivou činnost. Společnost, která právě takovéto možnosti rozvoji lidské osobnosti poskytuje, je společností pokroku, tj. společností, v níž na rozvoj výrobních sil a materiálního bohatství navazuje bohatství kulturních statků a morálních hodnot. V tomto ovzduší a na základě takových procesů se potom lidská práce dále osvobozuje a stává se lidskou potřebou. V tom také spočívá jedna z podstatných stránek humanity společenského vývoje.

V těchto podmínkách tedy do popředí vystupuje potřeba seberealizace a na práci se nahlíží stále více jako na tvůrčí činnost, která jako taková nabývá charakteru prvořadé lidské potřeby. Akademik J. Charvát vyjádřil naznačenou situaci v uspokojování potřeb výstižně takto: „Ke štěstí nestačí technická moc, střecha nad hlavou, teplo v bytě, ukojení hladu a pohlavních potřeb. Ani nestačí „užitečnost“ našeho počinání. Pohání nás zvědavost, řešení úkolů, touha po poznání, nutnost tvořit“ [Charvát 1970: 130—131].

Polský ekonom J. Pajestka, který zkoumal podmínky rozvíjení inovačního dynamismu, je rovněž přesvědčen o tom, že prvky tvořivosti jsou v lidech rozšířeny v daleko větším měřítku, než mnozí soudí: „Avšak je třeba je rozvíjet. Je zapotřebí též jasně říci, že tvůrčí formy a tvůrčí činnost jsou přístupné všem. To se musí stát jednou z opravdových ideologických tezí socialismu“ [Pajestka 1975: 36—37].

Případná pasivita a rezistence lidí vzhledem k cílům organizace, jejíž jsou součástí, nevyplývá obvykle z lidské povahy samé, nýbrž ze životních zkušeností. Každý z nás má v sobě větší nebo menší potenciál rozvoje, iniciativy a schopností převzít odpovědnost a realizovat cíle vyšší jednotky, tj. chovat se společensky odpovědně.

Rozvoj tvůrčích stránek lidské činnosti a potřeba seberealizace má v podmínkách socialismu velký význam. Potřeby tohoto druhu mohou být uspokojovány jak ve volném čase pracujících, tak přímo v pracovním procesu. Vyvolávání a rozvíjení těchto potřeb ve směrech, které jsou i společensky žádoucí, je přirozeně závislé na společenské normativní základně, na systému hodnot společnosti. Je-li pravda, že v každém člověku jsou skryty prvky tvůrčí aktivity, že každý člověk má alespoň určitý stupeň zájmu angažovat se v rámci určitého společenského celku, uplatnit své schopnosti, potom je nezbytné, aby především systém společenského řízení rozvoj osobnosti členů společnosti v pracovním procesu podporoval. Například na podnik nutno v takových podmínkách pohlížet jako na sociálně ekonomickou jednotku, která kromě uspokojování potřeb společnosti v rámci své úlohy ve společenské dělbě práce pečuje i o všestranný rozvoj svých členů, využívá jejich zájmů a potřeb k tomu, aby bylo dosaženo cílů podniku a dbá na to, aby se soustava norem a hodnot pracovníků podniku vyvíjela v souladu s těmito cíli a se společenskými normami. Z tohoto hlediska má podnik v sociálním rozvoji pracovníků naprosto nezastupitelnou úlohu: sjednocovat dílčí, zejména individuální zájmy s podnikovými a s celospolečenskými a využívat jich pro efektivní organizování podnikových činností. Uspokojování potřeb pracujících, zejména pokud jde o jejich seberealizaci a postupné sjednocování dílčích hodnotových struktur, se projevuje ve zlepšování komunikace a koordinace dílčích činností a ve zvyšování pružnosti a vnímavosti ke změnám společenských potřeb, ve vyšší angažovanosti jednotlivých členů, zejména pokud jde o dosahování plánovaných cílů dané organizace, daného podniku.

Člověk se vždy nechová podle takových — třeba i vědecky stanovených — norem, nechová se tak, jak bychom mohli z četnosti a síly vnějších impulsů usuzovat. Většinou se chová hůř a tak narušuje náš „vědecky založený plán“. Když zkoumáme příčiny tohoto stavu, snadno docházíme k závěru, že chyba je v našich předpokladech. Chování lidí a jejich skupin nelze vždy vysvětlit jen racionálními příčinami (tj. lidská „vůle je určována vášní nebo rozvahou“), a proto se mohou odlišovat preference jednotlivců, preference individuální a celospolečenské.

V literatuře se lze setkat s návrhy toho druhu, aby základnou formulace společenských a individuálních potřeb byly racionální technické normy, resp. normativy vypracované na vědeckých principech. Naproti tomu například N. J. Petrakov, který rovněž vychází z rostoucího významu uspokojování nehmotných potřeb, upozorňuje mimo jiné na to, že „normování v této oblasti nás může nakonec přivést až k masové standardizaci lidí namísto svobodného a všestranného rozvoje lidských sil“ [Petrakov 1974: 57].

Tento autor se domnívá, že normování potřeb obecně umrtvuje vznik nové informace, která by řídicímu orgánu umožňovala aktivně ovlivňovat dynamiku vývoje potřeb obyvatelstva.

Tyto a další příčiny, mezi něž patří tradice, výchova, vzdělání, osvěta, zkušenosti, návyky, móda, reklama, propaganda apod., způsobují, že soustava hodnotových soudů členů společnosti o tom, co je a co není dobré, může být značně různorodá.

Soustava společenských hodnot a norem nalézají, jak jsme si ukázali, svůj odraz i v jisté soustavě potřeb, celospolečenských, dílčích a individuálních, hmotných a nehmotných. Stupeň její konzistence je závislý od toho, do jaké míry došlo k převzetí (internalizaci) hodnot (norem) společnosti jak u jejích jednotlivých členů, tak i kolektivů nebo jejich představitelů (hospodářských vedoucích pracovníků, rozhodovatelů v daném společenském subsystému, konceptorů subsystémů apod.). *Proces internalizace, tj. převzetí společenských hodnot jakožto vnitřních proměnných lidského chování, (3) je přirozeně pozvolný a složitý a svojí podstatou je procesem formování osobnosti člena společnosti.* Jde zejména o proces výchovný a vzdělávací, jehož výsledky si každý jedinec prověřuje v praktickém životě, svými prožitky a zkušenostmi, a proto je nezbytné sledovat tento proces ve všech oblastech mnohostranné společenské činnosti. Pozitivní či negativní vliv na tvorbu norem a hodnot mají i informace a informační systémy, které mohou působit k jisté homogenizaci hodnot a preferencí, často přesahující národní hranice.

Rozvoj zařízení na zpracování, uchování a přenos informací a jejich rostoucí význam v praktické společenské činnosti vytváří příznivější předpoklady pro častější zjišťování individuálních preferencí a pro vytváření celospolečenského řazení alternativ uspokojování potřeb. *Člověk je vždy ochotnější přebírat a nakonec se ztotožnit se systémem norem, na jehož vytváření měl také on svůj podíl.* V tomto směru pokračující „komputerizace“ může za jistých podmínek sehrát pozitivní roli a přispět k určité „homogenizaci“ soustavy norem členů společnosti a tím i k vytvoření systému společenských norem, které by byly převzaty převažující částí rozhodovatelů ve společenském systému.

Proces uspokojování lidských potřeb je sám o sobě individuální i společenskou hodnotou. K hodnotám lidského, tj. společenského života zajisté patří i každo-

(3) „Vnitřní proměnná“ v tomto případě znamená, že danou normu subjekt uplatňuje bez ohledu na možné sankce, které mohou být spojeny s eventuálním nerespektováním normy. Procesy internalizace společenských norem by si zasloužily hlubší výzkum v různých oborech společenských věd.

denní a všední usilování, lidská práce, spojená nejen s uspokojením, nýbrž i se zklamáním, s rozvíjením schopnosti bojovat o nové, které by mohlo být součástí společenského pokroku.(4) Proces uspokojování potřeb a proces pracovní jsou jen dvě stránky téže mince; potřeba pracovat vyplývá z potřeby uspokojovat a obráceně. Problém lidské práce je duálním problémem lidských potřeb. Z hlediska motivačního nás tolik nezajímá stav uspokojení konkrétní potřeby, nýbrž především proces usilování konkrétní potřebu uspokojit. *Vyvíjení společenské normativní základny v naznačených směrech přispívá k přesouvání postavení lidské práce z pozic prostředku uspokojování potřeb na pozici prvořadě potřeby samotné.* Konečně rozvoj společenské normativní základny a internalizace společenských norem převážnou částí subjektů plánovitěho řízení a členů společnosti jsou i spolehlivou cestou ovlivňování potřeb. Z vyloženého pojetí individuálních i společenských potřeb vyplývá, že jde vždy o pocítovaný nedostatek něčeho, co je pro hodnotový subjekt významné, že tedy potřeby mají bezprostřední návaznost na hodnoty. Bylo by proto naivní se domnívat, že lze vytvářet a ovlivňovat individuální a posléze společenské potřeby cestou jakéhosi „technického normování“, i když třeba založeného na poznatcích vědy. *Každá potřeba, tedy i potřeba takto „vědecky vytvořená“, musí být hodnotovým subjektem jako potřeba pocítována, musí být součástí jeho hodnotového systému. Není-li taková podmínka splněna, je plán vycházející z takto stanovených potřeb nereálný a s velkou pravděpodobností nebude splněn.*

Uspokojování potřeb a sdílení společných cílů

Ústředním problémem plánování je tvorba cílů rozvoje plánovacích jednotek, která přímo závisí na potřebách a hodnotách subjektů plánovitěho řízení. Pro společenské plánování je tedy zvlášť důležité, aby cíle rozvoje všech subjektů plánovitěho řízení byly odvoditelné z norem a hodnot společnosti a aby společenské normy byly těmito subjekty též převzaty, a to nejen v etapě plánování, nýbrž zejména při jeho realizaci, aby tedy ovlivňovaly jejich pracovní jednání, chování a rozhodování, která jsou součástí operativního řízení. Jedním z úkolů plánovitěho řízení je dosáhnout stavu, při němž uspokojení individuálních potřeb je závislé na plnění vyšších cílů, tedy na postupném sdílení vyšších cílů, na dosažení alespoň určitého stupně souladu individuálních a kolektivních zájmů.(5) B. F. Slavin a V. S. Česnokov považují sdílení společenských cílů za podstatnou podmínku existence každého společenského systému (organizace) a cíle řadí k jeho podstatným, vnitřním proměnným.

V této souvislosti je užitečné si povšimnout rozdílů mezi organizacemi a organismy, který spočívá především v tom, že i když obě entity vykazují funkční rozdělení práce mezi částmi, organizace má — na rozdíl od organismu — části, v nichž může mít své vlastní, samostatné účely, popřípadě vlastní samostatné funkce, které může realizovat. Smyslem různých reorganizací výrobní technické základny je oddělení, resp. přičlenění (delimitace) částí jedné organizací k organizacím jiným, které zajišťují vyšší stupeň shody dílčích zájmů se zájmy společenskými. Naproti tomu oddělení orgánu určitého organismu znamená ve většině případů jeho zánik, tedy ztrátu jeho funkce a účelu.

(4) „Člověk je živoucí bytost a potřebuje se vyjadřovat v mnoha formách, ve kterých může být život vyjadřován, včetně uspokojení i zápasu“ [Churchman 1968: 63].

(5) Myšlenka souladu individuálních a kolektivních zájmů není ovšem nikterak nová, nový je pouze jazyk, v němž je vyjadřována. Kupř. Saint Simon formuloval tuto myšlenku jako mravní cíl společnosti, kterým je „uvést člověka v stav, kde by osobní jeho zájem se shodoval trvale se zájmem všeobecným“ [Chalupný 1922: 158].

Další rozdíl mezi organismem a organizací spočívá v tom, že části organismů, tj. jejich orgány, vykazují pouze homeostatická chování. Naproti tomu části organizací vykazují nadto i tzv. chování cílové, při němž v rámci stejného prostředí mohou měnit jak cíle, tak prostředky. Rozlišují se dva typy organizací, tzv. organizace homogenní a organizace heterogenní. Homogenní je taková organizace, u níž funkcí každé její části je sloužit cílům celé organizace. U heterogenní organizace naopak cíle jejích částí (např. jejích členů) nejsou též funkcemi cílů celé organizace.

Zejména v oblasti hospodářských organizací je smyslem plánovitého řízení a organizování dosáhnout stavu, v němž daná organizace je homogenní. Protože však části těchto organizací (tj. členové, kolektivy, oddělení, útvary, závody, podniky atp.) hodnotí a mají možnost volby, hrozí současně nebezpečí, že tato homogenita bude narušena, nebo že alespoň některá část nalezne vlastní účel nebo cíl, který nebude shodný s cílem celé organizace. V rámci systému řízení je proto nezbytné vytvářet takové účinné stimulační systémy, aby již v etapě plánování byla podněcována účast částí organizací na plánovacím procesu, aby alespoň v určitém stupni bylo dosaženo naznačené shody zájmů částí a celku. Podstatnou roli v procesu sladování zájmů hraje internalizace společenských norem, sdílení společných cílů a potřeb.

Z hlediska společenského spočívá podstata racionality uspokojování potřeb v odpovědi na otázku, zda daná potřeba je nebo není v souladu s odpovídající společenskou hodnotou nebo normou. Zprostředkující článek tohoto racionalizačního řetězce tvoří cíle, které rovněž na společenskou normativní základnu mají navazovat. Jde zřejmě o jeden z nejzávažnějších a současně nejméně pochopených problémů plánovitého společenského řízení.

Především jde o to, aby systém společenských hodnot a norem byl konzistentní, tj. aby v něm byly splněny podmínky spojitosti a tranzitivity.

Další významnou otázkou, která je s internalizací společenských norem spojená, je účast členů společnosti na její tvorbě, což lze pochopit i jako jednu z forem účasti pracujících na společenském řízení. Je totiž obecně známou zkušeností, že určitou normu snadněji uplatňují ti, kteří se na její tvorbě, ať přímo či nepřímo, podíleli. Nejde přitom jen o normy na nejvyšším stupni hodnotové hierarchie. Většina členů socialistické společnosti bude jistě ochotně přijímat „základní zákon socialismu“ jakožto společenskou normu postulující všestranný rozvoj osobnosti, uspokojování hmotných i nehmotných potřeb. Problémy však vznikají v okamžiku, kdy se vzdálenost mezi subjektem a objektem plánového rozhodovacího procesu zkracuje, kdy průmět uvažovaného cíle, operacionalizujícího takovou normu, a jeho dopadů do individuálních zájmů se stává bezprostřednějším; potom obvykle altruismus ustupuje egoismu.

Převzetí dané společenské normy nebo norem subjekty plánovitého řízení je snadnější v etapě sestavování plánu než v etapě jeho realizace, tj. při praktickém, konkrétním pracovním jednání a chování. I když by se naříkalo podařilo vytvořit celospolečenské uspořádání hodnot nebo z nich odvozených cílů „ex ante“, tak aby vyhovovalo naznačeným podmínkám, není tím ještě zaručeno, že se jednotlivé subjekty plánovitého řízení budou podle takového uspořádání ve své praktické činnosti skutečně chovat, protože mezi tím se mohly jejich hodnotové postoje změnit, nebo prostě proto, že teprve faktické rozhodování „na ostro“ (když skutečně o něco jde) odhaluje jejich skutečné hodnoty a normy. Je poměrně snadnějším úkolem zjišťovat postoje členů společnosti k určité množině hodnotových prvků, které by mohly být základem pro dohodu o cílech rozvoje vymezujících cestu ke společenskému blahobytu. Avšak jednání odvozená

z takových hodnotových postojů závisí též na tom, zda se samo celospolečenské uspořádání takových hodnot stane společenskou normou, kterou členové společnosti (nebo jejich převážná část) převzou.

Při splnění těchto a přirozeně dalších podmínek se mohou stát cíle prostředkem vyjádření jednoty potřeb individuálních, dílčích a společenských.

Závěr

Naše úvahy týkající se vztahů společenských norem a potřeb lze stručně shrnout takto:

Co nejplnější uspokojování pocítovaných potřeb (společenských i individuálních) je předpokladem vyvolání a uspokojení dalších potřeb a tím i vyvolání nové iniciativy, tvůrčí aktivity jednotlivců i kolektivů. Uspokojením určité potřeby, popřípadě skupiny potřeb, se posunuje systém hodnot hodnotícího subjektu, který si určuje ambicióznější cíle, jejichž realizace si ovšem vyžaduje i náročnější a složitější prostředky. Rozvoj výroby, která „produkuje potřebu, spotřebitele i způsob spotřeby“, je spojen s procesem uspokojování potřeb. Jde o cyklus uzavřený, v němž zpětnovazební okruhy jsou základem určitého stupně „autoregulace“, při níž vznikají nové potřeby vyšších řádů, jejichž uspokojování přispívá k všestrannějšímu rozvoji osobnosti.

Lze očekávat, že v rámci naznačených tendencí se bude postupně zvyšovat význam potřeby pracujících účastnit se procesů společenského řízení i rozhodování o cílech a prostředcích společenského rozvoje, že se tento typ potřeb bude rozrůstat. Uspokojování takových potřeb přirozeně ovlivní i vlastní organizaci plánovitěho řízení a jeho metodologii. *Rozvoj iniciativy pracujících jakožto výsledek procesu uspokojování jejich potřeb, spolu s rostoucím stupněm internalizace společenských norem, může působit ke snižování variety výsledků společenského řídicího procesu, k určitému „zploštění“ hierarchických struktur řízení, k rozšíření kolektivní práce ve společenském měřítku i k širšímu uplatňování kolektivního subjektu rozhodování ve společenských rozhodovacích procesech.*

Společenské potřeby jsou součástí určitého hodnotového systému společnosti, jehož vznik a rozvíjení závisí na rozvoji výrobních sil, a tedy i na inovačních procesech, které si v různých společenských subsystémech postupně vynucují změny v hodnotách, normách a v potřebách.

Literatura

- Brožík, V.: *Marxistická teória hodnotenia*. Bratislava, Pravda 1976.
Elmejev, V. J.: *Metodologičeskiye osnovy planirovanija social'nogo razvitiija*. Moskva, Mysl 1974.
Filipcová, B.: *Morální norma a jednání v utváření socialistického způsobu života*. Filozofický časopis, XXIV, 1976, č. 1.
Huláková, M.: *Životní způsob a problém hodnot*. Praha, Academia 1980.
Chalupný, E.: *Dějiny sociologie*. Praha, Bursík & Kohout 1922.
Charvát, J.: *Život, adaptace a stress*. Praha, Avicenum 1970.

- Churchman, C. W.: *Challenge to Reason*. New York, McGraw-Hill 1968.
- Kiričenko, V. N.: *Dolgosročnyj plan razvitija narodnogo chozjajstva SSSR*. Moskva, Ekonomika 1974.
- Klusoň, V.: *Normativní přístupy ke společenskému řízení*. Filozofický časopis, XXVII, 1979, č. 2.
- Klusoň, V.: *Axiologie a teorie plánování*. Politická ekonomie, XXIX, 1981, č. 3.
- Majminas, E. Z.: *Processy planirovanija v ekonomike*. Moskva, Ekonomika 1971.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, SNPL 1961.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 13. Praha, NPL 1963; sv. 19. Praha, NPL 1966; sv. 21. Praha, NPL 1963.
- Pajestka, J.: *Inovační dynamismus a spojení vědy s hospodářstvím*. Praha, Ekonomické vědy v socialistických zemích, EÚ ČSAV, 1975, č. 11.
- Petrakov, N. J.: *Kibernetičeskije problemy upravlenija ekonomikoj*. Moskva, Nauka 1974.
- Popova, I. M.: *Stimulirovanije trudovoj dějatělnosti kak sposob upravlenija*. Kijev, Naukova dumka 1976.
- Slavin, B. F. — Česnokov, V. S.: *O někotorych obščich principach postrojenija sistěm*. In: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Red.: Afanasjev, V. G., Moskva, Mysl 1973.
- Světlý, J.: *Hodnoty a hodnocení*. Praha, SPN 1977.
- Velehradský, A. a kol.: *Hodnocení a hodnoty v činnosti člověka*. Praha, Svoboda 1978.
- Zelený, J.: *Úvod do filozofie*. Praha, Svoboda 1969.

Резюме

Клусоň В.: Общественные нормы и потребности

В статье изучаются отношения между общественными и индивидуальными ценностями и нормами, с одной стороны, и потребностями, с другой. Автор исходит при этом из проверенного факта, что как ценности, и нормы, так и потребности меняются, развиваются в зависимости от развития производительных сил, и что они существенным образом влияют на составление и ориентацию планов социально-экономического развития общества. В статье определяются потребности и ценности, причем автор показывает, каким образом ценности обуславливают возникновение конкретных потребностей и их удовлетворение. Процесс удовлетворения потребностей изучается также с точки зрения развития личности человека при условии, что его потребности не противоречат основным ценностям и нормам общества. Дается также классификация потребностей, подразделяемых автором на три основные группы:

- а) потребности, связанные с сохранением и развитием жизни, с обеспечением и развитием здоровья человека,
- б) потребности, вытекающие из общественной окружающей среды человека,
- в) потребности, связанные с развитием личности и самореализацией человека.

Автор отмечает мотивационное действие потребностей, так как неудовлетворенная потребность всегда является важным мотивом ориентации трудовых действий членов общества. В данной связи автор указывает, что область неудовлетворенных потребностей должна быть предметом особого внимания всех, кто разрабатывают планы развития, причем необходимо следить за тем, чтобы именно эта область «покрывалась» общественными нормами. Повышение степени удовлетворения основных потребностей одновременно повышает мотивационное действие более высоких потребностей, в частности тех, которые содействуют более всестороннему развитию членов общества. Максимально полное удовлетворение более высоких потребностей является предпосылкой развития инициативы и творческого труда, а следовательно и предпосылкой составления более напряженных планов социально-экономического развития на дальнейшем этапе.

Summary

V. Klusoň: Social Norms and Needs

The present paper studies the relationship between social and individual values and norms on the one hand, and needs on the other. It proceeds from the verified fact that values and norms as well as needs change and develop in dependence on the development of productive forces and substantially effect the elaboration and orientation of plans concerning the society's socio-economic development. Needs and values are defined; it is shown how values influence the emergence of concrete needs and their satisfaction. The process of satisfying needs is also examined from the point of view of the development of man's personality, provided that his needs are not in contradiction to the basic values and norms of society. Also a classification of needs has been worked out presenting three basic groups: a) needs connected with the preservation and development of life, with safeguarding and promoting man's health, b) needs ensuing from man's social environment, c) needs relating to the development of personality and to man's self-realization. The motivating impact of needs is referred to: an unsatisfied need always provides a major motive for the orientation of the working activity of the members of society. In this context it is pointed out that the sphere of unsatisfied needs should become the subject of special attention on the part of all those responsible for development plans, and great care should be devoted to "covering" this particular sphere with social norms. The rising level of the satisfaction of basic needs simultaneously enhances the motivational impact of higher needs, especially of those contributing to the all-round development of society members. The fullest possible satisfaction of higher needs forms a precondition of the development of initiative and creative work, and thus also a precondition of the elaboration of more ambitious plans of socio-economic development in the forthcoming period.

Ve světové literatuře zabývající se problémy časového fondu a způsobu jeho využití se od druhé poloviny šedesátých let, zejména v souvislosti se zpracováním výsledků mezinárodního komparativního výzkumu časových rozpočtů [The Use], objevují nové momenty. Především zásluhou V. D. Patruševa v Sovětském svazu a Z. Stajkova v Bulharsku se prosazuje úsilí o posun časových studií do makrospolečenské roviny. Předmětem zájmu přestává být typický či průměrný představitel určité sociální skupiny, jako tomu je v tradiční aplikaci techniky časových rozpočtů při výzkumech volného času a způsobu života. Stává se jím souhrnný, agregovaný časový fond společnosti, kvantifikovaný technikou časových bilancí na základě výsledků extenzivních, z hlediska populace i zachyceného časového intervalu reprezentativních šetření časových rozpočtů obyvatelstva.

Tento nový pohled na problémy časového fondu otevírá prostor pro využití časových ukazatelů v makrospolečenské analýze dynamiky a efektivnosti vývoje společenského systému a zejména pak v mezisystémových komparacích, kde, jak bylo mnohokrát prokázáno,(1) srovnávání časových struktur každodenního života analogických socioprofesionálních skupin (například příslušníků dělnické třídy v kapitalistické a socialistické společnosti) vede k desinterpretacím, k nedocenení kvalitativně určujícího významu odlišných výrobních a společenských poměrů, rozdílné třídní podstaty společnosti.

Československá sociologie, ale také ekonomie a statistika se chovají v posledním desetiletí k tematice časového fondu poněkud macešsky a nové podněty dosud nevyužily. Popravdě je však třeba říci, že jejich osvojování není příliš rychlé ani v jiných zemích, zejména na Západě. Určitou úlohu sehrává nepochybně to, že poměrně pomalu postupuje propracovávání poznávacího potenciálu tohoto přístupu, specifických možností a indikátorů odvozených od způsobu využití souhrnného časového fondu společnosti.(2) Jde o složitý, komplexní ekonomicko-sociální problém, k jehož řešení může sociologie přispět pouze dílčím způsobem. Prezentovaná stať je pokusem o sociologickou konceptualizaci této problematiky, který by měl alespoň zčásti překlenout mezeru v naší domácí literatuře a naznačit možné směry dalších teoretických úvah i empirického užití makrospolečenských časových dat v systému sociálních indikátorů.

(1) Tímto problémem se zabýval například L. Sève ve své významné publikaci o marxistické teorii osobnosti [Sève 1976: 376], B. Filipcová a J. Filipec [Filipcová — Filipec 1976: 218], J. Vítečková [Vítečková 1979].

(2) Skutečnost, že podstatně propracovanější jsou časové studie zabývající se průměrným či typickým příslušníkem sociální skupiny, vede často k tomu, že úvahy o časové distribuci v makrospolečenské rovině vytvářejí pouze nový rámec pro charakteristiku struktury aktivit jednotlivců. Této tendenci se například ne zcela dokázal vyhnout i V. D. Patrušev ve své knize *Využití souhrnného času společnosti*.

Konceptualizace pojmu „souhrnný časový fond společnosti“ má stejné východisko jako pojem „časový fond jednotlivce“. Veškerý přírodní i společenský pohyb i život člověka má své časové charakteristiky. Nezávisle na tom, jak jsou subjektivně vnímány, je lze měřit objektivní proměnnou fyzikálního času, jejíž základní jednotky jsou shodně definovány převážnou částí lidstva.(3)

Skutečnost, že lidská činnost probíhá v čase a jen v čase, a naopak, že čas lidského života neúprosně ubíhá, aniž by ho bylo možno zastavit či vrátit, dává času jako formě lidské aktivity nebývalý význam. Lidstvo potřebuje ke své existenci mnohé zdroje: přírodní prostředí odpovídající požadavkům živého lidského organismu, přírodní bohatství a užitné hodnoty vytvořené prací, sociální prostor vybavený podněty a podmínkami pro uspokojování potřeb, znalosti a zkušenosti získané vývojem lidského vědění. Rozsah těchto disponibilních zdrojů však může být v té či oné míře regulován cílevědomým úsilím. Pouze ve vztahu k časovému prostoru své existence je poměrně bezmocný. Celoživotní časový rozměr je sice ovlivňován společenskými poměry, sociální příslušností a společenským postavením jednotlivých tříd a vrstev, podílem na produktivní činnosti i na jejích výsledcích. Délka každodenního životního prostoru, který určuje základní rytmus lidské existence, je však univerzální a konstatní. Mění se pouze způsob jeho využití, kvalita, intenzita a efektivnost struktury životních aktivit, rozsah a úroveň uspokojovaných potřeb, přínos jedince společenskému celku i úroveň reprodukce jeho individuálního života. Proto jsou také charakteristiky způsobu využití časového fondu jednotlivců a sociálních skupin nezbytnou výchozí informací o jejich životní úrovni i způsobu života.

Časovou identifikaci a časový rozměr mají i všechny procesy a činnosti vlastní sociálním subjektům vyššího řádu. Vývoj společnosti, státu, národa, třídy, strany, církve atd. je historicky zakotven a ve svém časovém určení také zkoumán. Koncept souhrnného časového fondu společnosti však vychází ze skutečnosti, že část složitých společenských subjektů a společenských seskupení je tvořena relativně přesně vymezeným souborem lidí. Společnost, stejně jako jiné reálné společenské subjekty sice nelze ztotožňovat s agregací individuů. Činná kooperace, podřízená společným zájmům a usměrňovaná společným vědomím, vytváří specifický systém vztahů, jimiž se společenský subjekt jako jednota vyššího řádu odlišuje od prostého souhrnu jednotlivců. Přesto, či právě proto, je však také tímto souhrnem. Pouze aktivitou svých členů a v rámci jejich časového životního prostoru může společenský subjekt zajišťovat svou rozšířenou reprodukci, realizaci svých cílů, uspokojování potřeb celku i jeho jednotlivých příslušníků. Časový prostor životní aktivity lidí se tak mění v jedno z významných bohatství společnosti. Jeho využití podléhá objektivním sociálním a ekonomickým zákonům, prosazujícím se živelně, nezávisle na vědomí lidí. Je to společenský produkt, specifický odraz dosaženého stupně společenského vývoje, zejména způsobu výroby, ale i všech elementů společenské nadstavby. Teprve socialistická společnost jako první historicky vzniklý celospolečenský subjekt, usilující o uvědomělé osvojení a zvládnutí živelných procesů ve prospěch člověka i společenského celku, má nejen objektivní zájem, ale i možnosti plánovitě

(3) Zdánlivá samozřejmost časové organizace společenského i individuálního života není zdaleka tak samozřejmá, jak by se na první pohled zdálo. Ještě ve starověku nebyly používány konstantní časové míry činnosti. V době Herodota „a dokonce i mnohem později lidská činnost sloužila spíše jako míra času, nikoliv naopak“ [Szalai 1968: 241]. Časové míry činnosti se masově rozšířily a pevně zakotvily v organizaci každodenního života teprve se vznikem kapitalistické stroje výroby a oddělením místa bydliště od místa pracoviště.

řídít hospodaření svým disponibilním časem, či, přesněji řečeno, svým disponibilním potenciálem lidské aktivity.(4)

Pojem „souhrnný časový fond společnosti“ tedy vyjadřuje souhrnný časový prostor života jejich příslušníků vztahený k určité delší časové jednotce, obvykle roku. Kvantitativně má podobu násobku průměrné četnosti populace a délky uvažovaného časového intervalu, měřeného v hodinách.(5) V zásadě je to abstraktní, byť i kvantifikovaná veličina, která plní funkci analytického nástroje společenských procesů, opírajíc se o konkrétní bázi časové struktury životních aktivit jednotlivců.

Objem souhrnného časového fondu společnosti se mění pouze pozvolna vlivem natalitních, mortalitních a migračních procesů. Nositelem sociálně významné informace je především způsob využití časového potenciálu společnosti, jeho distribuce mezi různé druhy aktivit a diferenciací podílu jednotlivých společenských tříd, vrstev a skupin na těchto aktivitách. Prvním krokem na cestě k propracování teoreticko-metodologických východisek formulovaného problému je proto řešení problému klasifikace životních činností nejen z hlediska jejich individuálního, ale především společenského významu.(6)

Struktura souhrnného časového fondu společnosti

V Československu běžně užívaná klasifikační schémata přes určité vzájemné odlišnosti v zásadě respektují logiku teoretické koncepce volného času, v jejímž rámci byla vytvořena: z celku lidského života vyčleňují komplex práce za mzdu (v socialistické společnosti zhruba totožný s účastí na společensky organizované pracovní činnosti), od něj odlišují mimopracovní sféru života, v ní pak složky individuálně „nutné“ (ostatní formy práce a uspokojování biologických potřeb, doprava do práce aj.) a činnosti vykonávané s vysokou mírou svobodné volby, neboli tzv. volný čas.(7)

(4) To je pravděpodobně druhý důvod, proč pokusy o formulaci teoretického problému souhrnného časového fondu společnosti nenalézají dostatečnou odezvu za hranicemi socialistického společenského systému.

(5) Souhrnný roční časový fond naší společnosti činí v současné době zhruba 133,8 mld. hodin. Absolutní hodnota však nemá praktický poznávací význam, protože pro zachycení demografických změn je redundantní a pro vývojové řady i mezisystémová srovnání jsou užitečnější relativní hodnoty, strukturální indexy ap.

(6) Druhým problémem klasifikace společenských tříd, vrstev a skupin se zde zabývat nebudeme; marxistická společenskovědní teorie zde již poskytuje uspokojivá a bezprostředně využitelná řešení.

(7) Tyto klasifikační přístupy jsou natolik známy, že je není nutno dokumentovat. Méně známo je však to, že ani v období největšího rozmachu volnočasového tématu nebyly tyto klasifikační systémy přijímány univerzálně, zejména ne v sovětské literatuře. V. D. Patrušev v jedné ze svých starších prací například používá toto členění souhrnného času společnosti [Patrušev 1966: 38].

1. Pracovní čas v materiální výrobě (s položkami: čas produktivní práce; čas neproduktivní práce a dodatečných časových nákladů práce; čas produktivní práce v domácím a osobním pomocném hospodářství).
2. Pracovní čas ve sféře obsluhy obyvatelstva (obchod a veřejné stravování; komunální a bytové hospodářství; zdravotnictví, sociální péče a tělovýchova; kultura a vzdělání; ostatní).
3. Čas uspokojování fyziologických potřeb (spánek; jídlo; péče o sebe).
4. Čas uspokojování duchovních, fyzických a sociálních potřeb — volný čas (studium a sebevzdělávání; veřejná činnost; návštěva diváckých akcí; sport a aktivní odpočinek; ostatní druhy odpočinku, pasivní odpočinek; výchova dětí).

Přes velké úsilí vynaložené marxistickou teorií volného času na překonání teoretických nedostatků tohoto klasifikačního přístupu se problémy nepodařilo úspěšně vyřešit. Implicitně obsažená roztržka mezi jednotlivcem a společností, mezi prací (rozuměj prací společenskou) a volným časem, nedialektické pojetí nutnosti a svobody představují objektivní poznávací omezení, která konečkonců vyústila v nahrazení tématu volného času novým, marxistické koncepcí vztahu jedince a společnosti adekvátnějším rámcovým tématem způsobu života.

Od svého předchůdce se teoretická koncepce způsobu života odlišuje nejen komplexností pohledu, ale naopak posunutím akcentu na sféru práce jako rozhodující lidskou činnost [Filipcová — Filipec 1976: 235], prostor seberealizace i aktualizace, rozvoje schopností a dovedností, která kvalitativně i kvantitativně, bezprostředně i společensky zprostředkovaně utváří podmínky lidského života a rozvoje lidské osobnosti. V konceptu života je lidský jedinec chápán jako činný element společenského reprodukčního procesu, který je produktem i producentem společenských poměrů, jimi je utvářen a je svou aktivitou reprodukuje a rozvíjí [Vítečková 1981: 342]. Jestliže teorie volného času se stala významným podnětem pro zdokonalení kvantitativních momentů výzkumů časového fondu, nový významový kontext teorie způsobu života podněcuje další zdokonalování jeho kvalitativních, obsahových prvků, v první řadě znovu nastoluje otázku kritérií klasifikace lidských činností. Zájmy dalšího rozvoje teorie způsobu života i studia souhrnného časového fondu společnosti se zde spojují a také jejich řešení by mělo být zásadně společné. Úkolem není zjemňovat užívaná klasifikační schémata, ale naopak nalézt jednotici, vícedimenzionální kritérium, které umožní vytvářet logicky i významově jednoznačnou víceúrovňovou klasifikaci a postupně zvyšovat její jemnost v konkrétní oblasti badatelského zájmu. Ve svém výchozím členění by měla lépe vyjádřit podvojný, podmíněný i činný vztah jedince a společnosti.

Společenský reprodukční proces je dialekticky rozpornou jednotou produkce hodnot a reprodukce života. Život každého jednotlivce je jeho nedílnou součástí, podmíněnou ve své konkrétní podobě a reálných funkcích společenskými poměry a místem individua v nich. Rozhodující je přitom míra jeho aktivního podílu na společenském reprodukčním procesu v obou jeho složkách — produkce hodnot i produkce nových generací. Vztah konkrétní lidské aktivity ke společenskému reprodukčnímu procesu je podle mého názoru neadekvátnějším výchozím klasifikačním kritériem, které umožňuje uspořádat komplex životních činností lidí s vysokou, i když zdaleka ne absolutní mírou logické i významové jednoznačnosti, vzájemné výlučnosti i úplnosti.

Celý komplex životních činností lidí se podle kritéria vztahu ke společenskému reprodukčnímu procesu rozpadá na dvě velké skupiny. První tvoří činnosti, jimiž člověk vystupuje jako aktivní, hybný činitel společenského reprodukčního procesu, tvůrce nových materiálních a duchovních hodnot, vychovatel nové generace. Všechny tyto aktivity samozřejmě ovlivňují samostatnou činnou osobnost. Výsledkem a smyslem těchto činností je však vnější produkt, zvnějšnění bytostných lidských tvořivých schopností, přetváření přírody a společnosti. Ostatní činnosti jsou zaměřeny na samostatný subjekt aktivity, na uspokojování jeho vlastních potřeb, na život jako sebeúčel.

Jak pojmenování, tak konkrétní přiřazení aktivit do těchto skupin je však spojené s určitými potížemi. Obtíže při volbě názvů pramení z toho, že většina použitelných výrazů je již významově fixována v odlišném kontextu. Po zvážení všech možností považuji vzhledem k pojmovému významu, který mají tyto termíny nést, za optimální zavést označení „produktivní sféra“ a „sféra repro-

dukce individuálního života“, aniž bychom vyloučili možné zpřesňování termínů v budoucnosti.(8)

Toto základní členění má svou relevanci jak ve vztahu k časové dimenzi lidského života, tak v makrosociálním kontextu. Komplex produktivních aktivit obsahuje všechny činnosti, jimiž je zajišťována reprodukce života společnosti, její vývoj. Souhrnný efekt produktivních činností podmiňuje možnosti rozšiřování ekonomického, duchovního i činného lidského potenciálu společnosti i celkovou úroveň reprodukce života žijících pokolení, jejich života jako sebeúčelu. Naopak dosažená úroveň reprodukce lidského života představuje míru sociální efektivnosti produktivních činností a podmínku i stimul rozšířené reprodukce produktivní kapacity společnosti.

Klíčovou otázkou navrhovaného přístupu se stává identifikace „produktivních“ činností v nejširším významu tohoto slova a nalezení sekundárních a dalších klasifikačních kritérií vnitřního uspořádání této skupiny. Na rozdíl od sféry reprodukce individuálního života, kde dosavadní klasifikační systémy poskytují relativně rozpracované a použitelné východisko vnitřního členění, je pokus o vymezení souboru životních projevů vyjadřujících činný vztah člověka k přírodě i společnosti spojen s nutností překonávat některé tradiční stereotypy.

Vyděme z otázky, jakými činnostmi člověk zhodnocuje svou produktivní, specificky lidskou rodovou schopnost tvorby a přetváření vnějšího světa ke svému společenskému i individuálnímu užítku. Zcela nepochybně sem patří všechny formy práce, jak se vyvinuly s rozvojem způsobu výroby, výrobních sil i výrobních poměrů, nezávisle na formách organizace, vlastnictví výrobních prostředků, povaze a určení produktu, na tom, zda jde o práci produktivní či neproduktivní v úzkém slova smyslu, o práci fyzickou či duševní, výkonnou či řídicí, placenou či bezplatnou, nutnou či zájmovou ap. Některé z těchto aktivit nejsme zvyklí označovat jako produktivní činnost, ačkoli svou podstatou mají produktivní charakter.(9) Vedle vlastních produktivních činností je sem nutno zařazovat i časové ztráty spojené s vlastní pracovní činností, ji vyvolané a ji podmiňující, například doprava do práce. Zvláštní podskupinu tvoří činnosti zajišťující péči o novou generaci a její výchovu.

Hlubší pohled na tento soubor aktivit ukazuje, že k jejich třídění lze užít několik společensky i individuálně významných hledisek:

(8) Výraz produktivní je zde používán v nejširším slova smyslu. Nelze ho směšovat zejména s jeho užitím v úzce ekonomickém významu, označujícím sféru materiální výroby. Navrhované členění není dále totožné s rozlišením výroby a spotřeby (geniální rozbor jejich dialektického vztahu, totožnosti a rozdílů známe již z Marxových Grundrissů) či výroby a užití. Také výraz reprodukce individuálního života působí neobvykle, ačkoli pojem reprodukce pracovní síly, jejíž jedna složka je součástí reprodukce individuálního lidského života v našem významu, je ve společenských vědách zcela běžný. Podle mého názoru však nemáme lepší výraz vystihující onen pravidelný koloběh lidské existence, která je podmíněna produktivní činností a zpětně ji znovu podmiňuje, aniž by ji však bylo možno ztotožnit pouze s produkcí pracovní schopnosti. Sféru reprodukce individuálního života nelze dále zjednodušeně ztotožňovat se „sférou rozvoje člověka, lidské osobnosti“. Prostor pro rozvoj lidských schopností a dovedností, potřeb i prožitků vytvářejí obě základní složky lidské aktivity, i když v různé míře v různých společenských systémech, ve vztahu k různým třídám a vrstvám.

(9) Produktivní charakter mají podle mého názoru nejen všechny formy zájmové práce (technická hobby, zahrádkaření aj.), v dosavadních klasifikacích zčásti zařazované do sféry domácích prací a zčásti do volného času, ale také všechny formy účasti na řízení společnosti, veřejné prospěšné, masově politické práce (v kapitalistické společnosti například také všechny formy aktivity a třídního boje dělnické třídy).

1. věcné, odlišující povahu pracovního předmětu a produktu činnosti (materiální výroba; informace, organizace a řízení; duchovní tvorba; veřejné služby a péče o člověka; péče o novou generaci),

2. vlastnické, odlišující povahu vlastnictví výrobních prostředků (soukromé, skupinové, společenské, osobní) a současně i určení produktu (pro směnu — za hmotný či peněžní ekvivalent, pro osobní spotřebu),

3. obsahové, odlišující různé vlastnosti obsahu vykonávané produktivní činnosti (např. technická vybavenost, míra složitosti, tvořivosti aj.),

4. bezprostředně produktivní činnosti a činnosti s nimi spojené.

Analytický poznávací význam jednotlivých třídících hledisek i jejich hierarchie jsou relativní, liší se v závislosti na tom, které společenské procesy a v jakých sociálně vztahových kontextech jsou předmětem studia.(10) V obecné poloze, aspirující na mezisystémová srovnání, je nutno respektovat jako rozhodující klasifikační kritérium sociálně vztahové hledisko, transformované do podoby vlastnického sektoru (implicitně obsahuje i diferenciaci v určení produktu pro bezprostřední spotřebu či pro směnu) a v něm pak odlišující produktivní činnosti podle forem materiální kompenzace (zisk, mzda, práce bez odměny). Roli terciárního klasifikačního kritéria je účelné přiznat hlediskům věcným. Jim je teprve nutno podříditi odlišení vlastní práce a činností s ní spojených. Tabulka č. 1 je pokusem o zařazení konkrétních produktivních aktivit vykonávaných v socialistické společnosti a vyjádřených v tradiční terminologii do dvou-dimenzionálního pole sociálně vztahového a věcného kritéria.(11)

Vnitřní členění sféry reprodukce individuálního lidského života by bylo účelné konstruovat podle struktury potřeb uspokojovaných jednotlivými konkrétními činnostmi. Vzhledem k tomu, že řada aktivit je v podstatě polyfunkčních, nelze tento požadavek plně uspokojit a s dostatečnou spolehlivostí je možno užít některou modifikaci tradiční empirické klasifikace aktivit mimo pracovní doby a volného času.(12) Jako terciární klasifikační hledisko je účelné

(10) Například formulace problému efektu vědeckotechnického pokroku či studium rozvojového potenciálu a přínosu práce vyzvedne do popředí obsahová hlediska, studium třídních poměrů a mezitřídních vztahů bude akcentovat relace vlastnických sektorů, hodnocení úrovně uspokojování společenských i individuálních potřeb přenesené zájem především na věcnou strukturu produktivních činností.

(11) Řada problémů spojených s touto klasifikací je nepochybně sporných. Její metodologický význam spočívá v tom, že naznačuje bohatost variety produktivních aktivit v nejširším slova smyslu, jejich podobnost či rozdílnost. Zejména ukazuje věcnou šíři produktivních aktivit probíhajících mimo rámec společensky organizovaného procesu, vyzvedává úlohu specificky socialistických forem společenské produktivní činnosti, upozorňuje na význam malovýroby a předkládá kvalitativně nový pohled na celý komplex domácích prací, který je neoddelitelnou součástí produktivního sebevyjádření lidí i procesu reprodukce materiálního života společnosti.

(12) Věcné členění aktivit reprodukční sféry by mohlo vypadat například takto:

1. uspokojování biologických a biologicko-sociálních potřeb (spánek; nečinný odpočinek; zdravotní péče; osobní hygiena a péče o vzhled),
2. uspokojování potřeby fyzického pohybu, tělesné kultury (aktivní sport; turistika; vycházky),
3. uspokojování potřeby duchovního rozvoje (sebevzdělávání; účast na kulturním životě; četba; hromadné sdělovací prostředky; kulturní a umělecké zájmy),
4. uspokojování potřeby sociálních kontaktů (vnitrodinná komunikace; partnerská a přátelská setkání; návštěvy sportovních utkání; návštěvy společenských zařízení, restaurací, klubů),
5. religiozní aktivity (modlení; návštěva kostela, obřadů).

Toto členění neřeší identifikační problémy, s nimiž se potýkala teorie volného času, také je však dále nezhoršuje. Zdokonalení klasifikace aktivit reprodukce individuálního života předpokládá hlubší propracování teorie potřeb a funkcí životních činností.

Tabulka 1. Zařazení produktivních činností lidí v socialistické společnosti do dvoudimenzionální soustavy výrobně vztahové a věcné proměnné

Věcné sféry produktivní činnosti	Socialistický vlastnický sektor		Soukromovlastnický sektor	Sektor osobního vlastnictví
	Práce za mzdu	Bezplatná práce		
Produkce materiálních hodnot	produktivní práce v úzkém slova smyslu (materiální výroba)	bezplatná práce pro společnost (brigády)	malovýroba produktů pro trh, melouchy, placená práce v domácnosti	výroba potravin a jiných produktů pro osobní spotřebu, vaření, úklid, údržba, pracovní hobby, obstarávání služeb
Informace, organizace, řízení, správa	informační, správní a řídicí činnosti v národním hospodářství	účast pracujících na řízení, veřejná politická činnost		domácí administrativa, pochůzky po úřadech
Organizace směnných procesů	činnosti v oblasti distribuce a obchodu	veřejná občanská kontrola	soukromý prodej	nákupy potravin i průmyslového zboží
Tvorba a šíření duchovních hodnot	činnosti ve vědě a výzkumu, kultuře a umění, osvětě a vzdělávání dospělých	vynálezectví, zlepšovatelství, novátorské hnutí, dobrovolná lektorská činnost	literární, umělecká aj. produkce mimo společenskou sféru	amatérská umělecká a duchovní tvorba
Péče o člověka	činnosti ve sféře zdravotnictví, sociální péče, sportovní, rekreační služby	bezplatná pečovatelská služba, činnost ČSČK, cvičitelů ČSTV, organizátorů masových rekreačních akcí	nájemná péče o dospělé, služby za úplatu mimo společenskou sféru	péče o jiné členy rodiny, rodiče aj.
Výchova nové generace	společenské formy péče o novou generaci, školská a mimoškolní výchova a vzdělávání dětí a mládeže	dobrovolná mimoškolní práce s dětmi	soukromá placená péče o děti, výuka dovedností, jazyků	fyzická péče o děti, výchova dětí v rolné

použit odlišení vlastních reprodukčních aktivit a aktivit je podmiňujících (zejména doprava).

Tento klasifikační přístup si neklade otázku, jaký je objem tzv. volného času ve významu používaném empirickou sociologií v uplynulých dvou desetiletích. Problémy, které tato otázka implicitně obsahuje, formuluje jinak. Kvantitativně ji nahrazuje otázkami, jaký je poměr mezi produktivními a reprodukčními činnostmi a jaký je poměr mezi společensky organizovanou a ostatní produktivní činností. Kvalitativně ji transformuje do podoby, do jaké míry zajišťují obě základní sféry lidského života nejen prostou, ale i rozšířenou reprodukci a rozvoj osobnosti. Jinými slovy, neptáme se, jaký je způsob využití volného času, ale zajímáme se o to, jaký je obsah produktivních i reprodukčních činností, jaké potřeby uspokojují a do jaké míry poskytují možnost seberealizace a kultivace jedince. Prakticky vedou tyto otázky k řešení stejných konkrétních problémů, avšak v jiném vztahovém kontextu a s přiznáním podstatně větší váhy produktivní sféře. Nové pojmy je smysluplné zavádět jen tehdy, napomáhají-li rozvoji poznání i jeho praktickému využití. Verifikaci oprávněnosti pojmu souhrnný časový fond společnosti je proto nutno hledat v logice přírodně historického procesu vývoje lidské společnosti, v tom, jak se prostřednictvím lidských činností promítá ve způsobu využití časové kapacity společnosti, jaký je sociální obsah časových ukazatelů.

Vývoj způsobu využití souhrnného časového fondu společnosti

Podobně jako časová struktura životní aktivity konkrétního jedince či průměrný časový rozpočet sociální skupiny je i makrospolečenská časová charakteristika, vyjádřená pojmem „souhrnný časový fond společnosti“, výslednicí působení mnoha složitých a často protichůdných procesů. Identifikace vzájemných vztahů představuje velmi obtížný úkol. Snaha o jeho řešení výčtem působících sociálních činitelů a odhadem možných účinků ztroskotává na velkém počtu a nepřehlednosti příčinných vazeb. Reálnější se jeví pouze druhá cesta, vycházející ze struktury využití souhrnného časového fondu společnosti a hledající její možné determinanty, samozřejmě s nebezpečím značných zjednodušení. Druhý problém je spojen s obtížností verifikace formulovaných tezí. Ověření správnosti konstatované tendence minulým vývojem není možné pro nedostatek potřebných údajů. Historická rekonstrukce souhrnného objemu produktivních činností, pokud je vůbec možná, bude mít velmi problematickou přesnost. V teoretickém povědomí přitom existuje řada tezí týkajících se časových charakteristik, jejichž relativitu, kontextově podmíněnou platnost je teprve nutno dokazovat.⁽¹³⁾ Pokus o postižení obecně platných mechanismů a zákonitostí je dále velmi znesnadňován zvláštnostmi průběhu jednotlivých procesů v kvalitativně odlišných systémech výrobních a společenských poměrů při nestejných historicky dosažených úrovních rozvoje výrobních sil. Subjektivně hraje roli i naše nedostatečná bezprostřední zkušenost s fungováním jiných sociálních systémů. Všechny prezentované teze mají proto pouze povahu hypotetických

(13) Příkladem může být tvrzení, že ekonomický rozvoj vede ke zkracování pracovní doby. Tato teze je nepochybně platná ve vztahu k individuální pracovní době námezdního dělníka v období od nástupu kapitalismu a vzniku stroje velkovýroby do současnosti. Vůbec již ale není zřejmé, do jaké míry platí ve vztahu například k pracovníkům v zemědělství, ve službách, ve vztahu k manažerským týmům, jak je modifikována krizovými výkyvy v kapitalistické ekonomice atd. Prakticky přitom nelze odhadnout, jak se reálně vyvíjí celkový objem produktivních činností v dané společnosti vzhledem ke změnám podílu ekonomicky aktivních i nekontrolovanému objemu individuální společensky neregulované práce.

předpokladů, jejichž zpřesnění či popření je věcí hlubší teoretické analýzy i verifikace empirickými údaji v budoucnosti.

Vývoj objemu produktivní složky souhrnného časového fondu společnosti

Produktivní a reprodukční činnosti se vzájemně ovlivňují a podmiňují. V časovém průmětu jsou komplementární, expanze jedné je možná jen na úkor druhé. Klíčovou otázkou se proto stává, čím je určen jejich vzájemný poměr a jak se historicky vyvíjejí.

Souhrn všech produktivních činností lidí v daném společenském celku vytváří hmotné, duchovní i biologické předpoklady jeho rozšířené reprodukce. Lze předpokládat, že jejich objem je závislý jednak na tom, do jaké míry již společnost ovládla přírodu, naučila se využívat její bohatství, vytvořila si k tomu potřebné nástroje, dovednosti i znalosti, rozsah pracovních příležitostí. Současně je však podmíněn i úrovní společensky osvojených a uznaných potřeb, cíli, které si společnost i její členové kladou, vládnoucí ideologií, hodnotovými orientacemi. Významnou úlohu sehrává i to, do jaké míry panující společenské poměry umožňují jednomu společenskému celku uspokojovat své potřeby na úkor vnějších zdrojů, či naopak zda společnost svým bohatstvím a produktivní kapacitou pomáhá zajišťovat reprodukční potřeby a rozvoj jiných.

Vývoj objemu produktivní složky souhrnného časového fondu společnosti je tedy bezprostředně ovlivněn oběma stránkami způsobu výroby a modifikován elementy společenské nadstavby, zejména společenského vědomí. Rozhodující úlohu přitom sehrává rozvoj výrobních sil, který ovlivňuje časový objem produktivních činností dvěma rozpornými tendencemi. Na jedné straně působí objektivní zákon ekonomie času, který je, slovy K. Marxe, prvním ekonomickým zákonem veškeré výroby. Vyjadřuje zmnožující se produktivní schopnosti společnosti, růst společenské produktivity práce a projevuje se úsporami spotřeby práce na jednotku produkce. Současně se však objektivně prosazuje i zákon trvalého růstu potřeb zvyšováním nároků na objem produktu, na jeho sortiment, na osvojování nových druhů produktivních činností. Parafrázujeme-li známý Marxův citát,(14) společnost usiluje o to, aby spotřebovala méně času na produkci pšenice a dobytka nikoli proto, aby si v uvolněném čase položila ruce v klín, ale aby získala více času pro jinou produkci materiální a duchovní.

V dlouhodobém historickém pohledu se objem času spotřebovaného na zajištění reprodukce společnosti pravděpodobně pozvolna snižuje, i když v retrospektivě již zřejmě nebudeme moci tuto tendenci spolehlivě prokázat. Intenzifikace výroby opírající se o vědeckotechnický pokrok, o přeměnu vědy v rozhodující výrobní sílu povede v podmínkách socialistického výrobního způsobu k takovým úsporám živé práce, které budou znamenat absolutní omezování časového objemu produktivních činností ve společnosti a uvolňování časového životního prostoru pro reprodukční aktivity, zejména pro ty, jež kvalitativně

(14) „Čím méně času potřebuje společnost k tomu, aby produkovala pšenici, dobytek atd., o to víc času získává pro jinou produkci, materiální nebo duchovní. Stejně jako u jednotlivého individua, závisí všestrannost jejího vývoje, jejího požitku a její činnosti na úspoře času. Hospodaření s časem, na to se koneckonců redukuje veškerá ekonomie. I společnost musí účelně rozdělovat svůj čas, aby dosáhla produkce přiměřené jejím celkovým potřebám, právě tak jako musí jednotlivec správně rozdělovat svůj čas, aby získal vědomosti v potřebných proporcích, nebo aby dostal různým požadavkům na svou činnost. Hospodaření s časem, stejně jako plánovitě rozdělování pracovní doby na různá odvětví výroby, je tedy i na základě společenské výroby prvním ekonomickým zákonem. Stane se dokonce zákonem v mnohem větší míře.“ [Marx 1971, I: 129]

ovlivňují rozvoj lidské osobnosti, bohatost naplňování lidského života jako sebeúčelu. Je však dosud obtížné odhadnout, kdy se tato tendence plně prosadí. Současný stav objemu produktivních činností společnosti i reálné tendence charakteristické pro dosaženou etapu rozvoje výrobních sil a odlišné systémy výrobních poměrů neznáme, protože evidujeme pouze některé položky souhrnného objemu produktivních činností. Zkušenosti Sovětského svazu, který jediný má k dispozici uspokojivě srovnatelné časové údaje za dosti dlouhé období, vedou některé autory k závěru, že vývoj souhrnného objemu produktivního času společnosti jeví spíše tendenci ke stabilitě.(15)

Před společenskými vědami i statistikou se tak otevírá naléhavý úkol vytvořit datovou základnu pro relativně spolehlivý a úplný odhad objemu souhrnného produktivního času společnosti, který je významnou mírou rozvinutosti produktivní schopnosti společnosti, efektivnosti společenského reprodukčního procesu. Údaje o míře akumulace i dosažené životní úrovni nejsou plně interpretovatelné, není-li zvážena nejen energetická, materiálová, ale i časová spotřeba nezbytná k jejich dosažení. Srovnatelné dynamiky výroby i životní úrovně lze dosáhnout při odlišné časové spotřebě, stejně jako srovnatelné časové náklady mohou vést k různým ekonomickým i sociálním důsledkům. Růst efektivnosti společenského reprodukčního procesu může být indikován růstem objemu produktu při konstantním, či dokonce poněkud rostoucím objemu produktivního času, nebo zkracováním produktivního času při nezměněném či rostoucím produktu. Druhá varianta je ekonomicky i společensky progresivnější, lze jí však pravděpodobně dosáhnout až na poměrně vysokém stupni rozvoje výroby.

Systém makrospolečenských sociálně ekonomických ukazatelů je bez časových údajů o podílu produktivní a reprodukční složky v životních činnostech lidí neúplný. Se zvláštní naléhavostí platí tato teze pro socialistickou společnost, která zespolečenštěním výrobních prostředků a zrušením antagonistických protikladů společenské práce směřuje k takové ekonomii času, kdy mírou reálného společenského bohatství přestane být čas práce, ale stane se jí čas uvolněný pro rozvoj člověka [Richta 1971: 24].

Struktura produktivních činností

Rozhodující pro tvorbu materiálních i duchovních a biologických základů reprodukce společnosti je práce společenská, ať již je zespolečenšťována prostřednictvím směny, jako je tomu v podmínkách soukromého vlastnictví výrobních prostředků a klasické zboží výroby, či zespolečenštěním výrobních prostředků a vznikem společensky plánovaného a organizovaného národního hospodářství. Aniž bychom chtěli příliš vstupovat do stále ještě v mnoha aspektech diskutované problematiky, můžeme v kontextu námi zkoumaného problému vyjít ze skutečnosti, že s rozvojem výrobních sil a prohlubováním společenské dělby práce se stále více zespolečenšťují i formy reprodukce lidského života [Filipcová 1974: 17]. Růst produktivity vytěsňuje naturální produkci, zvyšuje koncentraci výroby a rozšiřuje okruh potřeb uspokojovaných produkty společenské práce. Věcná struktura produktivních činností společnosti se tak neustále mění.

Kvalitativní změny jsou spojeny se změnou výrobních poměrů; upevňování socialistického způsobu výroby například znamenalo zásadní změnu podílu

(15) „Za posledních 40–50 let se zkrátila zákonná délka pracovní doby ve společenské výrobě, její podíl v celkové pracovní zátěži se snížil přibližně ze 75 % na 60 %. Avšak podíl neproduktivního a máloproduktivně využitého času poněkud vzrostl. ... V důsledku toho od roku 1924 celková pracovní zátěž jak mužů, tak žen prakticky neprošla podstatnými změnami.“ [Patrušev 1978: 54]

vlastnických sektorů, přineslo nové formy řídicí práce i nové formy dobrovolné práce pro společnost atd. V těchto diferencích je také nutno primárně hledat rozdíly v mezisystémových srovnáních.(16)

Některé kvantitativní relace jsou však podle mého názoru primárně určeny výrobními silami a odrážejí obecnou vývojovou tendenci. Patří k nim zejména:

- růst podílu společenské práce na úkor práce individuální, určené pro osobní spotřebu, zabezpečující vlastní sebeobsahu,
- uvnitř sféry společenské práce růst velkovýroby na úkor malovýroby, rostoucí koncentrace výroby,
- mezisektorové a meziodvětvové přesuny pracovní kapacity, s orientací na postupné posilování sektorů zajišťujících péči o člověka a jeho další vývoj,
- pozvolné zkracování zákonné délky pracovní doby v celoživotním, ročním, týdenním i denním rozměru,
- změny v obsahu práce, zvyšování podílu duševní práce a tvůrčích prvků v práci fyzické i duševní.

Podstatné je, že pro vývoj souhrnné efektivnosti produktivní činnosti společnosti jsou rozhodující celkové časové úspory, nikoli pouze úspory společenské práce. Na nižších stupních rozvoje výrobních sil je podmínkou rozšiřování tzv. volného času (v naší terminologii sféry reprodukce individuálního života), růst časové kapacity společenské výroby(17) (a to nejen relativní, ale dokonce absolutní). Individuální, nezespolečenštěná práce, zajišťující produkty a služby pro vlastní potřebu, představuje ekonomicky i sociálně nejméně rozvinutou formu produktivní činnosti, s nejnižší společenskou produktivitou. S rozvojem výrobních sil se sice mění, snižuje se její fyzická namáhavost, omezují reprodukčně nutné formy a rozšiřují se formy vykonávané z větší míry svobodnou volbou. Zkušenosti však potvrzují, že se přitom chová velmi expanzivně. Pokud jí to objektivní situace umožňuje (pokud lidé disponují dostatkem času, potřebnými výrobními prostředky, například půdou, pracovními předměty, nástroji, mají potřebné znalosti a dovednosti), jeví silnou tendenci kompenzovat nedostatečnou rozvinutost společenské sféry či subjektivně neuspokojující podíl na jejím produktu.(18)

(16) Omylem mnoha šetření časových rozpočtů, a to například i mezinárodního komparativního výzkumu [The Use], bylo to, že jejich autoři neidentifikovali kvalitativně odlišnou, v zásadě společensky produktivní povahu mnoha forem veřejné a politické práce, účasti na rozhodování a řízení v socialistických zemích a připustili srovnání časových objemů na nesrovnatelné bázi tzv. sociální participace (zahrnující všechny formy klubového života, někdy dokonce včetně religiozních aktivit).

(17) V tomto významu lze souhlasit s obecně málo přijímanou tezí Z. Stajkova, podle níž je růst volného času společnosti podmíněn rozšiřováním pracovního času [Stajkov].

(18) Správné pochopení této otázky i znalost tendencí je podmínkou volby společensky optimální varianty zkracování pracovní doby jednotlivců. Neuvážené zkracování pracovní doby pod heslem uspokojování bezprostředních zájmů pracujících by mohlo vyvolat při nedostatečném krytí potřeb trhu a nedostatečné rozvinutosti mnoha oblastí společenských podmínek života nežádoucí efekt přesunu uvolněného společenského pracovního času do méně produktivní sféry individuální práce, a tedy i pokles celkové efektivnosti produktivní činnosti společnosti. V této souvislosti neobstojí ani argument, že sféra individuální práce je ve skutečnosti prostorem sebe-realizace. Analyzujeme-li jeho podstatu, zjistíme, že je obhajobou bezprostředních individuálních či skupinových zájmů proti dlouhodobému zájmu celospolečenskému. Řešit rozpory v seberealizačním potenciálu společenské práce nelze návratem zpět, ale pouze vyšším využitím sdruženého společenského potenciálu pracovních schopností k urychlení přeměn v obsahu práce. Určitý objem individuální práce je nezbytný i v socialistické společnosti, zejména tam, kde společenská výroba dosud nevyvinula efektivnější alternativní řešení. Hranice disfunkčnosti však začíná někde

Celkový objem času, který společnost vynaloží na zajištění reprodukce své pracovní i občanské kapacity i na lidský život jako sebeúčel je funkcí objemu produktivní činnosti. Jejich vzájemné relace jsou však utvářeny velmi složitými a pro nás dosud nepřehlednými procesy, určenými dialektikou zmnožujících se produktivních sil lidského společenství na jedné straně a rozšiřujících se společenských potřeb na straně druhé. Předpokládáme, že historický progres je v dlouhodobém rozměru spojen s postupným rozšiřováním té části souhrnného životního prostoru lidského společenství, která může být uvolněna pro uspokojování lidských potřeb, pro život jako sebeúčel. Tato tendence se však nepochybně neprosazuje přímočaře, nejsou vyloučeny ani regresivní momenty.

Růst produktivních schopností lidského společenství vytvořil podmínky pro překročení hranice elementární organické reprodukční nutnosti, pro rozšiřování i kultivaci forem uspokojování lidských potřeb. Současně však vyprodukoval i společenský vztah soukromého vlastnictví, v němž rozpor mezi společenskými možnostmi a potřebami nabývá povahy třídního antagonismu, zásadní třídní nerovnosti v uspokojování potřeb. Podstatou vykořisťování člověka člověkem je skutečnost, že časem a prací jedněch je zajišťována úroveň života druhých. Vznik soukromého vlastnictví a třídní polarizace společnosti se v makrospolečenském průřezu projeví zmnožením variety uspokojovaných lidských potřeb, rozdílnou dynamikou života jednotlivých společenských tříd, a tedy i prohlubující se diferenciací v objemu a kvalitě uspokojovaných potřeb.

Každé historické období, každý společensko-ekonomický systém si přitom vytvořily své vzory dosažitelného životního maxima, své vzory luxusu, které nejsou plně přejímány historickými následníky, nejsou srovnatelné, a proto také nemohou být ani kritériem sociálního pokroku. Rozvoj lidské civilizace a kultury, vznik a sociální difúze nových potřeb i kultivace forem jejich uspokojování jsou nejvýrazněji zřetelné ve vývoji úrovně reprodukce života sociální základny společnosti, nejširších vrstev pracujících mas. Součástí systému sociálních indikátorů ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje společnosti musí proto být jednak průměrná společensky dosažená úroveň uspokojovaných potřeb, jednak míra rozpětí mezi úrovní života krajních pólů společnosti.

Teprve zmnožení produktivních sil společnosti v podmínkách zespolenštěného vlastnictví prostředků výroby vytváří materiální základnu překonávání této diferenciaci a postupného obohacování životního procesu všech. Všestranný rozvoj osobnosti přestává být privilegiem úzké společenské vrstvy a stává se reálným sociálním programem.

Dosažená úroveň reprodukce života je proto výrazně determinována sociálně ekonomickým systémem, úrovní výroby a postavením jednotlivých společenských tříd a skupin v procesu výroby, rozdělování i spotřeby, životními podmínkami a podněty, kterými společnost vymezuje životní prostor a formuje každodenní lidskou existenci.⁽¹⁹⁾ Způsoby uspokojování lidských potřeb jsou

tam, kde je rozšiřování individuální práce efektem nedostatečně rozvinutých kapacit společenské výroby, či dokonce prostým dublováním pracovních operací, které společnost může zajistit, výhradně v zájmu zvýšení individuální hmotné životní úrovně. Společensky užitečnější cestou je využití tohoto materiálního zájmu ve společenské výrobě, jejíž souhrnný efekt je řádově vyšší.

(19) Rozhodující úloha připadá procesu společenské výroby. „Výroba vyrábí tedy spotřebu 1. tím, že jí vytváří materiál; 2. tím, že určuje způsob spotřeby, 3. tím, že vytváří ve spotřebiteli potřebu, jejímž předmětem jsou výrobky, které vytváří teprve ona sama. Vyrábí tudíž předmět spotřeby, způsob spotřeby a pohnutku spotřeby“ [Marx 1971, I: 46].

však — v rámci mezi daných společensky — do značné míry ovlivňovány subjektem, jeho vědomím, znalostmi, emocemi, vůlí. Svou roli v motivačních mechanismech sehrávají nejen objektivní společenské potřeby (ty, na jejichž uspokojování závisí existence jednotlivce i plnění jeho funkcí ve vztahu ke společenskému organismu), ale především subjektivně osvojené, uvědomované potřeby, které se s objektivními potřebami překrývají pouze zčásti. Významným společenským činitelem ovlivňujícím úroveň uspokojovaných potřeb je proto úroveň vědění a kultury, vládnoucí ideologie a normativní systémy, dostupnost duchovních hodnot jednotlivým třídám a vrstvám společnosti.

Mnohé z projevů těchto složitých společenských procesů nelze ve struktuře využití časového fondu společnosti identifikovat, protože časové ukazatele mají omezenou schopnost vyjadřovat kvalitativní, obsahové momenty, hloubku a intenzitu uspokojování jednotlivých potřeb [Vítečková 1979]. V zásadě lze však předpokládat, že měnící se struktura životních činností by se měla ve struktuře reprodukční složky časového fondu společnosti projevovat těmito tendencemi:

1. Pozvolným nárůstem časového prostoru vynaloženého na uspokojování základních, organických potřeb lidské existence až po hranici biologicko-sociálního optima (zejména jde o uspokojování potřeby spánku).(20)

2. zvyšováním časového podílu aktivit uspokojujících duchovní potřeby a potřeby fyzické kultury rozšiřováním jejich sociální základny,

3. uvnitř jednotlivých okruhů potřeb pak zvýšením objemu času věnovaného potřebám a formám náročnějším na podmínky uspokojování a přinášejícím vyšší kultivační a bohatší prožitkový efekt.

Informační hodnotu řady dalších kvantitativních ukazatelů struktury reprodukční složky souhrnného časového fondu společnosti bude teprve nutno dále zkoumat. Jen některé z nich budou pravděpodobně mechanicky využitelné v mezisystémových srovnáních vzhledem k odlišné povaze společenských poměrů, která mění individuální i společenský význam mnoha zdánlivě analogických aktivit.

Společenské poměry a souhrnný časový fond společnosti

Většina makrospolečenských ukazatelů ekonomické vyspělosti společnosti je ve své výpovědní schopnosti omezena necitlivostí vůči společenským poměrům, neschopností vyjádřit vnitrosociální diferenciaci sociálních důsledků ekonomických procesů.

Makrospolečenské časové ukazatele naproti tomu již metodou svého vzniku (strukturní rekvantifikací, bilancováním na základě rozdílných empiricky zjištěných způsobů využití času jednotlivých společenských tříd a vrstev) toto

(20) V této souvislosti nezapomínáme, že nestačí pouze připouštět společenský charakter norem a forem potřeb, „neboť v poměru k prvotní organické potřebě není vyvinutá lidská potřeba charakterizována pouze *druhotnou socializací*, nýbrž *celkovým převrácením svých prvotních rysů*, podstatnou inverzí.“ „...zatímco elementární organická potřeba je *donucující, vnitřní a homeostatická*, je naopak vyvinutá lidská potřeba více či méně charakterizována *tolerancí*, tj. schopností snášet delší dobu neuspokojení, svou *mimostředností a rozšířenou* reprodukcí bez vnitřního podstatného omezení.“ [Sève 1976: 357] Empiricky zjišťovaná sociální diferenciace v uspokojování potřeby spánku (například v závislosti na ekonomické aktivitě, směnnosti, počtu dětí) potvrzuje jistou míru tolerance i u této primární potřeby. Překonávání sociálně diferenciačních činitelů v délce spánku je podle mého názoru jedním z dosud nedocenených indikátorů dosažené úrovně reprodukce života.

výchozí omezení do určité míry překračují. Jestliže rozvoj výrobních sil jako základní hybný moment společenského reprodukčního procesu ovlivňuje především střední makrospolečenské charakteristiky časové struktury aktivit, pak povaha systému společenských poměrů se projevuje v třídní a sociální diferenciaci podílu na produktivních i reprodukčních činnostech.

Se vznikem soukromého vlastnictví získalo prohlubování společenské dělby práce výrazný třídní obsah. Původně přirozenými schopnostmi diferencovaná účast na produktivních činnostech byla nahrazena diferenciací, jejímž určujícím činitelem je nerovnost vlastnictví. Rozdíly v podílu na produktivních činnostech společnosti mají kvantitativní i kvalitativní stránky. Kvantitativní nerovnost v objemu pracovní zátěže, v délce a organizaci produktivních činností determinuje nerovnost v objemu životního prostoru věnovaného reprodukci a je tedy i rozhodujícím limitem úrovně lidského života jako sebeúčelu. Ještě závažnější jsou však třídně a sociálně garantovaná privilegia přístupu ke kvalifikované, tvůrčí, duševní práci, která vyšším rozvojovým potenciálem samotné produktivní aktivity stimuluje rozvoj lidské osobnosti a jejím prostřednictvím i účelnější využití času reprodukce života.

Rozpor mezi produktivní činností a reprodukcí života, který je charakteristikou mezitřídních poměrů po celou historickou epochu spojenou se soukromým vlastnictvím výrobních prostředků a vykořisťováním, je v socialistické společnosti překonáván prosazováním základního diferenciačního principu odměny podle práce a života podle zásluh. Socialistická společnost sice ještě nedisponuje materiálními zdroji, jimiž by mohla překonat diferencované účinky dělby práce, účinně však prosazuje princip souladu mezi oběma životními sférami.

Analýza způsobu využití souhrnného časového fondu společnosti nesmí být proto ohraničena pouze výslednými makrospolečenskými strukturálními charakteristikami; nedílnou součástí studia časové problematiky je vývoj třídní a další sociální diferenciacie podílu na jednotlivých společenských aktivitách.

Socialismus a souhrnný časový fond společnosti

Komplex socialistických přeměn zahájený zvratem mocenských a vlastnických poměrů dalekosáhle změnil podmínky i formy životní aktivity lidí. Mnohé změny se sice prosazovaly a prosazují postupně, s vyzráváním specifických socialistických kvalit společenských sil a poměrů [Charvát 1975]. Rozhodující však je, že proces reprodukce života společnosti i jednotlivce získal kvalitativně novou historickou vývojovou logiku, určenou odlišnými vývojovými zákonitostmi, mechanismy i cíli.

Analyticky lze v komplexu životních činností lidí odlišit tyto rozhodující změny:

1. nové společenské poměry potlačily a dále omezují aktivity odpovídající výrobním a společenským poměrům kapitalistické minulosti (především aktivity spojené s vykořisťováním pracovní síly, životem na úkor jiných i společnosti, život bez práce, extrémní formy luxusu atd.),

2. řada aktivit získala v novém společenském kontextu odlišný individuální i sociální obsah a význam (počínaje námezdní prací, konče účastí na kulturním životě, kulturními tradicemi apod.),

3. vznik a upevňování socialistických společenských poměrů jsou neodmyslitelně spojeny s kvalitativně novými formami společenských aktivit, které jsou hybnými činiteli společenského pokroku (především jde o všechny formy dobrovolné, materiální zájmy překračující produktivní činnosti),

4. určující dlouhodobou charakteristikou vývoje komplexu životních činností je postupné překonávání třídní a sociální diferenciacie v obou základních sférách života,

5. změny v lidském životě jsou stále účinněji a komplexněji společensky plánovány a řízeny.

Zásadně se změnil především způsob, jímž společnost zajišťuje materiální, duchovní i biologicko-sociální podmínky své rozšířené reprodukce. Určující charakteristikou společenského vývoje se stala změna výrobních a společenských poměrů, která dala komplexu produktivní aktivity kvalitativně nové zaměření, prostředky, nástroje pracovní stimulace i mechanismy rozdělování produktu.

Komplex produktivní lidské činnosti je cílevědomě a plánovitě zaměřován na rozšiřování společenských předpokladů pro uspokojování a kultivaci potřeb pracujících. Společnost využívá všechny zdroje pracovních sil i zdroje přírodní a intelektuální, aby je sdruženou, plánovitě řízenou kooperací proměnila v prostředek společenské dynamiky a tím zprostředkovaně i v nástroj rozšířené reprodukce, rozvoje lidského života. Výroba užitných hodnot je podmínkou společenského vývoje; tento vztah představuje obecnou vývojovou zákonitost. Nové je to, že účast na produktivní činnosti podmiňuje existenci i každého práce-schopného jedince. Podíl na společensky organizovaném výrobním a pracovním procesu je rozhodujícím kritériem rozdělování té části souhrnného společenského produktu, který nemusí být použit pro rozšířenou reprodukci výrobních a ostatních funkcí společnosti.

Prosazování objektivních dlouhodobých zájmů dělnické třídy a ostatních pracujících jako kritéria sociálního rozvoje se promítlo ve vztahu k ekonomickému reprodukčnímu procesu výrazným skokem v objemu společensky uznaných, oprávněných potřeb, a tedy i v trvalém tlaku na růst objemu společenské výroby spotřebního zboží a služeb. Rozhodující oblast produktivní činnosti lidí — sféra společenské práce a výroby — se v podmínkách značných rezerv v pracovních silách i ostatních zdrojích rozšiřovala převážně extenzivními cestami, při nárůstu objemu i podílu času společenské práce. Růst produktivity společenské práce sice umožnil postupné zkracování individuální zákonné pracovní doby v celoživotním, ročním i týdenním rozměru, nelze však předpokládat, že by významně ovlivnil dlouhodobou makrospolečenskou tendenci k rozšiřování souhrnné pracovní kapacity.

Vyčerpání extenzivních rozvojových zdrojů zvyšuje naléhavost potřeby intenzifikace, která by měla postupně snižovat požadavky na objem živé práce. Půjde však o procesy velmi dlouhodobé. Na základě tohoto předpokladu se lze domnívat, že základní kvantitativní relace objemu společenského pracovního času se v naší společnosti dlouhodobě ustálily a budou po určitou dobu oscilovat kolem dosažené hranice, s perspektivou pozvolného snižování, v závislosti na tempech a účinnosti intenzifikačních procesů.(21)

Druhou základní charakteristiku vývoje souhrnného času společenské práce tvoří skutečnost, že se v průběhu socialistické výstavby podstatně vyrovnal kvantitativní podíl jednotlivých společenských tříd, vrstev a skupin. Jako homo-

(21) Nepřímým důkazem pravdivosti těchto úvah je přechod k čerpání netradičních zdrojů pracovních sil z osob v poproduktivním věku, studentů, pracovníků ve druhém zaměstnání aj. Vzhledem k tomu, že nejsou k dispozici rezervy pracovní kapacity, které by umožnily pokrýt úbytek pracovní doby v některých odvětvích národního hospodářství, kde nejsou dostatečné vnitřní rezervy v produktivitě práce a využití pracovního času, nelze podle mého názoru očekávat po určitou dobu výraznější zásah do zákonných norem individuální pracovní doby.

genizační činitel působí jednotná úprava zákonné délky pracovního věku, dovolené i délky pracovního týdne. Reálné rozložení délky pracovní doby se od těchto norem sice odchyľuje, významnější difference jsou však společností kontrolovány.(22)

V této souvislosti je třeba připomenout, že značným nevyužitým zdrojem ekonomického rozvoje jsou rezervy v pracovním čase, ztráty vyvolané řadou činitelů, z nichž pouze některé, a to kvantitativně méně významné, jsou společensky sledovány (absence pro nemoc či z jiných zákonných důvodů). Závažnější jsou ztráty způsobené nedostatky v organizaci práce a zásobování materiály a ztráty vyvolané nedostatečně účinnou sociální kontrolou v těch profesích, kde rozsah i intenzita práce nejsou regulovány technologií.

Zvláštním problémem, přesahujícím možnosti této stati, je vývoj vnitřní odvětvové struktury užití společenského pracovního času. Dlouhodobě se prosazuje tendence přesunu pracovní kapacity ze zemědělské prvovýroby do ostatních odvětví národního hospodářství. Ve srovnání s průmyslově vyspělými kapitalistickými zeměmi však relativně pomaleji probíhá uvolňování pracovních sil z výrobních do nevýrobních odvětví, kde jsou kapacitně poddimenzovány zejména komunální služby, zdravotnictví, sociální péče, sféra rekreace a sportovních služeb. Bez postupného kádrového posílení těchto oborů nebude možno dosáhnout kvalitativního skoku v uspokojování odpovídajících potřeb.

Specifickým výrazem upevňujících se socialistických výrobních a společenských poměrů je vznik objektivní společenské potřeby co nejširší účasti pracujících na řízení rozvoje výroby, na činnosti socialistického státu a jeho institucí, na rozvoji veřejné samosprávy. Na rozdíl od ekonomické aktivity, kde působí bezprostřední hmotný zájem na získání prostředků obživy, je účast na různých formách dobrovolné práce pro společnost, pracovní iniciativy a veřejného života v podstatně větší míře závislá na politických a občanských postojích, na míře ztotožnění se se společenskými zájmy. Míra účasti různých skupin pracujících na těchto formách produktivního sebevyjádření je dosud velmi diferencovaná; překonávání této diferenciaci a postupné rozšiřování rozsahu i účinnosti dobrovolné řídicí a výkonné práce se stává významným nástrojem mobilizace rezerv v subjektivním činiteli společenské dynamiky a současně i významným kritériem rozvinutosti socialistických společenských poměrů. Budoucí vývoj proto přinese postupné rozšiřování objemu i podílu těchto aktivit v souhrnném časovém fondu společnosti.

Zespolečenštění vlastnictví základních výrobních prostředků probíhá v jednotlivých socialistických zemích s odlišnou vahou malovýrobního (či dokonce i velkovýrobního) soukromého sektoru. Výrazné potlačení malovýrobních forem jak co do objemu, tak co do ekonomického významu vyvolává u nás určitou iluzi i o minimalizaci jejich významu sociálního a ideologického. V reálné praxi každodenního života se však stále reprodukuji. Méně často mají podobu klasické řemeslné malovýroby, častěji se vyskytují v nejrůznějších formách individuální práce za úplatu, která uniká společenské kontrole a napomáhá reprodukci soukromovlastnických elementů individuálního a společenského vědomí, ideologie a morálky. Identifikace soukromovlastnické podstaty melou-

(22) V určitém slova smyslu lze dokonce říci, že v některých momentech je tendence k homogenizaci a standardizaci délky i organizace pracovního režimu dočasným a nežádoucím ústupkem bezprostředním zájmům pracovníků na úkor efektu pracovní činnosti, výše nákladů ap. Přestože se zásahy do navyklých pracovních a životních režimů setkávají s odmítavou reakcí, je nutno přizpůsobovat organizaci pracovních činností potřebám její vyšší sociální, nejen úzce ekonomické, produktivity a efektivnosti.

chářství (nejen manuálního, ale také intelektuálního), individuální zemědělské malovýroby pro soukromý trh atd. by se měla stát východiskem pro utváření vztahu společnosti k těmto formám dodatečné práce: stimulovat je, pokud vyjadřují historicky podmíněnou, společensky prospěšnou, aktuálně nezbytnou formu mobilizace dodatečných přírodních a pracovních zdrojů (tj. nikoli na úkor podílu na společenském pracovním procesu), která účinně doplňuje mezeru v objemu a struktuře souhrnného společenského produktu; podřídit je ale důsledné společenské kontrole a radikálně potlačovat tam, kde jsou výrazem parazitismu individuálních spekulativních zájmů na celospolečenském prospěchu.(23)

V podmínkách socialistického systému prošla zásadní změnou i další oblast produktivních činností — zajišťování sebeobsluhy a obsluhy domácnosti. Pracovní povinnosti, které byly v minulosti vykonávány námezdnou pracovní silou či ženami v domácnosti, musí být v podmínkách socialistické ekonomiky s vysokým stupněm ekonomické aktivity všech práce schopných osob zajišťovány samotnými členy domácností; jedinou širěji využitelnou pomoc představuje práce ekonomicky neaktivních důchodců, zejména žen. Zvyšování hmotné životní úrovně, růst potřeb i vybavenosti domácností přitom objektivně působí jako činitel zvyšující nároky na objem dodatečné práce, ať již jde o účast na směnných procesech, údržbu bytu a jeho vybavení, osobních automobilů, chat atd. V domácnostech je i nadále, přes určitý rozvoj veřejného stravování, z podstatné části saturována jedna z primárních životních potřeb, potřeba jídla. Časová náročnost komplexu domácích prací je zvětšována disfunkcemi v objemu a kvalitě produktu společenské sféry, která podněcuje kompenzační svépomocnou produkci chybějícího sortimentu výrobků i služeb.

Dosavadní společenské intervence do této oblasti, ať již mají podobu zvyšování kvality spotřebních hodnot, bytů a jejich vybavení či občanských služeb, se nepromítají dostatečně do časových úspor vynakládané práce. Dosažitelné dílčí výzkumy naopak potvrzují, že subjektivně uvědomovaná potřeba těchto prací zdaleka není uspokojena a bude vyvíjet i v nejbližším období tlak na rozšiřování jejich celkového objemu.

Nejvýraznější změny ve sféře domácích prací souvisí s jejich rozložením v populaci. Primární tendenci představuje postupná univerzalizace těchto prací, alespoň u dospělé populace.(24) Mění se tradiční model dělby domácích prací mezi obě pohlaví, rozšiřuje se věcná i časová stránka podílu mužů na tradiční ženské doméně. Omezují se některé formy hospodaření, které zabezpečovaly základní nutnou obživu členů domácnosti, užžitý produkt domácích prací plní ve vztahu k životní úrovni stále zřetelněji doplňkové funkce. Zvyšuje se podíl domácích prací vykonávaných svobodnou volbou, jejichž produkt je sekundární ve srovnání s efekty ve sféře seberealizace a rozvoje manuálních dovedností. Ke značnému snížení spotřeby dodatečné práce došlo zejména na vesnici se změnou objemů a způsobů záhumenkového hospodaření, v městské populaci se naopak rozšiřují zájmové formy obdělávání půdy a chovatelství.

Zpřesnění poznatků o reálném objemu těchto dodatečných forem pracovní činnosti i o tendencích jejich vývoje je podle mého názoru nezbytnou podmínkou testování sociální efektivnosti přijímaných společenských opatření i ma-

(23) Parazitismus těchto forem individuální práce za úplatu se projevuje zneužíváním společenského fondu pracovní doby, zneužíváním společenských zdrojů surovin a materiálů, rozkrádáním společenských produktů, vykořisťováním nájemné pracovní síly či neúměrnými cenovými požadavky za vykonanou práci.

(24) U dětí a mládeže se projevuje určité omezení spoluzodpovědnosti, často dokonce na úkor jejich celkové přípravy pro samostatný občanský a rodinný život.

teriálních výstupů ze sféry společenské výroby do sféry osobní a společenské spotřeby.

Výraznými změnami, které se promítají do struktury souhrnného časového fondu společnosti, prošla v socialistické společnosti i oblast péče o novou generaci. Pro řadu konkrétních procesů, které jsme v této oblasti zaznamenali, je charakteristické zvyšování společenské garance generační směny, ovlivňování natality, materiální pomoc rodinám i rozšiřování zodpovědnosti za úroveň výchovy. Rozšíření podílu společenských institucí na péči o děti a mládež je zčásti vynuceno růstem ekonomické aktivity žen,(25) v zásadě je však výrazem uplatňování širších společenských zájmů, demokratismu společenského zřízení a jeho orientace na růst uspokojování potřeb a rozvoj osobnosti. Určité omezení časového prostoru věnovaného výchově dětí v rodinách je společenským produktem dlouhodobého významu.(26) Rodina se na ně účelně adaptovala v oblasti fyzické a materiální péče, s určitými obtížemi zvládá svůj díl formativní, výchovné spoluzodpovědnosti. V této oblasti přetrvává značná diferenciacie, která se sice bude postupně zmenšovat, její konečné řešení je však podle mého názoru pouze společenské. Z hlediska vývoje struktury časového fondu společnosti je proto nutno předpokládat určité rozšiřování časové spotřeby na výchovu nové generace jak v oblasti společenské práce, tak v oblasti individuálních časových nákladů rodičů.

Uvažujeme-li souhrnnou produktivní zátěž časového fondu jednotlivce i společnosti, musíme vzít v úvahu i objem činností, jimiž je produktivní aktivita podmíněna, v první řadě čas spotřebováváný překonáváním vzdáleností. Československo jako země s historicky vzniklou značnou disproporcí mezi strukturou pracovních příležitostí a strukturou osídlení je charakteristické vysokým procentem dojíždky do zaměstnání, a to na poměrně značné vzdálenosti. Přes dlouhodobou cílevědomou investiční politiku se situace v dojíždce nemění, naopak se spíše zhoršuje industrializací zemědělství a rozšiřováním denní dojíždky do zaměstnání i u zemědělských pracovníků.(27) Ve struktuře aktivit představuje doprava funkčně nejjednodušší, nutnou složku, která nemůže být jednotlivcem podstatněji ovlivněna a která je naopak velmi často negativním činitelem reprodukčního procesu pro svou fyzickou i psychickou náročnost. Zkracování společensky nutné doby na překonávání vzdáleností představuje významnou rezervu časového fondu, kterou by bylo možno uvolnit pro obsažnější, ať již produktivní či reprodukční aktivity. Zdaleka přitom nejde jen o investičně náročná dlouhodobá opatření. V mnoha oblastech každodenního života by bylo možno nahradit neefektivní přepravu osob efektivnější přepravou informace, zboží, služby jinými komunikačními prostředky.

Vznik a upevňování socialistického společenského systému kvalitativně změnilo i sféru reprodukce lidského života. Zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků a s ním spojených privilegií, přes určité zachované výchozí rozdíly v rozsahu osobního vlastnictví, znamenalo sjednocení základních principů určujících úroveň a rozsah individuálně uspokojovaných potřeb i strukturu odpovídajících aktivit. Základem lidské existence se stal podíl na společenské práci a na jejím produktu, zprostředkovávaný socialistickými rozdělovacími

(25) Nedostatečné kapacity dětských zařízení jsou také významnou bariérou jejího dalšího zvyšování.

(26) Koneckonců ani v předchozích společenských systémech nebyla výchova dětí představitelů vládnoucích tříd zajišťována rodiči, ale dostatečně kapacitní, často až individualizovanou kvalifikovanou cizí péčí.

(27) Podle dosavadních poznatků nejvíce zatěžuje dojíždka obyvatele nejmenších obcí a velkoměst.

procesy. Společnost formuje podmínky lidského života zprostředkovaně, rozvojem výroby i nevýrobní sféry, vzdělávacího systému, kultury a umění, péčí o životní prostředí a jeho biologické a sociální kvality atd. Současně rozděljuje prostředky, za něž jedinec získává ve směnných procesech hmotné i duchovní statky zajišťující uspokojování potřeb. Přestože je ve svých možnostech limitována dosaženým stupněm ekonomické vyspělosti, uplatňuje socialistická společnost vysokou míru sociální spravedlnosti a humanity univerzální garanci základních existenčních potřeb. Za svůj cíl přijímá tvorbu podmínek pro všestranný rozvoj individua, který zpětně působí na jeho produktivní schopnosti a stává se největší produktivní silou společnosti [Marx 1971, II: 343].

Relativní omezenost disponibilních zdrojů neumožňuje socialistické společnosti překonat základní nerovnost, založenou ve společenské dělbě práce a vyúsťující v diferenciaci individuálního vkladu do pracovního procesu. Diferencovaná práce a jí odpovídající diferencovaná odměna představují rozhodující, socialismu vlastní diferenciační dimenzi v úrovni reprodukce individuálního života. Ostatní sociálně třídní difference, zakotvené v třídní minulosti, jsou postupně překonávány rozvojem společenské spotřeby a rozdělováním podle potřeb.

Účinnost socialistických rozdělovacích mechanismů při překonávání rozdílů v hmotné životní úrovni je omezována některými dalšími procesy, které aktuální vazbu mezi množstvím, kvalitou a společenským významem vykonávané práce a úrovní života poněkud relativizují.⁽²⁸⁾ Z hlediska disponibilního času je však závislost mezi ekonomickou aktivitou a prostorem pro reprodukční aktivity mnohem jednoznačnější. Délka, situovanost a organizace pracovní doby určují prostor použitelný pro ostatní pracovní činnosti i pro uspokojování individuálních potřeb.

Nastolení socialistického společenského systému v tomto ohledu nejprve znamenalo prodloužení pracovní zátěže těch společenských tříd a vrstev, které byly v minulosti vybaveny privilegiem omezení ekonomické aktivity. S růstem společenské produktivity práce byla postupně individuální zákonná délka pracovní doby zkracována až na současný stav, jehož nevýhodou je však relativně dlouhý pracovní den a tím i značný časový stress, který se projevuje tlakem na zkracování délky spánku v některých skupinách ekonomicky aktivních osob a nevytváří v průběhu pracovních dnů dostatečně velký souvislý časový prostor pro řadu aktivit uspokojujících náročnější, kultivační potřeby. Účinky časového stressu jsou sice sociálně diferencované rozsahem nutné pracovní zátěže (přesčasová práce, péče o děti aj.), v zásadě však představují objektivní dlouhodobý limit podstatnější restrukturační obsahu reprodukčních aktivit. Relativní omezenost podmínek vytváří rozpor mezi všestranností a intenzitou; harmonický rozvoj všech základních stránek lidského života a lidské osobnosti neumožňuje dostatečnou specializaci a naopak specializace, intenzivní orientace na některou potřebu je doprovázena značnou jednostranností.

Poměrně vysoký stupeň homogenizace časové pracovní zátěže při relativně uspokojivé a stále rostoucí úrovni individuálních i společenských hmotných podmínek života uvolňuje prostor pro vliv osobnostních činitelů, motivačních mechanismů, osvojených potřeb, hodnot a životních aspirací. Socialistická společnost již úspěšně zvládá výchozí krok rozvoje osobnosti a kultivace systému potřeb — zajišťuje demokratický přístup ke vzdělání a kulturním hodnotám a

(28) Činiteli modifikujícími hmotnou životní situaci jednotlivců jsou například mimopracovní příjmy, přerozdělování, velikost a složení domácnosti, dědění materiálních hodnot, míra kumulace užitečných hodnot a úspor aj.

trvale zvyšuje vzdělanostní úroveň nastupujících generací. Nižší účinnosti však dosud dosahuje u formativních procesů zaměřených na dospělou populaci, kde připadá nejvýznamnější úloha hromadným sdělovacím prostředkům. Překážkou dalšího rozšiřování a kultivace systému osvojených potřeb je nedostatečná rozvinutost sféry práce, a tedy i nedostatek kultivačních podnětů z oblasti pracovní činnosti. Postupné zvyšování frekvence a podílu náročnějších rozvojových aktivit je proto doprovázeno zachováním určité míry jejich sociální výlučnosti.

Předpoklady pro další zvyšování úrovně reprodukce individuálního života, pro restrukturalizaci reprodukčních aktivit tak, aby dále rozvíjely lidskou osobnost a její činný produktivní potenciál, je tedy nutno paralelně vytvářet jak v objektivní, tak v subjektivní sféře. Klíčovou úlohu při upevňování pozitivní zpětné vazby mezi sférou reprodukce a produktivními činnostmi sehraje důsledné uplatňování socialistického rozdělovacího principu odměny podle práce a života podle zásluh. Podmínkou racionálního společenského řízení je však znalost současného stavu a v něm založených tendencí. Skutečnost, že náš systém sociální statistiky nemá pravidelně k dispozici aktuální údaje o způsobu využití časového fondu společnosti, představuje závažné omezení racionality rozhodovacích procesů.(29)

Metoda časových bilancí jako nástroj kvantifikace souhrnného časového fondu společnosti

Údaje o struktuře souhrnného časového fondu jsou ve výzkumné praxi získávány bilanční metodou, jejímž východiskem jsou šetření časových rozpočtů a údaje o sociálně třídním složení společnosti či jiného sociálně teritoriálního celku.(30) V. D. Patrušev odlišuje několik typů a druhů časových bilancí v závislosti na tom, jakou část komplexu životních činností i struktury populace zachycují.(31) Konkrétní volba mezi nimi závisí na poznávacím cíli. Předpokladem smysluplného užití bilanční metody je však podle mého názoru to, aby příslušný sociálně teritoriální útvar, jehož souhrnný časový fond studujeme, představoval relativně uzavřený sebereprodukující systém s identifikovatelným souborem materiálních i sociálních vztahů k širšímu okolí. Není-li splněna tato podmínka, nepřináší studium makrosystémových časových relací kvalitativně novou informaci ve srovnání s výchozími údaji o průměrných strukturách časových rozpočtů sociálních skupin.

Použití bilanční metody kvalitativně zvyšuje nároky na výchozí terénní šetření. Má-li být bilanční kvantifikace dostatečně spolehlivá, je nutné, aby údaje o způsobu využití časového fondu populace

(29) V době, kdy vznikl tento text, nebyly ještě k dispozici výsledky šetření časového fondu populace uskutečněného FSÚ ČSSR v letech 1979/1980.

(30) Skutečnost, že v Československu dosud nebylo použito bilanční metody, nám neumožňuje překročit při její deskripci informační úroveň.

(31) V. D. Patrušev uvádí následující typy a jim podřízené druhy časových bilancí [Patrušev 1975:90]:

1. obecné, zahrnující celý časový rozpočet a celou populaci, popřípadě její velké skupiny (bilance souhrnného časového fondu společnosti, celé země, republiky, oblasti, kraje, okresu, města, městského a venkovského obyvatelstva, zdrojů pracovních sil aj.);
2. dílčí, zahrnující jednotlivé základní elementy časového fondu a celou populaci, či její velké skupiny (bilance pracovního času, času práce v domácím a záhumném hospodářství, souhrnné pracovní zátěže, volného času, času uspokojování fyziologických potřeb);
3. konkrétní, zahrnující jen jednotlivé podstatné druhy časových nákladů (bilance souhrnného fondu vzdělání, veřejné činnosti, fyzického rozvoje, času spojeného se stravováním, péčí o děti a jejich výchovu, přepravních časů atd.).

1. byly dostatečně reprezentativní pro studovaný společenský systém, včetně skupin s atypickou strukturou aktivit (vysoká směnnost, nestandardní pracovní režimy, nemocní, etnické a jiné minority, děti aj.); jak ukázaly pretesty mezinárodního komparativního výzkumu [The Use of Time], řada těchto skupin je obtížně v terénní praxi zachytitelná a znatelně zvyšuje chybu měření;

2. zachycovaly s dostatečnou spolehlivostí změny v povaze aktivit za celou délku kvantifikovaného časového intervalu, obvykle jednoho roku (rozdíly v sezónní pracovní zátěži, klimatické vlivy, trávení dovolených a svátků aj.);

3. byly charakterizovány dostatečně širokým polem identifikačních znaků jednotlivce, které umožní kvantifikovat rozdíly ve struktuře časových rozpočtů s potřebnou mírou rozlišovací schopnosti. Nestačí pouze základní sociálně demografické znaky, s vysokou přesností je nutno vymezit příslušnost k pracovnímu odvětví a povahu zaznamenávaných dnů (odlišení pracovních a volných dnů, dnů absence pro nemoc, dnů dovolené aj.)

Bulharské zkušenosti potvrzují, že těmto požadavkům nejlépe odpovídá celostátní reprezentativní šetření zachycující rovnoměrně všechna roční období [Stajkov]. Dílčí šetření umožňují pouze velmi hrubé odhady, s nebezpečím značných zkreslení.

Dosud užívané bilanční tabulky jsou dvourozměrné. V úloze nezávisle proměnné vystupuje struktura aktivit, horizontální rozměr naplňuje škála sociální struktury populace, obě s jemností odpovídající výzkumnému záměru.(32)

Kvantifikace jednoho pole tabulky je výsledkem několika operací, které respektují 1. průměrnou roční četnost příslušné sociální skupiny, 2. průměrný počet pracovních dnů v roce, 3. průměrnou délku dané aktivity u dané skupiny za jeden pracovní den v hodinách, 4. průměrný počet nepracovních dnů v roce, 5. průměrnou délku dané aktivity u dané skupiny za jeden nepracovní den v hodinách. Hodnota příslušného pole je určena vzorcem $1 \times 2 \times 3 + 1 \times 4 \times 5$. Vzhledem k zásadním rozdílům ve struktuře aktivit mužů a žen je nutno celospolečenský průměr kvantifikovat s ohledem na vnitroskupinové váhy obou pohlaví. Dvoudimenzionální podoba bilance souhrnného časového fondu daného společenského systému umožňuje vyjádřit všechny věcně významné relace v makrosystémové rovině, včetně diferencovaného podílu jednotlivých subskupin na jejich vzniku.

Již dosavadní praktické využití bilanční metody, přestože si teprve hledá cestu k širší veřejnosti, potvrzuje její užitečnost a poznávací přínos. (33) Bylo by proto účelné vytvořit podmínky pro její rozšíření i u nás.

* * *

Předcházející úvahy, přes určitou hypotetičnost, jednoznačně dokazují, že vy-
povídací schopnost časové míry lidských činností, i když je odvozena z indivi-

(32) Také přístup ke klasifikaci sociální dimenze je předmětem sporů. Patrušev užívá škály s 56 položkami, která odlišuje praceschopnou populaci od ostatních obyvatel. Uvnitř pracovních zdrojů vymezuje skupinu ekonomicky aktivních v národním hospodářství (vnitřně dále členěnou na výrobní a nevýrobní sféru a jednotlivá odvětví) a skupinu ekonomicky neaktivních (studenti, soukromí hospodáři, osoby v domácnosti atd.). Ve skupině ostatního obyvatelstva rozlišuje děti (v subskupinách podle věku), invalidy, důchodce aj. [Patrušev 1975: 97].

(33) Nejúspěšnější byla využívána pro analýzu různých elementů pracovního fondu i souhrnné pracovní zátěže, při studiu časové náročnosti vzdělávacích procesů, vlivů technického progresu aj. Z. Stajkov vstupuje do této problematiky s novým podnětem souhrnné bilance životního času a rozdílů ve využití časového fondu jednotlivých pokolení [Metodologičeskije].

дуálního životního kontextu, není omezena na tento gnozeologický rámec, právě naopak. Teprve transformovaná časová míra makrospolečenských procesů umožňuje plně zhodnotit poznávací potenciál časové dimenze životních činností překročením individuálního rozměru, schopností indikovat výsledky součinnosti společenských procesů v pravém slova smyslu.

Význam makrospolečenských časových indikátorů se nebývale aktualizuje právě v současném období, kdy se koncentruje úsilí na celkové zvýšení efektivity a intenzity společenského reprodukčního procesu. Přístup vyjádřený v konceptu souhrnného časového fondu společnosti a zejména jeho produktivní složky překonává tendence k zúženému pojetí společenského reprodukčního procesu jen ve vztahu k reprodukci bezprostředně společenské výroby, zasazuje ho do širšího společensko-ekonomického kontextu a stává se tak nezastupitelným spojujícím článkem ekonomické a sociální analýzy. Plným právem by mu proto měla být věnována větší pozornost jak sociologií a ekonomikou, tak statistikou a řídicí sférou.

Literatura

Contemporary Sociology in Bulgaria, Sofia, BAN 1978.

Filipcová, B. a kol.: *Úloha národních výborů v utváření socialistického způsobu života*. Praha, ÚFS ČSAV 1974.

Filipcová, B. — Filippec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.

Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“, I.—III.* Praha, Svoboda 1971.

Metodologičeskiye i metodičeskiye voprosy izučeniya bjužžeta vremeni. Moskva, ISI 1980.

Patrušev, V. D.: *Balans sovokupnogo fonda vremeni naselenija i jeho značeniye dlja socialno-ekonomičeskogo planirovaniya*. Sociologičeskiye issledovanija 1975, No. 1.

Patrušev, V. D.: *Ispol'zovanije sovokupnogo vremeni obščestva*. Moskva, Mysl' 1978.

Patrušev, V. D.: *Sem'ja kak ekonomičeskaja katēgorija*. Moskva, Mysl' 1966.

Richa, R.: *Marxova cesta revoluční kritiky* In: Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“, I.* Praha, Svoboda 1971.

Sève, L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.

Stajkov, Z.: *Svobodno vreme i žizneno ravnišče*. Sofia, Partizdat 1973.

Szalai, A.: *Trends in Contemporary Time Budget Research*. In: *The Social Sciences. Problems and Orientations*. Mouton, UNESCO 1968.

The Use of Time. (A. Szalai ed.) The Hague, Paris, Mouton 1972.

Vítečková, J.: *Remarks on the Cognitive Possibilities and Limitations of Time-Budget Techniques*. In: *Public Policy in Temporal Perspective*. The Hague, Mouton 1979.

Vítečková, J.: *Socialistický způsob života*. Teoretická hypotéza podstatných určení. Filozofický časopis 1981, č. 3.

Резюме

Витечкова Я.: Способ использования совокупного общественного фонда времени и общественное развитие

Статья посвящена разработке теоретико-методологических исходных основ изучения совокупного общественного фонда времени как макрообщественной характеристики ступени общественного развития. Автор исходит из идей, сформулированных В. Д. Патрушевым и З. Стайковым, далее развивает их, стремясь глубже понять общественные процессы, формирующие структуру совокупного общественного фонда времени, и создать тем самым интерпретационную базу для использования агрегированных временных данных в социальном анализе и межсистемных сравнениях.

Анализируя структуру жизнедеятельностей людей, автор использует новую систему классификации, производную от отношения отдельных видов деятельности к общественному процессу воспроизводства. Комплекс жизнедеятельностей людей он подразделяет на две большие области: продуктивную сферу и сферу воспроизводства индивидуальной жизни. Она разрабатывает, в частности, вопрос деления продуктивных

видов деятельности в социалистическом обществе, используя два параметра классификации (предметный параметр и параметр отношений собственности).

Результативность избранного принципа классификации автор проверяет посредством анализа основных механизмов и закономерностей, формирующих временную проекцию жизнедеятельностей в плоскости всего общества. Она формулирует ряд теоретических гипотез о динамике объема и структуры продуктивного компонента совокупного общественного фонда времени, подчеркивая значение закона экономии времени и закона постоянного роста потребностей, анализирует соотносительность и взаимную обусловленность обеих сфер жизнедеятельностей в макрообщественной плоскости и специфический, определенный производственными и общественными отношениями характер отношения между продуктивными и воспроизводственными видами деятельности индивидов в зависимости от их классового положения.

Комплекс общественных процессов характеризующих строительство социализма, существенно изменил условия, содержание и формы жизнедеятельности людей. Отсутствие необходимых данных не позволяет достоверно анализировать проекцию этих изменений в структуре фонда времени социалистического общества, хотя ряд количественных временных показателей имел бы большое значение для сферы управления. В статье содержится теоретическая гипотеза некоторых ожидаемых результатов, исходящая из знания реальных тенденций социальных процессов.

В заключение статьи автор приводит краткую характеристику метода балансов времени как инструмента количественного выражения показателей совокупного общественного фонда времени.

Summary

J. Vítěčková: The Way of Utilizing the Aggregate Time Fund of Society and Social Development

The paper endeavours to elaborate the theoretico-methodological starting points of the examination of the society's aggregate time fund as a macrosocial characteristic of the level of social development. Proceeding from the stimuli formulated by V. D. Patrushev and Z. Staikov, the paper develops them further in its effort to arrive at a more thorough comprehension of social processes forming the structure of the aggregate time fund of society hereby to establish an interpretational basis for utilizing the aggregated time data in social analysis and intersystem comparisons.

In analyzing the structure of people's life activities, a new classification system derived from the relation of activities to the social-reproduction process is employed. The complex of people's life activities is divided into two large sections — the production sphere and the sphere of the reproduction of individual life. Particular attention is paid to the classification of productive activities in socialist society where two classification dimensions are applied (the material dimension and the dimension of ownership relations).

The viability of the selected classification approach is verified by an analysis of basic mechanisms and laws forming the time projection of life activities on the all-social level. A number of theoretical hypotheses is formulated concerning the development of the volume and structure of the productive component of the society's aggregate time fund, where stress is laid on the importance of the law of time economy and the law of the constant growth of needs. The paper goes on to analyze the correlation and the mutually conditioned character of the two spheres of life activities on the macrosocial level, as well as the specific nature of the relationship between the individual's productive and reproductive activities determined by production and social relations in dependence on the class position of the individuals concerned.

The complex of social processes characterizing socialist construction has brought about far-reaching changes in the conditions, content and forms of people's life activities. A lack of relevant data makes it impossible to carry out a reliable analysis of the projection of these changes into the time-fund structure of socialist society, although some quantitative time indicators might have a far-reaching significance for the managerial sphere. A theoretical hypothesis concerning some expected consequences has been developed; it is based on the hitherto acquired knowledge of real tendencies governing social processes.

In conclusion the paper presents a brief characterization of the time-budget method as a tool applied in the quantification of indicators of the society's aggregate time fund.

K některým omezením standardizovaného rozhovoru

JAROSLAV KOŠTÁL
Český rozhlas, Praha

1. Vymezení problematiky

V ČSSR získávají stále větší uplatnění výzkumy, při nichž terénní šetření provádí tazatel formou standardizovaného rozhovoru.(1)

Tento typ šetření se považuje za relativně nejschůdější metodu přístupu k prvotním masovým údajům. S růstem jeho uplatnění se ovšem nutně objevuje snaha po prohloubení metody. Jejím cílem je zlepšit organizaci a řízení tazatelské práce, lokalizovat a omezit nežádoucí vlivy tazatele na výběr (reprezentativnost) a spolehlivost empirických dat a prohloubit formu a obsahové zaměření dotazů podle charakteristik situace rozhovoru a respondentů.(2)

V naší i zahraniční literatuře je dosud velmi málo publikací o metodologických výkumech práce sociologa a tazatele. Hlavní problémy, které je třeba řešit, jsou podle mého názoru tři:

1. *Rozpor „reprezentativních“ a „důlčích“ údajů.* Jde především o otázky velikosti výběrových souborů a o výběrové postupy, které mohou být zdrojem zkreslení výsledků a mohou podmiňovat zásadní chyby v práci tazatele. Patří sem také problematika odmítání výzkumné spolupráce a odmítání odpovědi při dotazování.
2. *Rozpor „fingovaných“ a „pravdivých“ informací,* tj. doloženost údajů zjištěných od respondentů, věrohodnost práce tazatele a také otázky chyb vzniklých při statistickém a strojně početním zpracování a přípravě dat (posledně zmiňovanou část problematiky pomineme, protože se vztahuje spíše k profesi statistika a programátora, podobně jako otázky velikostí výběrových souborů).
3. *Rozpor „deklarovaných“ a „skutečných“ informací,* tj. vliv formy a obsahu dotazů na odpovědi respondenta; vztah výpovědi respondenta k objektivněji pořízeným informacím;(3) vliv vlastností a osoby tazatele na výpověď res-

(1) Podle údajů většiny pracovišť, která pracují s tazatelskými sítěmi v ČSSR, u nás v současnosti pracuje na 3 tisíce tazatelů. Ročně se obrací na 20 až 60 tisíc dospělých občanů. Tato pracoviště společenskovedního výzkumu od r. 1972–73 (kdy většinou byly zakládány tazatelské sítě) přišla do styku už s cca 1,6 % populace ČSSR, starší 15 let (tj. asi se čtvrt miliónem lidí). Údaje shromážděné standardizovaným rozhovorem se využívají především k politickým, právním, ekonomickým, programovým a dalším opatřením v oblasti práce sdělovacích prostředků a formování veřejného mínění vůbec, dále v oblasti kulturních institucí, průmyslu, zdravotnictví, ekonomiky výživy, spotřeby a obchodu, cestovního ruchu, zemědělství a také k akademickým účelům při budování sociologické a sociolingvistické teorie. (Podle semináře *Tazatelé a tazatelská síť*, 19.—21. 1. 1981, Hrádek u Trhových Svinů, sekce sociologie veřejného mínění při ČSSS.)

(2) K metodologickým výzkumům se v posledních letech přistupuje zejména ve větších ústavech a v útvarech se stálou tazatelskou sítí — na pracovištích ÚVVM v ČR i SSR a na pracovištích výzkumu sdělovacích prostředků, kultury a obchodu.

pondenta a také vliv situačních okolností rozhovoru či jiných forem výzkumného styku.

Při odmítnutí výzkumné spolupráce si tazatel obvykle hledá náhradní respondenty (což může ovlivňovat reprezentativitu údajů); při odmítnutých či neúplných odpovědích na dotazy vzniká problém jak posoudit výsledky, v jaké šíři vypovídají o souboru dotázaných. Důležitou roli hraje také poctivost práce tazatele — i když výzkumná pracoviště vesměs vybírají ke spolupráci osoby doporučené společenskými organizacemi, popřípadě zaměstnavatelem. Je proto nutné provádět průběžnou kontrolu a periodické doškolování tazatelů a obměňovat tazatelskou síť. Podle našich analýz nejspolehlivější výkon podávají tazatelé po 1—2 letech spolupráce; delší spolupráce za jistých okolností může vést k rutinizaci a riziku fingování údajů. Zkreslení údajů může být ovšem také neúmyslné, například nemá-li tazatel dostatečný cit pro situaci rozhovoru, nesprávně zaznamenává odpověď na volnou otázku, protože ji nepochopil či si ji špatně zapamatoval (když třeba respondent odbočí od tématu delším exkursem, který nelze doslova zaznamenat). S tím souvisejí otázky psychické a osobnostní způsobilosti k tazatelské práci, řešené všude v praxi dosud jenom sebehodnocením, tj. pokynem pro nově vybraného tazatele, aby se po zkušebním rozhovoru v terénu vyjádřil, zda mu taková práce bude vyhovovat. V neposlední řadě je významný vliv dotazů na odpovědi respondenta, tj. vztah obsahu odpovědi k záměru sociologa — zda se dozvídá to, co chtěl. K profesi sociologa patří i umění formulovat otázky. I když se toto umění zvládne, mohou být odpovědi ovlivněny prací tazatele v terénu, tj. tím, kdo a jak otázku klade, co přitom dělá, zda si dokáže zajistit potřebné podmínky k rozhovoru.

Hodlám se zde zabývat zmiňovanými problémy, zejména pokud bezprostředně souvisejí s prací sociologa — tj. přípravou dotazovacích technik a organizací sběru dat v terénu, popřípadě s interpretací získaných dat. Opírám se přitom zčásti o literaturu a o zkušenosti tlumočené zástupci mnoha výzkumných pracovišť na celostátním semináři o tazatelích, pořádaném Československou sociologickou společností v lednu 1981. Hlavním zdrojem přitom jsou analýzy pěti reprezentativních výzkumů provedených Československým rozhlasem na území ČSR za pomoci stálé tazatelské sítě výzkumného oddělení v letech 1979—1980. Součástí výzkumů byla metodologická zjištění týkající se odmítání výzkumné spolupráce, neochoty zodpovídat otázky a situačních proměnných styku tazatele s respondentem. Tato zjištění do značné míry potvrzují a zpřesňují údaje z literatury, právě tak jako sdělení na zmiňovaném semináři, a to ve smyslu skladby nejčastěji odmítajících osob, fáze odmítání spolupráce, optimální délky rozhovoru.

Máme-li vymezit význam předpokládaných metodologických zjištění, je třeba stručně popsat charakter sociologické práce v rozhlasu, z níž stať především čerpá. Výzkumné oddělení Československého rozhlasu se v uvedených 5 výzkumech (viz poznámka 4) nezaměřovalo pouze na poslechové chování, mínění a motivy poslechu rozhlasu, nýbrž také na otázky jiných specializovaných oblastí, které mohou vlastní předmět výzkumu ovlivňovat, jako jsou televize, trh, životní způsob, práce a volný čas populačních skupin. Většina metodologických závěrů vychází z poznatků o odmítání a snížené ochotě ke spolupráci. Pokud nejsou podmíněny obecnějším negativním postojem respondentů k rozhlasu (a taza-

(3) V sociologickém časopise patří k ojedinělým metodologickým publikacím tohoto směru články Z. Kuchařové a J. Vytlačila *Věrohodnost údajů o peněžních příjmech zjištěných dotazem u respondenta*, 1980, č. 5, s. 534—537). Jeho závěry a náměty jsou použitelné jak pro dotazník, tak i pro standardizovaný rozhovor.

telům, kteří jej ve výzkumech zastupují), lze je zobecnit a vztáhnout také na práci jiných výzkumných pracovišť. K domněnce, že by respondenti zvlášť preferovali jiné instituce a zvlášť negativně se stavěli k rozhlasu není podklad.

Pro obecnější platnost předkládaných závěrů hovoří také skutečnost, že péče o tazatelskou síť, pokyny, výběrové postupy a velikosti výběrových souborů se neliší od praxe ostatních výzkumných pracovišť. Výběrové soubory zahrnují cca 1100 respondentů, starších 15 let. Tazatelé se dotazují 5—6 osob, takže se na jednom výzkumu podílí 180—200 tazatelů; další část sítě tvoří rezervu. Síť je budována na regionálně teritoriálním principu (podle velikostních skupin místa bydliště a kraje). Formuláře pro standardizovaný rozhovor připravují kvalifikovaní sociologové; mají grafickou úpravu, která je v ČSSR nejrozsáhlejší (vychází z praxe Ústavu pro výzkum veřejného mínění) a patrně pro tazatele velmi vhodná. Soubory jsou vybírány na základě celostátních statistik, stejně jako ve většině jiných výzkumných pracovišť, a to podle pohlaví, věku, sociálně ekonomického postavení, a kontrolují se údaje o odvětví zaměstnání a vzdělání.

Proti obecnější platnosti závěrů zdánlivě hovoří poměrně nižší návratnost výzkumů, než je standard některých jiných pracovišť, která mají stálou tazatelskou síť. Zatímco tam se dosahuje plánované velikosti výběru na cca 80 % a více, v rozhlasu se návratnost pohybuje kolem 70 %, zvláště v případech, kdy jsou používány kombinované techniky (tj. vedle standardního rozhovoru také poslechový deník — specifická forma dotazníku, používaná při výzkumech sdělovacích prostředků, při níž respondent vyplňuje údaje o komunikaci). Neprojevuje se v tom tedy ani tak neochota respondenta odpovídat či nechuť vůči tématu výzkumu, jako spíše určitý odpor vůči specifickým technikám poslechového dotazování. Dále také přísná kontrola výběru respondentů tak, aby se neomezovali pouze na okruh známých osob, vede ke snížené návratnosti.

Celkově lze říci, že zde předkládané poznatky mají charakter obecné hypotézy o odmítání výzkumné spolupráce v různých fázích práce tazatele v terénu a o podmíněnosti odpovědi v standardizovaném rozhovoru skladbou respondentů, formulací a obsahem otázek. Přispívají tak k vymezení spolehlivosti a validity údajů získaných dotazem u respondenta a zároveň poskytují některé návody, jak zlepšit práci sociologa při organizaci, přípravě a interpretaci dat terénního výzkumu.

2. Sekundární analýza údajů o odmítání, ochotě respondentů a situačních proměnných rozhovoru

Výzkumy z let 1979—1980 přinesly poznatek, že mezi situačními proměnnými rozhovoru, formou a obsahovým zaměřením otázek a skladbou respondentů existují sice slabší, ale významné vztahy.(4)

(4) Šlo o pět výzkumů:

1. 79-2 (*Rozhlasová sonda 79*, věnovaná otázkám životního rytmu, materiální vybavenosti k poslechu a poslechovému chování a mínění — Informace VOČR č. 15, 1980); byl použit standardizovaný rozhovor a poslechový deník;
2. 80-1 (*Materiální vybavenost k poslechu, mínění o tematice a vyznění her ze současnosti a mínění o programové skladbě vysílání dopoledne* — Informace VOČR č. 26, 1981; byl použit standardizovaný rozhovor;
3. 80-2 (*Poslechové chování a mínění* — Informace VOČR č. 24, 1981); byl použit poslechový deník;
4. 80-7 (*Životní rytmus a poslechové chování zemědělské populace ČSR* — Informace VOČR č. 27, 1981); byl použit poslechový deník a standardizovaný rozhovor.
5. 80-12 (*Kdy chodí populace ČSR spát v létě* — Informace VOČR č. 23 a 24); byl použit poslechový deník a několik standardních dotazů.

Byly zjištěny závislosti mezi chováním tazatelů, odmítáním interview a skladbou respondentů. Znamená to, že reprezentativnost a autentičnost odpovědi v interview je ovlivněna jak prací sociologa a tazatele, tak určitými relativně stálými rysy terénu.

2.1. Odmítání spolupráce a ochota respondentů zodpovídat otázky

Práci tazatele v terénu lze schematicky rozdělit na fáze:

1. Vytypování a výběr předepsaných osob podle kvót (obvykle u důvěryhodných osobností v náhodně vybraném domě nebo na pracovišti).
2. Úvodní kontakt s respondentem (při němž se tazatel představí a dále vysvětlí účel a postup spolupráce při výzkumu).
3. Provedení a záznam rozhovoru s respondentem, popřípadě administrace dotazníku (včetně nedovršených pokusů).
4. Sběr a odeslání dotazových formulářů výzkumnému pracovišti.

(Kódování formulářů při odpovědi na volné otázky se provádí na našem pracovišti centrálně, až po shromáždění formulářů z terénu. Tvoří logicky součást fáze přípravy dat pro strojné početní zpracování a proto je k práci tazatele neřadíme.)

Při metodologických výzkumech jsme se soustředili zejména na druhou a třetí fázi.

Z analýzy tazatelů ($N = 286$) a osob odmítajících spolupráci ($N = 882$) vyplynulo,⁽⁵⁾ že u poloviny tazatelů připadá na 3—4 skutečně dotázané 1 odmítnutí rozhovoru nebo jiné výzkumné spolupráce. (Použití různých technik či jejich kombinací nehrálo v této souvislosti roli.) Filtrem 2. a 3. fáze práce tazatele v terénu neprojde tedy značná část potenciálních respondentů a je ve výběrovém reprezentativním souboru nahrazena zhruba čtvrtinou osob, které jsou z toho či onoho důvodu ochotnější ke spolupráci.

Proto je třeba uvážit, jak je dotčena reprezentativnost získaných údajů a jak je odmítáním spolupráce ovlivněna práce tazatelů — tj. „pravdivost“ versus „fingovanost“ údajů.⁽⁶⁾ Aniž bych zde tento problém vyřešil, pokusím se postihnout některé jeho detailní aspekty. Dále se pak zaměřím na ochotu dotázaných během rozhovoru a na některé situační okolnosti rozhovoru.

Všech pět výzkumů bylo ve sledovaných kvótních charakteristikách reprezentativních v I. stupni třídění i při podrobné kategorizaci (s výjimkou kontrolovaného vzdělání, kde rozložení odpovídalo jenom hrubé dělbě na základní, středoškolské a vysokoškolské a podzastoupena byla kategorie osob s neukončeným vzděláním). Reprezentativnost nebyla kontrolována z hlediska objektivně doložitelných charakteristik respondentů.

Závislost vztahů byla měřena χ^2 (při hladině významnosti od 0,1 % do 5 %) a normovaným koeficientem kontingence (hodnoty od 0,101 do 0,326).

(5) Výzkumy 80—1, -2 a 12. Podrobnější rozbor z hlediska vlivu a charakteristik tazatelů bude předmětem zvláštní práce. Při analýze skladby odmítajících osob a skladby tazatelů jsme použili testu dobré shody.

(6) L. Šrámek (Metodologický výskum v Ústavu pre výskum verejnej mienky pri SŠU, Sociológia 1980, č. 5, s. 545—6) referuje o možnosti jak kontrolovat autentičnost dat. Polovina tazatelů dostane za úkol pouze vybrat osoby a ty již samy odesílají po vyplnění dotazové formuláře výzkumnému pracovišti. Tento postup (podle autora s vysokou návratností) ovšem nepřipadá v úvahu při standardizovaném rozhovoru, kde jedním z pravidel je podmínka, že respondent nemá nahlížet do formuláře. Zde se v praxi používají nepřímé testy poctivosti tazatele (například testy prostudování písemných pokynů).

K fázím úvodního kontaktu a pokusu o provedení rozhovoru (ke statistické stránce viz tabulky v příloze):

- a) Určitý rozdíl se projevil v přístupu mužů a žen, a to v tom smyslu, že ženy projevovaly větší ochotu spolupracovat.
- b) V závislosti na věku se objevil nepříliš průkazný rozdíl hlavně mezi kategorií 25—39letých, kde bylo vždy méně odmítajících, a 60letých a starších, kde jich bylo více;(7)
- c) Nejméně často odmítali rozhovor obyvatelé *nejmenších obcí* — do 2 tisíc obyvatel.
- d) Z hlediska krajů bylo více odmítnutí v *Severočeském* a méně ve *Východočeském* a *Jihomoravském* kraji.(8)
- e) V počtu tazatelů, kteří byli odmítnuti, nebylo významného rozdílu ani z hlediska kraje, ani z hlediska velikostní skupiny místa bydliště — šlo o počty v rámci očekávaných četností.

Celkově z rozboru vyplývá, že reprezentativnost údajů je poněkud, ne však příliš průkazně, ohrožena v kategorii starších osob (60 a více let) a obvykle v kategorii obyvatel Severočeského kraje. Naproti tomu odmítání dotazovaných podle různých kategorií sociálně ekonomického postavení, velikostní skupiny místa bydliště a pohlaví závisí patrně na obratnosti, výkonu a osobě tazatele nebo obsahovém zaměření výzkumu a širších situačních souvislostech (například odmítání může být častější v době provádění celostátního cenzu).

Při neuskutečněném rozhovoru jde prakticky o tři situace:

- a) odmítnutí „hned při prvním kontaktu“ — 59,0 % (519);
- b) odmítnutí „až po vysvětlení účelu rozhovoru“ nebo „práce s poslechovým deníkem“ — 36,7 % (324).
- c) Nedokončený pokus o rozhovor nebo neodevzdání vyplněných formulářů poslechového deníku — 4,3 % (38).

První situace odmítání (hned při prvním kontaktu) zjevně příliš na tazateli nezávisí. Důvody odmítnutí (podle výroků dotázaných) spočívají především v situaci (nemá čas, zájem, vstup tazatele je rušivý — u starších respondentů obava před vstupem cizí osoby do bytu); v obavě z porušení anonymity („proč jste vybrali právě mne?“); v nezájmu o rozhlasové vysílání („neposlouchám rozhlas“ — necelá třetina všech důvodů v této situaci). Pravděpodobně v této situaci jde převážně o apriorní odpor vůči dotazování, popřípadě negativní postoj respondentů vůči osobě, která tazateli pomohla respondenta vytypovat.

Druhá situace odmítání (po vysvětlení účelu výzkumu a postupu spolupráce) je rovněž dosti četná(9) a je již více ovlivněna tazatelem. Ten dotázaného in-

(7) V této souvislosti například T. S. De Maio [1980: 223—233] uvádí, že v jejím souboru odmítajících osob ($N = 1262$) bylo vždy méně příslušníků mladší generace (do 30 let). Častěji rozhovor odmítali 30—49letí a 50letí a starší (zde se naše výsledky shodují jenom zčásti). De Maiová zkoumala odmítání v opakovaném (panelovém) dotazování: při opakovaném pokusu o rozhovor s odmítajícími osobami byla tendence opačná: mladí byli méně ochotní a střední a starší generace naopak méně odmítala rozhovory.

(8) De Maiová zjistila též regionální rozdíly v četnosti odmítání rozhovorů. Zde ovšem srovnání není obsahově zcela na místě, protože autorka popisuje kapitalistickou společnost s odlišnými teritoriálně kulturními rozpory. Naproti tomu tendence odmítání v závislosti na věku respondentů může mít společného jmenovatele: extrémní pozice ve stadiu životního cyklu.

(9) De Maiová (na rozdíl od nás) zjistila $\frac{3}{4}$ odmítnutí právě v této fázi. Přičítá je — stejně jako my — neobratnosti tazatelů.

formuje o účelu výzkumu, o jeho anonymitě, zdůrazňuje, že cílem je „získání podkladů pro zlepšení rozhlasové práce“, že sbírané údaje jsou hromadné, určené ke strojné početnímu zpracování, při němž adresa a jméno dotazovaného nemá žádný význam. (Postupuje do značné míry podle standardního textu, slovo „anonymita“ záměrně vynechává.) Žádá-li to respondent, může tazatel doplnit základní informace volnějším výkladem, popřípadě se legitimovat. Snaží se dále respondenta taktně přimět k tomu, aby rozhovor proběhl v soukromí, aby se respondent uvolnil (a podával spontánní odpovědi).

Převažující důvody odmítání, které tazatelé v této fázi zaznamenali, se týkají obav z porušení anonymity a pochybností o praktickém využití výsledků výzkumu. Otevřená zůstává otázka, zda by případná popularizace výzkumné práce ve sdělovacích prostředcích přispěla ke snížení počtu odmítnutí: většina výzkumných pracovišť s tazatelskými sítěmi tuto popularizaci považuje za žádoucí, jak vyplývá z nedávného semináře o tazatelích. Vhodná je v každém případě praxe informačních bulletinů, z nichž se tazatelé dovídají o účincích výzkumů a získávají argumenty pro případnou diskusi s respondentem o účelu spolupráce.

Třetí situace odmítání (nedovršený pokus o rozhovor, nebo neodevzdání vyplněných dotazníků) je přímo závislá na předchozí situaci. Vyskytuje se nejméně často. Důvodem jsou většinou opět obavy z porušení anonymity — zejména při otázkách intimnějšího rázu a při zjišťování identifikačních údajů. Respondenti ovšem mohou také reagovat přímo na osobu tazatele, i když otázku anonymity a účelu výzkumu dobře vysvětlí (konkrétní tazatel pro ně nemusí být právě tím typem osoby, které by se ochotně svěřovaly).

Dostáváme se tak ke spolupráci respondentů při úspěšně dovršeném rozhovoru. Při každém našem výzkumu, při němž se používá standardizovaný rozhovor, hodnotí tazatelé spolupráci respondentů na stupnici. (Neochota odpovídat se přitom odlišuje od zvlášť zaznamenávaných odpovědí „nevím“, „nevzpomínám si“, které se nehodnotí jako snížená spolupráce respondentů.) Analyzovali jsme tyto údaje ze 4 výzkumů, (10) na nichž se podílelo 286 tazatelů (někteří na dvou i více výzkumech), kteří provedli 4323 rozhovorů. Spolupráce respondentů byla tazateli hodnocena takto:

1. ochota (bez výhrad) 59,85 % ($S = 6,1$)
2. mírné zdráhání (ochota s mírným zdráháním) 36,35 % ($S = 6,0$)
3. neochota („spíše neochotný, značně se zdráhal, ale odpověděl všechny otázky“
+ „odmítl odpověď na některou otázku“) 3,8 % ($S = 0,9$)(11)

Frekvence ochoty a mírného zdráhání se v jednotlivých výzkumech poněkud liší, rozložení hodnocení však zůstává stejné. Proto jsme přistoupili k rozboru vlivu sociálně demografických charakteristik respondentů na pozitivní přístup k rozhovoru. (12)

Korelace objevující se jako významné ve všech 4 výzkumech: (13)

(10) Výzkumy 79-2, 80-1, -7 a -12 z let 1979—1980.

(11) Výpočty průměrů (%) a směrodatných odchylek (S) byly prováděny z každé kategorie spolupráce ze všech 4 výzkumů citovaných v poznámce 10.

(12) Ze zadaných binárních asociací u těchto 4 výzkumů vyšlo jako významných více než 80 %: (C_n) Pearsonův normovaný koeficient asociace se pohyboval od 0,101 do 0,239.

(13) Tři z analyzovaných výzkumů byly reprezentativní pro populaci ČSR, starší 15 let, a 1 pro populaci aktivní v zemědělství. Při výzkumu zemědělců se projevilý tytéž tendence (s výjimkou vlivu lokalit; výběr byl v tomto případě podrobnější a v podstatě až na výjimky zahrnoval škálu obcí do 2 tisíc obyvatel).

1. *Větší ochotu ke spolupráci* (méně zdráhání při zodpovídání otázek) projevují *středoškoláci s maturitou*: nejméně 66 středoškoláků ze 100 vždy bezvýhradně ochotně odpovídá (kolísavější, i když mnohdy nadprůměrná, je také ochota *vysokoškoláků*). Dále se snadněji spolupracuje se *studenty a mladými lidmi do 29 let*. (Což je potvrzeno také analýzou odmítání rozhovoru.) V těchto populačních skupinách je bezvýhradná ochota odpovídat vždy nejméně v 75 %. Nepatrně snadnější je rozhovor se *ženami* než s muži a také v menších lokalitách, s 5—10 tisíci obyvateli.
2. *Zdráhání až neochota* jsou častější u osob, které *nemají ukončené základní vzdělání* nebo mají *základní vzdělání bez vyučení*. Uvedené populační skupiny jsou nejméně ve 45 % (nezřídka i ve více než 50 %) zdráhavé až neochotné. Slabší ochota je také patrná u *extrémních lokalit*: v obcích do 2 tisíc obyvatel a v největších městech nad 100 tisíc obyvatel. Zde je sice snazší kontakt s respondenty, častěji se však objevují výhrady v průběhu rozhovoru.

Další korelace:

1. *Dimenze teritoriální*

Nepatrně nadprůměrná tendence k mírnému zdráhání se vždy ukázala v Praze a v Jihočeském kraji (6—10 % nad průměr v jednotlivých výzkumech). V jiných krajích se projevují závislosti podle obsahu dotazování.

2. *Dimenze sociálně ekonomického postavení respondentů*

Velmi silné kolísání je patrné u žen v domácnosti. Zde v některých případech ochota dosahuje 80 % — zvláště když se interview týká některých zkušeností z bezprostředního okolí a rodinných kulturních zájmů (například tematiky rodinných seriálů). Ochota naopak prudce poklesne v případech, kdy v interview vyžadujeme aktivnější spolupráci (například časové odhady, přesnější rozpočty, analýzu dojmů). U důchodců je kolísání ochoty méně příkré, ale má podobný průběh jako u žen v domácnosti. U dělníků je slabší tendence k mírnému zdráhání při všech výzkumech.

3. *Dimenze věku*

Důležitá tendence k vyšší ochotě se projevuje u vyšších věkových kategorií osob, starších 50 a 60 let. (Tato věková kategorie má často počáteční nedůvěru k tazateli, po jejím překonání však spolupracuje se zájmem.)

2.2. *Délka rozhovoru a některé další situační proměnné*

Po každém interview tazatelé udávají délku rozhovoru v minutách čistého času, věnovaného předčítání a zodpovídání otázek z formuláře. Analýza stejného souboru, jakého jsme použili při hodnocení ochoty odpovídat, ukázala toto časové rozpětí:(14)

- rozhovory do 20 minut 26,2 % ($S = 3,9$)
- rozhovory trvající 21—49 minut 63,9 % ($S = 5,6$)
- rozhovory trvající 50—79 minut 16,0 % ($S = 14,0$)
- rozhovory trvající 80 minut a více 4,6 % ($S = 4,8$)(15)

(14) Ze zadaných binárních asociací vůči sociálně demografickým znakům vyšlo jako významných 59 % s intenzitou norm. koeficientu asociace mezi 0,214 až 0,326.

(15) Výpočty průměrů (v %) a směrodatných odchylek (S) byly provedeny z každé kategorie délky rozhovoru ze všech 4 výzkumů citovaných v pozn. 10. Byly možné proto, že předpokládaná délka rozhovoru byla u všech výzkumů zhruba stejná.

Tabulka 1. Sociálně demografická skladba osob odmítajících spolupráci

Sociálně demografické znaky	80—1	Výzkum	80—12	% základního souboru
		80—2 absolutně		
Pohlaví — muži	179	122	162	47,7
— ženy	169	127	125	52,3
Věk — 15—24 let	67	43	61	18,1
— 25—39 let	73	55	71	29,6
— 40—59 let	110	77	73	30,2
— 60 a více let	96	74	82	22,1
Sociálně ekonomické postavení				
— dělníci	157	101	123	42,0
— ostatní ekonomicky aktivní	60	61	67	27,5
— studující, žáci, učni	20	23	11	4,1
— ostatní ekonomicky neaktivní	109	64	79	26,4

Vliv identifikačních znaků souvisejících s osobou respondenta je většinou kolísavý, což je zřejmě dáno povahou výzkumů (v některých výzkumech je nutné obsahově náročnější otázky opakovat až třikrát v průběhu rozhovoru).

Poměrně spolehlivý je pouze vztah délky rozhovoru *ke vzdělání*: Osoby se *základním vzděláním a vyučením* mají tendenci odpovídat na dotazy v kratším čase (mnohdy do 29 minut). Naproti tomu *vysokoškoláci a středoškoláci s maturitou* se chovají dvojznačně: část má tendenci hovořit krátce (do 29 a 39 minut a část naopak déle (od 39 do 50 minut a výše).

K dalším situačním okolnostem rozhovoru patří místo a doba (den a čas) rozhovoru, sociální situace (přítomnost dalších osob) a plynulost rozhovoru (zasahování třetích osob) apod. a samozřejmě také sociální role, zkušenost a osobnost tazatele (v literatuře se dokonce objevují rozborů mimoverbální komunikace mezi tazatelem a respondentem, takže lze hovořit o vlivu fyzického vzhledu, oblečení, mimiky a gestikulace).

Některé ze zmíněných okolností jsme zkoumali, avšak není dosud dost podkladů k sekundární analýze.

Tabulka 2. Počet tazatelů, kteří se setkali s odmítnutím a počet odmítajících osob podle kraje

Kraje	80—1		80—2		80—12		% základ- ního souboru*)
	Počet		Počet		Počet		
	tazatelů	odmít- nutí	tazatelů	odmít- nutí	tazatelů	odmít- nutí	
absolutně							
Praha	8	20	9	37	10	48	12,5
Středočeský	15	73	10	27	12	35	11,4
Jihočeský	8	20	8	19	4	10	6,6
Západočeský	9	30	10	26	6	13	8,6
Severočeský	15	59	10	40	17	59	11,1
Východočeský	14	30	12	29	12	30	12,1
Jihomoravský	21	52	15	35	14	40	19,6
Severomoravský	17	62	16	36	14	52	18,1

*) Počet tazatelů, kteří se zúčastnili každého výzkumu se rozložením nelišil. Také vypočtené závislosti vzhledem k ZS i k počtu zúčastněných tazatelů byly ve shodném smyslu.

Tabulka 3. Počet tazatelů, kteří se setkali s odmítnutím a počet odmítajících osob ve výzkumu podle velikosti místa bydliště

Velikostní skupina místa bydliště	80—1		80—2		80—12		% základ- ního souboru*)
	Počet tazatelů	Počet odmít- nutí	Počet tazatelů	Počet odmít- nutí absolutně	Počet tazatelů	Počet odmít- nutí	
do 1999 obyvatel	29	104	24	66	26	56	35,3
2000—9999 obyvatel	24	62	24	68	19	71	20,8
10 000—99 999 obyv.	37	133	24	60	29	104	25,2
100 000 a více obyv.	17	47	18	55	15	56	18,7

*) totéž jako u tab. 2

2.3. Spolupráce respondentů, situační proměnné a věrohodnost odpovědi

Ochotu a neochotu odpovídat na dotazy nelze zaměňovat s upřímností odpovědi. V některých případech jsou dotázaní ochotnější udávat nepravdivé údaje, například nadhodnocovat své vzdělání, postavení v zaměstnání, nebo podhodnocovat svůj příjem. Máme přitom mnohdy objektivní prostředky kontroly upřímnosti, zvláště jde-li o identifikační údaje.(16) Jindy může být právě neochota odpovídat (nebo mírné zdráhání) ukazatelem upřímnosti odpovědi.

Méně snadné je kontrolovat upřímnost a pravdivost odpovědi na meritorní otázky interview. Avšak i v této otázce mohou být ochota respondentů a situační proměnné rozhovoru důležitým nepřímým ukazatelem.(17)

Působení předmětu otázky na spolupráci respondentů a délku rozhovoru.(18)

1. Otázky týkající se materiálního stavu obvykle diferencují respondenty na vybavenější a zároveň ochotnější a méně vybavené a zároveň méně ochotné odpovídat. Větší ochota obvykle rovněž souvisí s kratším rozhovorem.(19)

Například otázky týkající se vybavenosti domácnosti přijímači ukazují, že ochotněji odpovídají osoby s větším počtem přijímačů.

(16) Podle D. Danitowitze, P. B. Sztabińského [1980: 211—235] a citovaného článku Z. Kuchařové a J. Vytlačila se v případě subjektivně udávaných výší příjmů liší výpovědi o 8 až 77 % od dokumentárně doložených příjmů v jednotlivých kategoriích sociálně ekonomického postavení, přičemž obecná tendence je udávat menší příjem (pouze nejnižší příjmové kategorie — s výjimkou důchodců — mají tendenci výši svého příjmu nadhodnocovat). Podobně u věku se subjektivní údaje liší od skutečnosti v 3,6 %, u vzdělání v 27—30 %, u zaměstnání v 3—18 %.

(17) Průkazné statistické závislosti hodnocené spolupráce respondentů k meritorním znakům rozhovoru se ukázaly v 26 % zadaných binárních asociací. Délka rozhovoru k těmto znakům vyšla významně v 13 % zadaných asociací. U všech 4 reprezentativních výzkumů jsme zadávali asociace k téměř všem kladeným otázkám. Provedli jsme také ojedinělou analýzu některých situačních proměnných (doba a místo rozhovoru). Zde se naznačuje významnost (přes 14 % potvrzených asociací) vcelku, včetně sociálně demografických charakteristik respondentů.

Intenzita vztahů norm. koeficientu kontingence se pohybovala od 0,101 do 0,293.

(18) Uvádím také statisticky nepotvrzené tendence, pokud v daném okruhu otázek vždy potvrzují to, co bylo průkazně doloženo ve většině analyzovaných výzkumů.

(19) Často diskutovaná otázka optimální délky rozhovoru vypadá z hlediska našich obou proměnných (ochota a délka rozhovoru) takto: do 39 minut je respondent téměř bezvýhradně ochoten odpovídat, mezi 40—49 minutami výhrady mírně rostou a po 50 minutách značně rostou až k neochotě. K podobným výsledkům dospěli i metodici ÚVVM.

Tabulka 4. Skladba odmítajících respondentů při 3 výzkumech

	80—1	Hodnoty χ^2 80—2	80—12	Kritické hodnoty*)
Pohlaví	1,94	0,14	8,73	7,81
Věk	13,9	12,51	11,84	16,9
Sociálně ekonomické postavení	19,1	17,76	2,09	16,9
Bydliště	33,35	12,32	35,4	16,9
Kraj	61,15	13,92	41,5	32,7
Počet tazatelů, kteří se setkali				
■ odmítnutím				
— podle kraje	3,7	2,12	6,76	32,7
— podle bydliště	6,46	3,60	3,60	16,9

*) Na hladině významnosti 0,05 při trojnásobných stupních volnosti. Součty χ^2 a v mnoha případech i jednotlivé koeficienty z dílčích výzkumů přesahují kritické hodnoty, pokud jde o skladbu odmítajících respondentů, a nepřesahují je, pokud jde o počty tazatelů s odmítnutím. Také při izolovaných výpočtech χ^2 v jednotlivých výzkumech (srovnání s odpovídajícími kritickými hodnotami při trojnásobně nižších stupních volnosti) lze dospět ke shodným závěrům.

Otázky na materiální stav proto převážně zaměřujeme objektivnějším a bezrozpornějším směrem a počet přijímačů zjišťujeme jenom jako podpůrný údaj (ptáme se například na značku a stáří nejčastěji užívaného přijímače).

2. Otázky zajišťující mínění a motivy obvykle diferencují dotázané podle toho, jak se staví k hodnocenému předmětu, subjektu či očekávanému stavu a události. Osoby s negativním nebo nerozhodným vztahem obvykle odpovídají méně ochotně než osoby s pozitivním vztahem.

Tazatel před respondentem prezentuje oficiální nebo domněle oficiální mínění instituce, kterou zastupuje. Vyvolává do určité míry v respondentovi dilema volby mezi subjektivním názorem a „správnou odpovědí“, popřípadě mezi nevykrytalizovaným postojem a snahou zastávat žádoucí postoj.

3. Otázky kladoucí nárok na znalosti, popřípadě na vybavování z paměti diferencují respondenty na ty, kteří znalosti mají a odpovídají ochotněji, a ty, kteří znalost nemají, jsou nerozhodní nebo udávají nesprávnou informaci, a proto odpovídají i méně ochotně.

U těchto otázek se zvláště dobře uplatňují testy upřímnosti odpovědí, kontrolní a tzv. tréninkové otázky. Tyto postupy uplatňujeme také u kontroly upřímnosti mínění. Například znalost a mínění o určitém pořadu se zjišťuje tak, že dotázaný má posoudit několik variant, z nichž jsou pouze jedna či dvě správné.

4. Otázky zjišťující aktivity, chování a jejich účinky diferencují respondenty opět podle schopností vybavovat si a podle frekvence (četnosti) chování. Čím konkrétněji je respondent schopen je specifikovat, tím ochotněji odpovídá a naopak. Čím častěji udává frekvenci aktivity nebo chování (například poslechu, návštěv kulturních zařízení atd.), tím je ochotnější, a naopak, má-li přiznat, že dotazovanou činnost nevykonává, jeho ochota odpovídat se snižuje.

Zjišťování údajů o chování, aktivitách a účincích pomocí obecných otázek je nejriskantnější varianta interview. Proto je zvláště vhodné tyto otázky kontrolovat testy znalosti a upřímnosti. Spolehlivější je přirozeně sběr konkrétních dat, jimiž se obecná data vhodně kontrolují. Podobně otázky zaměřené na faktické aktivity běžného životního rytmu (i v případě, že jsou zjišťovány formou

obecných dat) nevykazují žádné vztahy k ochotě a neochotě odpovídat. Respondenti s průměrnou ochotou odpovídají na dotazy týkající se doby, kdy vstávají, obědvají, co dělají ve volném čase atp., pokud jsou dotazováni za použití názorných pomůcek a vodítkem je jim pouze časový rozvrh, nikoli předepsaná varieta různých činností. Soulad mezi obecnými a konkrétními daty přitom stoupá s výší vzdělání a kvalifikace. (Vysokoškoláci, maturanti a vyučené osoby se základním vzděláním například udávají vysoce shodné časové údaje doby spánku jak při konkrétním, tak i obecném dotazování. Naproti tomu osoby s nižším vzděláním při obecném dotazování například nadhodnocují dobu spánku oproti konkrétním datům.)

Působení charakteru otázky na spolupráci respondentů

1. U otevřených otázek se ochota odpovídat snižuje, u zavřených s předepsanými variantami odpovědi naopak zvyšuje.(20)

Někteří experti (například Noellová) vůbec nedoporučují otevřené otázky klást, jiní naopak pro otevřené otázky jsou a požadují přitom kontrolu otázkami zavřenými.(21)

Objevuje se zde problém dílčích a reprezentativních údajů. Nevýhody otevřených otázek v interview spočívají v relativně menším počtu odpovědí (případy „bez odpovědi“, „nevím“) a v nákladnějším a obtížnějším zpracování údajů. Přikláním se k názoru, že otevřené otázky jsou vysoce informativní a že je třeba je doplňovat zavřenými otázkami. I u opatrně formulovaných otevřených otázek, týkajících se mínění, motivů, znalostí a účinků, je ovšem třeba počítat s nanejvýše 90 % odpovědí (je-li otázka formulována pozitivně — jako například „Vaše nejoblíbenější pořady“). Z nich 20 % je mlhavých nebo příliš obecných a nepřesných a dalších 10 % typu „nepamatuji se, nemohu posoudit“. U otevřených otázek s negativním hodnotícím prvkem („Co podle Vás rušilo atmosféru...“) se ochota odpovídat ještě snižuje na 40—60 %, přičemž opět jenom část je výraznější a konkrétnější, použitelná k další analýze detailních informací. U otevřených otázek týkajících se materiálního stavu a chování se za určitých okolností naděje na úplnost odpovědí blíží značně 100 %.

U zavřených otázek, které mají ve formulaci varianty odpovědí, nebo při nichž se varianty odpovědí respondentovi čtou, působí podle některých experimentů (viz cit. Presser a Schuman) sugestivně zejména tazatelem poslední přečtená varianta odpovědi, protože jí významná část respondentů přitakává. I z těchto důvodů je vhodná kombinace otevřených a zavřených otázek. Navíc se nám osvědčila varianta zavřené otázky, u níž předepsané odpovědi nečtou tazatelé, ale sám respondent na připraveném formuláři. V těchto případech se neukázaly významné vztahy ochoty či zdráhání k formě otázky.

2. U filtračních otázek a testů znalostí, upřímnosti, odhadů a sebeanalýz dojmů klesá ochota respondenta odpovídat a množí se mírné výhrady. Souvisí to pravděpodobně s prestižními problémy: respondenti jsou neradi „zkoušeni“ či neochotně reagují na vyptávání, jestliže již poskytli o předmětu obecnou informaci. Přesto používání testů a filtračních otázek doporučujeme, protože jsou nezbytné ke kontrole dat týkajících se znalostí a mínění a obecných

(20) S. Presser a H. Schuman [1980: 70—85] došli při experimentech s různými formami dotazů k závěru, že forma s nabídnutými variantami odpovědí při postojových otázkách vede k zintenzivnění postoje (respondenti spíše tíhnou k vyhraněnějším postojům). Podobný závěr přednesli také metodici ÚVVM na semináři o tazatelích: při vynechání střední (nerozhodné) pozice se názory respondentů polarizují.

(21) Například Č. Adamec [1976].

dat o chování. Zkušený sociolog nezřídka ke kontrolní otázce použije projektivní formulaci (například „Čemu podle Vás přisuzují lidé větší váhu, když si mají utvořit názor na nějakou věc nebo problém?“ Po přečtení otázky tazatel předloží respondentovi pomůcku s označením variant odpovědi — tisk, rozhlas, televize, tomu co se říká mezi lidmi apod. Odpovědi pak do značné míry odrážejí skutečný postoj respondenta samého. Navíc lze po takto položené otázce položit dotaz na osobní názor respondenta, protože z předchozí odpovědi se vytvořil přípustný standard, který zavazuje k vyšší upřímnosti).

3. U složitějších několikanásobných testů mínění je ochota variabilní, a to obvykle v závislosti od předmětu mínění. V zásadě platí, že ti respondenti, kteří mají vyhraněné, intenzivní mínění, odpovídají ochotněji. Bezvýhradná ochota silně koreluje například s pozicemi na opačných koncích 5tistupňové škály: s výrazně negativním a výrazně pozitivním hodnocením.

Naproti tomu u méně vyhraněného mínění (například týkajícího se obecnějších otázek literatury, zábavy v rozhlase a televizi, informací a služeb v oblasti dopravy, práva atp.) respondenti tíhnou k nerozhodným, středním pozicím, popřípadě ke kategoriím „převážně“ ano či ne, a odpovídají s variabilní ochotou: při tendenci k zápornému a neutrálnímu hodnocení ochota klesá a při tendenci ke kladnému hodnocení stoupá.

Přítakávání tedy méně hrozí v těch případech, kdy si respondenti předem na dotazovaný předmět utvořili názor. Cítí se například kompetentní posuzovat náměty a problematiku her ze současnosti a některé dramatické postupy, dále vyjadřovat osobní názor na různé hudební žánry — od zábavné populární hudby až po opery a symfonie — a také mají poměrně vykrystalizované postoje vůči aktualitám a informacím z oblasti vědy, techniky a práce. Potvrzuje to například rozbor sociogenní (generačně podmíněné) funkce hudby.(22)

Jinak lze u složitějších několikanásobných testů mínění doporučit totéž, co u jednodušších otázek zjišťujících mínění a u testů upřímnosti a sebeanalýz dojmů: kontrolu otevřenými a projektivními otázkami.

Na závěr lze dodat, že studium formy a obsahového zaměření otázek v interview je ještě v počátcích, přestože jsou k dispozici některé ověřené postupy, zvyšující věrohodnost odpovědí. Potvrzuje se nicméně správnost těch rad pro sociology, které kladou důraz na psychologii rozhovoru: pořadí otázek, střídání tematiky, zařazování kontaktních, projektivních, kontrolních a tréninkových otázek, používání názorných pomůcek pro rozhovor a střídání dotazů zaměřených na obecná a konkrétní nebo faktická a abstraktní data.

Při formulování otázek je třeba mít na paměti, že respondent není jenom pasivním subjektem rozhovoru. Pátrá po smyslu otázek, klade si je do praktických souvislostí. Přímé dotazy proto obvykle vyžadují přípravu nepřímými otázkami, jimiž se má respondent uvolnit, aby reagoval spontánně.

Literatura

- Adamec, Č.: *Formulace otázek a konstrukce dotazníku*. In: *Dotazník v sociologickém výzkumu*. Liblice, Čs. sociologická společnost 1976.
- Danitowitz, D. — Sztabiński, P. B.: *Pytanie metryczkowe — problemy ich standardyzacji i werifikacji*. Studia socjologiczne 1980, č. 1.
- Dějiny české hudební kultury*, sv. 1. Praha, Academia 1972.
- Kuchařová, Z. — Vytlačil, J.: *Věrohodnost údajů o peněžních příjmech zjištěných dotazem u respondenta*. Sociologický časopis 1980, č. 5.

(22) Viz například *Dějiny české hudební kultury* [1972; 69–70]. Sociogenní relevanci různých hudebních žánrů potvrzují také naše empirické analýzy publikované v interních materiálech Informace VOČR č. 10 a 12 z r. 1978.

- De Maio, T. S.: *Refusals: Who, Where and Why*. P.O.Q. 44, 1980, No. 2.
- Presser, S. —Schuman, H.: *The Measurement of a Middle Position in Attitude Surveys*. P.O.Q. 44, 1980, No. 1.
- Šrámek, L.: *Metodologický výskum v Ústave pre výskum verejnej mienky pri SŠÚ*. Sociológia 1980, č. 5.

Резюме

Коштял Я.: К некоторым ограничениям стандартизованного интервью

Стандартизованное интервью является, правда, одним из наиболее оперативных методов получения первичных массовых данных от опрашиваемых, однако, оно не всегда полностью отвечает запланированным целям. Полученные результаты без проведения определенной корректуры или предварительной, «превентивной» подготовки не являются в полной мере репрезентативными, правдивыми и преследуемыми. Когда предметом обследования являются личные данные, материальное положение или знания опрашиваемого, то можно, как правило, сопоставить субъективные показания с данными, полученными более объективным путем (например, с документами), определить отклонение и учитывать его в дальнейшем исследовании в качестве корректива субъективных ответов. Что же касается мнений, поведения, мотивов, то у нас, как правило, нет возможности сравнения с более объективными данными и мы чаще всего довольствуемся субъективными показаниями. Методологические исследования, проводимые в последние годы в нашей стране и за рубежом, ориентируются на определение источников искажения. Они служат затем стимулом улучшения подготовки вопросника, выбора и работы опросчиков, проводящих стандартизованное интервью с опрашиваемыми.

Вторичный анализ нескольких радиоисследований, в ходе которых также собирались методологические данные, показал, что в отказе участвовать в интервью, в готовности отвечать на вопросы и продолжительности интервью проявляются определенные закономерности, которые являются причиной искажения данных и которым можно противодействовать посредством более тщательной подготовки и выбора лиц, проводящих опрос, а также более дальновидной формулировки вопросов интервью.

Около 20—30% опросчиков в чехословацких исследованиях вообще не выполнит порученное задание — по личным причинам, а также потому, что они сталкиваются с демотирующим отказом опрашиваемого сотрудничать. Это, как правило, принципиально не снижает репрезентативность плановых данных. Но наши анализы показали, что примерно половина опросчиков, закончивших опрос и передавших результаты нашему подразделению, сталкивается с отказом участвовать в опросе. На 3—4 проведенных интервью приходится 1 лицо, отказавшееся участвовать в беседе. Следовательно, около 25% собранных данных получено от других, дополнительно найденных опрашиваемых. Это нарушает не столько плановую структуру выборки, сколько ее поведение (потенциально более покладистые опрашиваемые) или же добросовестность работы опросчиков (проблема фиктивных данных). Поэтому проводя инструктаж опросчиков, мы рекомендуем им обращаться главным образом к незнакомым лицам, а в небольших населенных пунктах избегать друзей и более чем 2 исследовательских контактов с одним и тем же лицом в год. При вероятностных выборах мы проводим контроль по адресам фактического посещения опросником указанного лица, что является критерием его дальнейшего пребывания в сети опросчиков.

Анализ лиц, отказывающихся участвовать в интервью ($N = 882$), и ситуаций отказа показал, что в принципе легче установить сотрудничество с женщинами, лицами в возрасте от 25 до 39 лет, из населенных пунктов с населением до 2 тысяч человек, из восточночешской и южноморавской областей, и наоборот, труднее с мужчинами, в возрасте 60 и более лет, из северочешской области. Способ снижения тенденций к отказу зависит от конкретной ситуации. Наибольший процент лиц отказывается участвовать в опросе уже при первом контакте (59%). Здесь может помочь скорее всего более широкая пропаганда исследовательской работы и интервьюирования в массовых средствах информации. Вторая фаза отказа наступает после объяснения назначения исследования и порядка сотрудничества (36,7%). Здесь уже многое зависит от умения опросчика убедить опрашиваемого, что исследование анонимно и что ответы могут иметь практическое и научное значение. Информированность и умение опросчика можно повысить не только с помощью инструктажей, но и периодического закрытого журнала, проведения викторин и других соревнований. Третья фаза отказа (4,3%) связана с собственной попыткой провести интервью или с передачей опроснику заполненных опросных листов. Количество отказов в данном случае уже почти полностью зависит от умелости опросчика, от правильного выбора времени проведения интервью.

Когда удастся собрать данные от опрашиваемого, все еще остается вопрос, с каким желанием (умышленным или неумышленным искажением) он отвечал на вопросы. В 4 исследованиях мы поручили опросчикам ($N = 286$) провести оценку готовности, желания опрашиваемых ($N = 4\,323$). В среднем почти 60% опросчики квалифицировали как полную готовность, 36% как небольшие колебания и 4% как значительные колебания вплоть до отказа отвечать на некоторые вопросы (те случаи, когда опрашиваемый не мог быстро ответить, не знал, не помнил и пр., должны были учитываться опросчиками особо).

С большей готовностью отвечали лица со средним образованием (с аттестатом зрелости) и с высшим образованием, студенты и молодые люди до 29 лет, женщины и опрашиваемые с небольших населенных пунктов с населением 5—10 тысяч человек. Возражения по поводу вопросов вплоть до нежелания отвечать наблюдались чаще у опрашиваемых с незаконченным основным образованием и у лиц с основным образованием без профессиональной подготовки, скорее среди мужчин, чем среди женщин, а также в экстремальных населенных пунктах с населением 2 тыс. и 100 тыс. человек и более. Здесь еще необходимо изучить вопрос, не сказывается ли на нежелании опрашиваемого поведение и социально-демографическая, а также личностная характеристика опросчика. Если это предположение подтвердится, то этот недостаток можно устранить посредством более тщательного выбора опросчиков, поручения заданий опроса, дальнейших инструктажей.

Продолжительность интервью зависит от способности опрашиваемых оперативно сформулировать ответ, но по истечении 39 минут во всех случаях учащаются возражения к вопросам и готовность отвечать снижается. Большинство интервью в наших исследованиях продолжалось от 21 до 49 минут, причем по своему объему они находились приблизительно на одинаковом уровне. В более промышленных областях республики (пражская, западночешская и североморавская) более объемные по содержанию вопросы вызывают более продолжительные интервью (свыше 39 минут), а более простые вопросы — менее продолжительные (до 20 минут). Лица с основным образованием и профессиональной подготовкой отвечают быстрее, лица с высшим и средним образованием ведут себя двусмысленно (с частью из них беседа короче, а с частью, наоборот, продолжительнее). Эти закономерности еще полностью не объяснены. Методологические исследования продолжают проводиться анализом социальной ситуации интервью, бесперебойности (вмешательство третьих лиц), места и времени интервью, а также роли, опыта и личности опросчика.

На готовности отвечать на вопросы и появлении возможного «кивательского» эффекта сказываются предмет и характер вопроса. Вопросы, касающиеся материального положения, дифференцируют опрашиваемых на лучше и хуже поставленных и одновременно на отвечающих с меньшей или большей готовностью, причем с большей готовностью связана и тенденция к более короткому интервью. Лица с отрицательным или не сформированным отношением к предмету мнения, к мотиву поведения и мнения, действий, к знаниям, отвечают на соответствующие вопросы с меньшим желанием, а то и неправильно. Поэтому необходимо дополнять интервью контрольными и более объективно верифицируемыми вопросами. Однако, постановка открытых вопросов, проведение фильтров, тестов знаний и искренности, оценки и самоанализов впечатлений и многократных тестов мнения, приводят к снижению готовности отвечать. Поэтому необходимо снять напряженность посредством тренировочных вопросов, комбинации открытых и закрытых вопросов и наглядных пособий. С помощью предварительного исследования необходимо выяснить, существует ли в данной области четко определенное мнение, позиция или практика, и в зависимости от этого избрать тип вопроса — спрашивать прямо и абстрактно или косвенно и конкретно, с открытыми или закрытыми возможностями ответов. Психологически правильно сформулированный вопросник повышает надежду на получение необходимых и неискаженных данных.

Summary

J. Košťál: About Some Limitations of the Standardized Interview

Though it is one of the readiest methods of obtaining primary mass data from respondents, the standardized interview often fails to attain the planned goals in full. Without certain corrections or preliminary "preventive" preparation its results are neither fully representative, nor truthful, nor intended. When ascertaining the respondent's personal data, his or her material conditions or level of knowledge, it is usually possible to compare the subjective replies with objectively acquired data (e. g. documents), to determine the aberration and take it henceforth into account as

a corrective of subjective responses. As regards opinions, behaviour and motives, we usually lack the opportunity of a direct and simple comparison with more objectively fixed data and in most cases rely on subjective statements. Of recent years, the main concern of methodological research both in this country and abroad has been to determine the sources of distortion. These in turn provide a stimulus for contemplating how to improve the preparation for the questionnaire as well as the selection and work of inquirers engaged in the standardized interview.

It follows from a secondary analysis of several radio polls, in which also methodological data were collected, that the refusal to be interviewed, the willingness to answer questions, and the duration of interviews are governed by certain regularities leading to the distortion of data which can be counteracted by a more careful preparation and selection of inquirers as well as by a more prudent formulation of questions asked in the interview.

Roughly 20–30 % of inquirers participating in Czechoslovak researches never fulfil the given task — either for private reasons, but also because they meet with the respondent's demotivating refusal to cooperate. This, as a rule, does not substantially endanger the representativeness of planned data. However, our analyses revealed that about one half of the inquirers who have completed their task and handed over the results to our workplace have met with refusal. The average proportion is one refusal to every three to four concluded interviews. Thus about one quarter of the collected data comes from substitutive respondents. This affects the planned structure of the selected sample to a much lesser extent (i. e. potentially more willing respondents) or the integrity of the inquirers involved (problem of fake data). Therefore, in the course of their training inquirers are urgently advised to apply mainly to unknown persons, and in small communities to avoid their friends and to contact the same person of research purposes no more than twice a year. In probability samples, addresses of the designated persons are used to check whether the inquirer has actually visited them, this being a criterion for his future inclusion in the inquirer's network.

An analysis of persons refusing the interview ($N = 882$) as well as of the situations involved showed that, in general, it is women, persons in the age group of 25–39 years, living in communities with up to 2 thousand inhabitants, in the East-Bohemian and South-Moravian regions, who are more willing to cooperate; on the other hand it is mostly men of 60 years and more living in the North-Bohemian region, who tend to refuse cooperation. It depends on the situation how the mentioned tendencies to refusal are to be reduced. Most persons refuse the interview at the initial contact (59 %). Here, more publicity given to the work of inquirers and researcher's through the mass media might be of greatest help. Second-phase refusals occur after the research aim and the method of cooperation have been explained (36.7 %). This situation depends to a larger extent on the inquirer's ability to convince the respondent that the research is anonymous and that his replies may be of both practical and scientific importance. The inquirer's information level and adroitness can be increased not only by training but also with the help of a regularly issued special periodical, competitions and quizzes. Third-phase refusals (4.3 % of the persons concerned) are connected with actual attempts at an interview or with handing over filled-in research forms (listener diaries, etc.) to the inquirer. In this case the proportion of refusals depends almost entirely on the inquirer's adroitness and time schedule.

Even if the inquirer eventually succeeds obtaining all the required data from the respondent, the question of the latter's willingness to reply (and of an eventual intentional or unintentional distortion) still remains open. In four polls we asked the inquirers ($N = 286$) to assess the willingness of respondents ($N = 4,323$) to cooperate. On the average, inquirers reported unreserved willingness in almost 60 % of the respondents, mild reluctance in 36 %, and almost considerable reluctance up to the point of refusing an answer to some questions in 4 %. (Inquirers were asked to consider the cases where respondents were unable to reply promptly, could not remember, did not know, etc., separately.) More willing to reply were secondary-school graduates who have passed their leaving examination, university graduates, students and young people up to 29 years of age, women and respondents from smaller localities with 5–10 thousand inhabitants. Cases ranging from reservations to some questions to unwillingness to co-operate were more frequent among respondents with unfinished elementary education or elementary education without apprenticeship, in men rather than in women, also in extreme localities with 2 thousand inhabitants on the one hand, and 100 thousand or more inhabitants on the other. In this respect it is necessary to examine whether this reluctance is not influenced by the inquirer's behaviour and his socio-demographic or personality characteristics.

If this is proved to be the case, a solution may be found in the selection of inquirers, in the assignment of tasks, or in further training.

The duration of the interview is influenced by the respondent's ability to give a prompt reply; in any case, however, more frequent reservations to questions and a decreasing willingness to reply may be observed after the time limit of 39 minutes has been surpassed. Most interviews held in our polls were within the range of 21–49 minutes while approximately all of them were equally demanding in scope. In Czechoslovakia's highly industrialized regions (e. g. Prague, West Bohemia and North Moravia), interviews containing more demanding questions are usually longer (more than 39 minutes), while those containing easier questions are shorter (up to 20 minutes). Skilled workers with elementary education are quicker to reply and university graduates and secondary-school graduates who passed their school-leaving exam behave ambiguously (the interview is shorter with some of them, longer with other). These regularities have not yet been fully clarified. Methodological research goes on to analyse the social situation of the interview, fluency (interventions of third persons), place and time of the interview, as well as the role, experience and personality of the inquirer.

Also the subject and character of the question influence the willingness to reply and the eventual assenting effect. Questions concerning material conditions differentiate the respondents into those who are better or worse equipped, and simultaneously into those who are more willing or less willing to reply, while greater willingness is connected with a tendency to shorter interviews. Persons having a negative or hazy relation to the subject of opinion, to the motive of behaviour and opinion, to action and knowledge, tend to answer the corresponding questions more reluctantly or even, incorrectly. This is why it is necessary to complement the interview with control questions to the answers which are more objectively verifiable. Net open questions, filters, tests of the respondent's knowledge and sincerity, evaluation and self-analysis of impressions,, as well as multiple opinion canvasses naturally reduce the willingness to reply. This is why it is necessary to ease the strain of the interview by "training" questions, combinations of open and closed inquiries and graphic aids. A pilot research should be carried out to ascertain whether any crystallized opinion attitude or practice are present or absent in the given area, and the types of questions should be chosen in compliance herewith — i. e. whether they should be direct and general or indirect, concret or projective, offering open or closed possibilities of reply. A psychologically based questionnaire enhances the chance of obtaining undistorted and intended data.

Operativní výzkumy v Ústavu pro výzkum veřejného mínění

JAN HERZMANN
EMILIE JANOVSKÁ

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

Činnost stranických i státních orgánů při řízení naší společnosti se opírá o poznání mínění a názorů občanů na společenské dění ve všech jeho oblastech.

Ústav pro výzkum veřejného mínění názory systematicky sleduje v dlouhodobých výzkumech, zaměřených převážně na relativně stabilní jevy ve veřejném mínění, jevy, jejichž změny probíhají v delších časových intervalech. Takové výzkumy postihují jednotlivé projevy veřejného mínění, jejich vztahy i závislost na různých sociálních a demografických charakteristikách a podobně. Daní za podrobné prozkoumání problému však bývá poměrně dlouhá doba, která od zadání tématu do vydání zprávy z výzkumu uplyne — v ÚVVM to bývá obvykle 9 měsíců.

Pro potřeby řídicích orgánů je však nutné znát také reakci veřejného mínění na zcela konkrétní bezprostřední události, zachytit operativně alespoň základní názory na aktuální problém. *Ústav pro výzkum veřejného mínění proto zavedl do praxe takzvané operativní výzkumy, které umožní získat během jednoho týdne údaje o názorech a mínění obyvatel o daném tématu.*

Zaměření operativních výzkumů je určováno aktuální společenskou objednávkou, která musí být úzce a konkrétně formulována a operacionalizovatelná malým počtem otázek. Obsahová, meritorní stránka operativních výzkumů je tedy poměrně jednoduchá a daleko snáze zvládnutelná než u výzkumů standardních. Oč jednodušší je však sociologická práce na takovém výzkumu, o to náročnější je jeho technické a organizační zabezpečení. O této stránce operativních výzkumů bychom chtěli sociologickou veřejnost informovat. Opíráme se přitom o metodologické vyhodnocení dvou operativních výzkumů. První z nich (označovaný číslem 79-4) probíhal v listopadu a prosinci 1979, druhý (číslo 80-6) v říjnu 1980. Oba tyto výzkumy, stejně jako další, které budeme v ÚVVM uvedenou metodou provádět, jsou organizovány jako co nejvíce zrychlené dotazníkové šetření a stojí tedy na polovině cesty mezi klasickým dotazníkovým výzkumem veřejného mínění a jednoduchým dotazem, který je například v USA kladen telefonicky pro získání předpovědi volebních výsledků.

Příprava operativních výzkumů

První úvahy o možnostech provádět operativní výzkumy vznikly v ÚVVM počátkem roku 1979. Pracovníci metodologického oddělení se při analýze těchto možností zaměřili především na problém rozsahu zadání, operacionalizace a hloubky analýzy údajů shromážděných terénním sběrem dat. Dospěli jsme k názoru, že chceme-li zajistit minimální dobu trvání celého výzkumu, je nutné omezit se na zkoumání základních názorů na zadané téma, provést operacio-

nalizaci tématu do přibližně deseti jednoduchých otázek a interpretaci soustředit na zpracování stručné, převážně sociografické závěrečné zprávy.

Druhým aspektem přípravné, analytické fáze zavádění operativních výzkumů bylo posouzení možnosti distribuce dotazníků, záznamu dat a jejich přenosu do ÚVVM. Protože jsou běžné výzkumy ÚVVM prováděny metodou standardizovaného rozhovoru, s níž máme dobré zkušenosti, rozhodli jsme se ji využít i při výzkumech operativních. To také zajišťuje plnou srovnatelnost výsledků obou typů šetření. Distribuce dotazníků tedy představovala úkol rozeslat vybraným tazatelům obvyklou zásilku s dotazníky a dotazovým úkolem. Uvažovali jsme i o možnosti nadiktovat tazatelům text dotazníku a kvótní předpisy telefonicky. Tuto alternativu jsme však odmítli, neboť zkrácení vlastní cesty jednoho dotazníku by bylo do značné míry znehodnoceno dlouhou dobou potřebnou k provedení telefonických rozhovorů a navíc by značně vzrostly náklady. Proto jsme se rozhodli rozesílat dotazníky expres dopisem. Ideu využití telefonického spojení jsme však nezavrhlí, neboť se v našich podmínkách telefonát ukázal jako nejvhodnější pro předání záznamů výzkumných rozhovorů do ÚVVM.

Ještě efektivnější by pochopitelně byl přenos dat dálnopisem, tazatelé by však při tomto způsobu předání výsledků museli cestovat k nejbližší dálnopisné stanici (například na Okresní správu statistiky), což by přineslo zvýšení nákladů a prodloužení doby nutné pro výzkum.

Po skončení analýzy jsme obrátili pozornost k tazatelské síti.⁽¹⁾ Všem tazatelům jsme rozeslali stručný popis jejich práce při operativním výzkumu a dotazník. V něm jsme zjišťovali, zda má tazatel zájem při tomto typu výzkumu spolupracovat, zda má vždy možnost provést do 24 hodin až čtyři krátké výzkumné rozhovory a může sdělit údaje telefonicky do ÚVVM. Po analýze těchto dotazníků jsme pak vybrali 495 tazatelů do sítě pro operativní výzkumy. Těmto tazatelům jsme zaslali podrobnou instrukci popisující celý postup jejich práce a klíč pro kódování zaměstnání dotázaných. Tím byla přípravná fáze ukončena a v ÚVVM jsme začali připravovat experimentální operativní výzkum, při němž se měl celý postup práce v ústavu i v terénu prověřit (79—4).

Postup a harmonogram operativního výzkumu

Operativní výzkum začíná předáním námětu výzkumnému týmu, složenému ze dvou výzkumníků, jednoho metodologa a asistentky. Tým připraví stručný projekt včetně dotazníku a výběrový plán. Tyto materiály jsou předloženy ke schválení interní oponentuře v ÚVVM. Poté probíhá tisk materiálů pro tazatele. Materiály jsou pak rozesílány jako expresní zásilka těm tazatelům, kteří byli pro daný operativní výzkum vybráni. Již při prvním operativním výzkumu (79—4) jsme zjišťovali, jak dlouhou dobu je třeba plánovat na doručení zásilky. Tazatele vybrané sítě pro operativní výzkum jsme rozdělili do tří skupin a každé skupině jsme odeslali zásilku v jiný den. Kumulativní četnosti doručených zásilek uvádíme v tabulce 1.

Ukázalo se, že při plánování operativních výzkumů je třeba, při zvoleném způsobu kontaktu s tazateli, na distribuci dotazníků počítat se třemi pracovními dny.

Po obdržení zásilky provedou tazatelé do 24 hodin 1 až 4 rozhovory s osobami vybranými podle kvótního předpisu. Rozhovory trvají asi 15—20 minut. Odpovědi tazatelé zakódují a kódy přepíší do tzv. *záznamového listu*.⁽²⁾ Poté

(1) Viz Dvořák, P.: *K práci s tazateli ve výzkumu veřejného mínění*. Sociologický časopis 1978, č. 6.

(2) Příklad vyplněného záznamového listu tazatele, který uskutečnil dva výzkumné rozhovory, uvádíme jako přílohu. Označení okének je shodné s označením okének pro kódování v dotazníku.

Tabulka 1. Kumulativní četnosti doručení expresních zásilek v závislosti na odeslání (v %)

Skupina		1.		2.		3.			
Odeslání		pondělí 19.45		pátek 16.00		úterý 13.00			
Doručeno do	úterý	dopoledne	2,6	soboty	dopoledne	16,7	úterý	odpoledne	7,8
		odpoledne	5,7		odpoledne	21,4	středy	dopoledne	18,6
	středy	dopoledne	33,8	neděle		21,4		odpoledne	67,2
		odpoledne	78,7	pondělí	dopoledne	49,4	čtvrťka	dopoledne	76,2
	čtvrťka	dopoledne	82,1		odpoledne	84,7		odpoledne	94,2
		odpoledne	88,9	úterý	dopoledne	86,0	pátku	dopoledne	98,7
	pátku	dopoledne	89,4		odpoledne	94,0			
Nezjištěno			10,6			6,0			1,3

zatelefonují do ÚVVM a ze záznamového listu přečtou kódy odpovědí. Služba v ústavu je zaznamenává do *formuláře pro záznam dat*, který má téměř stejnou grafickou podobu jako záznamový list.

Při přípravě operativních výzkumů jsme zvažovali, zda je vhodnější, aby tazatel diktoval kódy odpovědí přímo z dotazníků, nebo aby použil další pomůcky. V prvním případě hrozí prodloužení doby telefonických rozhovorů a tím zvýšení nákladů na výzkum, ve druhém vznik chyb při přepisu do záznamového listu. Protože zvýšení nákladů bylo nežádoucí, přiklonili jsme se k druhému řešení a při výzkumu 80-6 jsme vyhodnotili vnesenou chybu. Zjistili jsme, že chyby při zápisu do záznamového listu se dopustilo 16,5 % tazatelů a zkesleno bylo 1,6 % údajů. Plná třetina chybujiících tazatelů se však dopustila pouze toho, že dvojmištný kód odpovědi zapsali do jednoho okénka. Takovou chybu pochopitelně služba při telefonickém příjmu dat odhalila a snadno opravila. Vyloučíme-li tedy chyby, zjistíme, že skutečně *zkesleno bylo 0,7 % údajů*. Domníváme se, že uvedená chybovost je únosná a je vyvážena zkrácením doby telefonických rozhovorů o více než 50 %. K telefonickému předání výsledků jednoho výzkumného rozhovoru (29 číslic) průměrně postačovalo 45 sekund u tazatelů, kteří diktovali plynule ze záznamového listu, a 1 minuta 40 sekund v případech, kdy přepis do záznamového listu byl zkomolený a tazatel musel diktovat z dotazníku.

Od standardního způsobu telefonického předávání dat se liší sdělení údajů, které tazatel nemohl podle kódových klíčů zakódovat. V tomto případě sděluje odpověď dotázaného slovně a kódování provádí odborný pracovník v ÚVVM.

Pokud se tazatel do ÚVVM nedovolá, předává výsledky telegramem nebo jiným vhodným způsobem.(3)

Údaje získané od tazatelů zaznamenává dvousměnná služba v ÚVVM průběžně na magnetickou kazetu. Po ukončení příjmu dat tak může ihned následovat kontrola dat na počítači a jejich statistické zpracování.(4) Na základě výstupů z počítače pak zpracovává výzkumný tým stručnou závěrečnou zprávu, která je, stejně jako projekt, schvalována interní oponenturou.

Celý průběh operativního výzkumu je plánován na šest pracovních dnů. Harmonogram vycházející ze zkušenosti obou provedených operativních výzku-

(3) Ve výzkumu 79-4 sdělil 1 tazatel výsledky telegramem a 2 osobně, ve výzkumu 80-6 1 tazatel telegramem a 2 expres dopisem.

(4) Provádí se stejně jako u ostatních výzkumů souborem programů ÚVVM PAN-DA (Program pro analýzu dat).

mů uvádíme v příloze. V těch fázích, kde je to nutné, je v harmonogramu plánován dvojsměnný provoz služby v ÚVVM.

Výběrový soubor při operativních výzkumech

Jak jsme již uvedli, postupujeme při operativním výzkumu *metodou kvótního výběru*. Kontrolovanými proměnnými jsou:

— kraj	11 kategorií(5)
— velikost místa bydliště	2 kategorie
— pohlaví	2 kategorie
— věk	3 — 4 kategorie
— ekonomická aktivita	4 kategorie.

Obecně se předpokládá, že se výběr ÚVVM při těchto kontrolovaných proměnných chová jako prostý náhodný výběr. Protože odhadované proporce se v populaci pohybují mezi 0,2 a 0,8 a protože požadujeme, aby poloviční šířka intervalu spolehlivosti pro odhadnutou proporcii, vypočtená na základě hypotézy shody chování našeho výběrového postupu s náhodným výběrem, nepřekročila 5 %, musíme pro zpracování zajistit údaje asi od 400 osob.(6)

Při výzkumu 79-4 jsme v jednotlivých skupinách zjistili následující procento návratnosti rozeslaných dotazníků:

1. skupina 90 %
2. skupina 88 %
3. skupina 84 %

a ve výzkumu 80-6 návratnost 85 %. Odtud vyplývá, že výběrový plán operativního výzkumu je nutné v podmínkách ÚVVM konstruovat nejméně pro 470 respondentů. Tento rozsah výběrového souboru umožňuje odhadovat rozdělení odpovědí na položené otázky v celé populaci, kterou reprezentuje, jeho části však pochopitelně nejsou postačující pro odhad rozdělení odpovědí v podskupinách této populace. Zvětšování výběrového souboru je však záležitostí dosti nákladnou, neboť k nákladům na jeden rozhovor (odměna tazateli) je třeba přičíst náklady na expres dopis a na telefonické předání údajů. Ukazuje se tedy, že metoda operativního výzkumu je vhodná ke zjištění názorů populace jako celku nebo názorů jedné vybrané části populace, případně ke sledování závislosti názorů na vybraných sociálních a demografických charakteristikách. Není ji však možné (při daném rozsahu výběrového souboru) použít pro zjišťování mínění dvou či více podskupin cílové populace.

Kvalita přenosu dat

Pro plánování a realizaci dalších operativních výkumů v ÚVVM má značný význam informace o zkreslení, k němuž dochází při přenosu dat, tedy informace o míře nesouladu mezi výpovědí respondenta a kódem zaznamenaným na počítači. Zdrojem tohoto zkreslení mohou být:(7)

- chyby v kódování zaměstnání a v kódování odpovědí na otřevřené otázky (v operativním výzkumu musí kódovat tazatel, ne speciálně proškolený kodér)

(5) Sloučeny jsou Západoslovenský kraj a Bratislava.

(6) Viz. například Cochran, M. G.: *Sampling techniques*. New York, Wiley 1963.

(7) Zabýváme se zde pouze zkreslením typickým pro zvolený postup přenosu dat. Vedle uvedených zdrojů chyb existují další, které jsou vlastní celé metodě řízeného rozhovoru a zvolenému způsobu převodu dat na počítačové medium.

Tabulka 2. Chyby podle jednotlivých fází přenosu dat (v %)

Zdroj zkreslení	Výzkum (skupina)			
	79—4 (1)	79—4 (2)	79—4 (3)	80—6
kódování zaměstnání	2,9	6,8	4,6	5,1
kódování ostatních otevřených otázek		nebyly použity		8,0
kódování uzavřených otázek	0,7	0,5	0,6	0,2
kódování odpovědí celkem	1,0	1,2	1,1	3,6
přepis do záznamového listu		nebyl vyhodnocen		1,6
chyby v přenosu „zakódovaný dotazník — formulář pro záznam dat“		nebyly vyhodnoceny		1,2

- chyby v kódování odpovědí na uzavřené otázky
- chyby při přepisu kódů z dotazníků do záznamového listu
- chyby při telefonickém předání dat (nesprávně přečtený kód, přeslechnutí či přepsání služby u telefonu).

Abychom zjistili, k jakému skutečnému zkreslení v operativním výzkumu dochází, porovnali jsme u každého tazatele všechny písemné dokumenty: dotazník obsahující doslovné znění odpovědí na otevřené otázky i kódy, které tazatel odpovědím přiřadil, dále záznamový list a formulář pro záznam dat, vyplněný službou při telefonickém rozhovoru. Zjištěnou chybovost uvádíme v tabulce 2. Procento chyb je určeno jako poměr chybných hodnot proměnných, tedy počtu chyb v příslušné operaci, k celkovému počtu hodnot proměnných, které byly danou operací získány.

Vyhodnocení kódování v obou výzkumech nás vede k závěru, že závažným zdrojem chyb je kódování, zejména kódování zaměstnání a otevřených otázek. U druhého výzkumu jsme prověřili i chybovost přepisu do záznamového listu, o němž jsme se již podrobněji zmiňovali, a tzv. „finální chybu přenosu“, tedy zkreslení způsobené vlastním přenosem dat po zakódování. Chybovost při těchto „technických“ operacích je však vcelku únosná.

Při vyhodnocení procesu kódování a předávání údajů je však třeba mít na zřeteli, že chyby u jednotlivých tazatelů se mohou nejen vzájemně doplňovat, ale také rušit. Proto jsme ve výzkumu 80-6 provedli ještě další kontrolu: výběrová rozdělení odpovědí získaná na základě původního záznamu dat jsme porovnali s rozdělením, které vzniklo na základě opraveného kódování a opravených chyb v přenosu. V tabulce 3 uvádíme maximální rozdíly v procentním zastoupení jednotlivých kategorií odpovědí.

Uvedené údaje potvrzují, že chyba vnesená do dat při kódování otevřených otázek a zaměstnání má interpretační význam a zkresluje výsledky výzkumu. Zdá se tedy, že není vhodné v operativních výzkumech otevřené otázky používat a obecně lze říci, že není vhodné přenášet kódování na tazatele pokud není

Tabulka 3. Maximální difference mezi správným a zkresleným výběrovým rozdělením (v % respondentů, výzkum 80—6)

Typ otázky	Diference
zaměstnání dotázaného	2,9
ostatní otevřené otázky	5,7
uzavřené otázky	1,0

Tabulka 4. Chybovost v základních demografických skupinách tazatelů

Skupina tazatelů	Procento chyb		
	v kódování zaměstnání	v kódování ostatních otevřených otázek	v přenosu „zakódovaný dotazník — formulář pro záznam dat“
muži do 44 let	0,14	1,54	0,43
45 let a více	0,23	1,91	0,85
ženy do 44 let	0,21	2,32	0,79
45 let a více	0,44	1,88	1,11

speciálně proškolen.(8) Nelze se ovšem vyhnout kódování zaměstnání. Poznatky získané prověrkou ukazují, že je především třeba zpracovat kódový klíč zaměstnání ještě podrobněji a přehledněji než dosud a tazatele na práci s touto pomůckou pečlivě připravit. Naproti tomu chybovost u uzavřených otázek považujeme za velmi nízkou a domníváme se, že ji není třeba dále snižovat. Současně s tím jsme zjistili, že celý postup předávání údajů můžeme považovat za dostatečně přesný, že tedy *zvolená metoda organizačně technického zabezpečení operativních výzkumů je pro potřeby ÚVVM vyhovující*.

Chybovost u základních skupin tazatelů

Při vyhodnocení výzkumu 80-6 jsme se vedle prověrky kvality kódování a přenosu údajů zabývali také porovnáním práce základních demografických skupin tazatelů. U každé skupiny jsme sledovali chybovost rovněž při kódování zaměstnání, u otevřených otázek a v přenosu.(9) Výsledky kontroly ukazuje tabulka 4.

Ukazuje se, že při operativních výzkumech je ze stávající tazatelské sítě ÚVVM vhodnější využívat mladší tazatele, zejména muže (předpokládáme, že tazatelé nebudou kódovat otevřené otázky). Ženy nad 45 let jako celek vnášely největší zkreslení jak do kódování zaměstnání, tak do vlastního technického přenosu dat a měly by tedy být pro tento typ výzkumů využívány jako tazatelky co nejméně, dokud nebudou zvláště důkladně proškoleny.

Diferenciace chybovosti podle věku a pohlaví nasvědčuje tomu, že práci tazatelů při operativních výzkumech bude nutné prověřit i v závislosti na jejich dalších sociodemografických i osobnostních charakteristikách. Tuto náročnou práci jsme zatím neprováděli, neboť v ÚVVM připravujeme systém evidence a hodnocení tazatelů s využitím počítače (tzv. Automatizovanou evidenci tazatelů), který podobné úkoly podstatně usnadní.

Dalším problémem, který bude nutné v souvislosti s pravidelným prováděním operativních výzkumů ÚVVM řešit, je možnost vzniku panelů respondentů, kteří jsou jednotlivým tazatelům rychle k dispozici. Zabránit tomuto jevu vyžaduje jednak seznámit tazatele s nebezpečím zkreslení způsobeného vznikem samovolně vybraného panelu, jednak věnovat zvýšenou pozornost kontrole práce tazatelské sítě.

(8) Poznatky mají platnost pro tazatelskou síť ÚVVM. Domníváme se však, že by měly být vzaty v úvahu i ostatními pracovišti, která jako tazatele využívají dobrovolné spolupracovníky — neprofesionály.

(9) Chybovost při kódování uzavřených otázek pro celkově nízký výskyt ve skupinách neuvádíme.

Z á z n a m o v ý l i s tPořadí
rozhovoru

Kód zaměstnání

Záznam odpovědí

1

1 3

1 4 0 1 2

1 5 7 6 1

2 1 1 1 0

4 3

P

A B

1 2 3 4 5

6 7 8 9 10

11 12 13 14 15

16 17 18 19 20

2

9 9

*palubní
teleskop
mechanik*

2 3 1 1 2

2 5 4 6 1

2 2 1 3 0

4 3

P

A B

1 2 3 4 5

6 7 8 9 10

11 12 13 14 15

16 17 18 19 20

P

A B

1 2 3 4 5

6 7 8 9 10

11 12 13 14 15

16 17 18 19 20

P

A B

1 2 3 4 5

6 7 8 9 10

11 12 13 14 15

16 17 18 19 20

Odesláno do ÚVVM dne 6. 8. 1980

a/ telefonem na účet volaného⁺~~b/ telefonem přes automatickou ústřednu~~~~c/ telegramem~~~~d/ jinak~~

+ nehodící se škrtněte

PAVEL HRADIL 04-3
.....
Jméno a příjmení tazatele Lokační značka

činnost	1. den				2. den				3. den				4. den				5. den				6. den			
	R	D	O	V	R	D	O	V	R	D	O	V	R	D	O	V	R	D	O	V	P	D	O	V
zpracování stručného projektu /včetně dotazníku a výběrového plánu	x	x																						
oponentura projektu			x																					
tisk materiálů pro tazatele			x																					
výběr tazatelů		x	x																					
odeslání zásilky tazatelům				x																				
cesta zásilky k tazatelům					x	x	x	x	x	x	x	x	x	x										
terénní sběr údajů							x	x	x	x	x	x	x	x	x									
telefonické předávání údajů do ÚVVM										x	x	x	x	x	x	x	x	x						
záznam dat na magnetickou kazetu											x	x	x	x	x	x	x	x						
kontrola dat a statistické zpracování																		x						
interpretace, vypracování závěrečné zprávy																		x	x	x				
oponentura závěrečné zprávy																						x		
tisk materiálu pro zadavatele																						x	x	

R = 6.00 - 10.00

D = 10.00 - 14.00

O = 14.00 - 18.00

V = 18.00 - 22.00

Závěr

Metodologické vyhodnocení prvních dvou operativních výzkumů v ÚVVM potvrdilo, že ústav a zejména jeho tazatelská síť mohou zabezpečit terénní sběr údajů a jejich vyhodnocování tak, aby zadavatel obdržel v průběhu šesti pracovních dnů aktuální informaci o mínění a názorech obyvatel na dané téma. Operativní výzkumy se postupně mohou stát součástí běžné praxe ÚVVM a ještě více přiblížit práci tohoto sociologického pracoviště potřebám řídicích orgánů.

Ivan Hruža a kol.: Aktuální otázky vědeckého komunismu I.

Praha, Horizont 1980, 132 s.

Nakladatelství Horizont vydalo koncem roku 1980 první díl sborníku *Aktuální otázky vědeckého komunismu* jako materiál určený především lektorům Socialistické akademie. Může však být použit i lektory a propagandisty KSČ, ROH, SSM, SČSP a dalších společenských organizací i jiných složek.

První díl, nazvaný *Vědecký komunismus — základ politiky KSČ*, seznamuje čtenáře s pěti klíčovými tématy oboru. Zahrnuje problematiku, která je nejen základem oboru, ale je v něm i svým způsobem průřezová.

Úvodní téma, *Vědecký komunismus — základ politiky KSČ. Předmět a metoda oboru*, zpracoval I. Hruža. Jeho výklad je funkční především pro přípravu lektorů samých. Dává jim totiž řadu podnětů k tomu, jak prohloubit úroveň přednášek oboru a zvyšovat jeho účinnost v oblasti společenské praxe. Autor pojednává o vztahu předmětu a metody oboru, jeho cílevědomém uplatňování ve všech oblastech v tomto oboru — při badatelské práci, při společenské praxi, při výuce a propagandě aj. Rozebírá i způsob uplatňování teoreticko-logické metody vědeckého komunismu, která má na různých úsecích práce své specifické rysy. I. Hruža se v této části stručně zabývá také otázkou vztahu vědeckého komunismu a marxisticko-leninské sociologie. Přitom tím, že je kladen důraz pouze na předmět sociologického výzkumu, je zde marxisticko-leninská sociologie určitým způsobem zjednodušována. Autor se tak ke škodě věci nezabývá vztahem vědeckého komunismu a marxisticko-leninské sociologie jako vědních oborů, jež mají své relativně samostatné postavení a oprávnění v systému marxismu-leninismu, a nechává tyto složité otázky otevřeny.

Druhá kapitola recenzované publikace, nazvaná *Teorie historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*, jejímž autorem je opět I. Hruža, je zaměřena na dva okruhy této teorie: objektivní determinovanost pohybu dělnické třídy a aktivní úlohu politicko-ideologické a politicko-organizátorské praxe revolučního dělnického hnutí. Oba problémové okruhy velice těsně souvisejí. Je-li opomíjeno jejich sepětí — zdůrazňuje autor — vede to zákonitě k deformaci marxismu, k deformaci pojetí historického poslání i vedoucí úlohy dělnické třídy. Toto poslání dělnické třídy vyplývá z jejího ekonomického postavení, tj. z jejího postavení ve výrobních vztazích. I. Hruža se dále zabývá rysy ekonomického postavení dělnické třídy v kapitalistické společnosti, rozebírá příčiny historického poslání dělnické třídy za socialismu a vyvrací argumenty revizionistů proti historickému poslání dělnické třídy za socialismu.

Druhý okruh teorie společenské úlohy dělnické třídy se týká praktické realizace jejího historického poslání, kterou může zajistit výlučně jen její politické revoluční hnutí. I. Hruza shrnuje základy tohoto problémového okruhu, které formulovali již Marx a Engels a dále je pak precizoval Lenin. Přepřacování vedoucí úlohy dělnické třídy tvoří jádro celého leninismu. Autor podrobně analyzuje, v čem spočívá politicko-ideologická a politicko-organizační praxe revolučního komunistického dělnického hnutí a proč má úroveň této praxe tak obrovský význam pro politické hnutí dělnické třídy.

Velká pozornost je v této souvislosti věnována otázce místa dělnické třídy v sociálně třídní struktuře kapitalistické a socialistické společnosti. I. Hruza vymezuje dělnickou třídu, ukazuje znaky příslušnosti k dělnické třídě, které vyplývají ze závěrů marxisticko-leninské teorie o historickém poslání a vedoucím úloze této třídy a jsou bohatě doloženy celým Marxovým, Engelsovým a Leninovým dílem.

Třetí téma, zpracované L. Landou a L. Tomáškem a nazvané *Teorie socialistické revoluce*, se týká jedné ze stěžejních otázek praktické realizace úlohy dělnické třídy v soudobé epoše. Autoři plasticky objasňují dynamiku této klíčové stránky soudobého celosvětového vývoje v epoše postupného přechodu všeho lidstva od kapitalismu ke socialismu a komunismu. Vycházejí ze závěrů klasiků marxismu-leninismu.

nismu o socialistické revoluci a zdůrazňují, že problematika socialistické revoluce náleží k základním problémovým okruhům marxisticko-leninské teorie. Samo učení o socialistické revoluci má nejen hluboký světonázorový a ideologický, ale také prakticko-politický význam. Je tomu tak proto, že právě socialistickou revolucí začíná proces přeměn směřující k vybudování beztřídní společnosti. V tomto smyslu náleží teorie socialistické revoluce k jádru marxismu-leninismu, ke klíčovým otázkám předmětu vědeckého komunismu. Autoři dále rozebírají formy revolučního boje a historické typy demokratických revolucí a ukazují na aktuální revoluční situace, které vyúsťují do revolučních akcí na různém stupni vyzrálosti protiimperialistického boje v rozvojových zemích. Uvádějí charakteristické znaky tohoto typu revolucí. Věnují pozornost i strategii světové socialistické revoluce a jejímu rozvíjení v současné etapě. Zdůrazňují, že obecně platnou zásadou strategie světového revolučního procesu je boj za izolaci a porážku světového imperialismu a nejreakčnějších podněcovatelů války, vedený světovým proletariátem ve spojení s národně osvoboděnskými silami a všemi demokratickými silami ve světě. Ukazují také, v kterých sférách se tento boj rozvíjí a jaké jsou hlavní problémy současného revolučního procesu. Shrnují zkušenosti Sovětského svazu jako opěrný bod pro všechny ostatní země, které nastoupily cestu socialistické revoluce.

A. Kopecký a I. Hruza jsou autory čtvrté kapitoly, nazvané *Vědeckotechnická revoluce a politika*. Všimají si v ní sociálně politických souvislostí (podmínek a důsledků). Vědeckotechnická revoluce je proces, který probíhá v konkrétně historicky existujících společnostech, realizuje se v rámci procesu rozvoje světa v soudobé epoše, tj. v epoše postupného přechodu lidstva od kapitalismu k socialismu a komunismu. Poukazují na nesprávnou buržoazních koncepcí vědeckotechnické revoluce a konfrontují je s marxismem-leninismem, který zkoumá i sociální příčiny vědeckotechnické revoluce. Zdůrazňují, že nástup vědeckotechnické revoluce se uskutečňuje v zásadě rozdílnými cestami v kapitalistickém a socialistickém systému, že je zde řada rozdílných důsledků, přičemž jeden důsledek je společný: mimořádný růst významu politické aktivity dělnické třídy a její avantgardy — marxisticko-leninské strany. Velice dobře zpracovaná a graficky dokumentovaná je zejména závěrečná část kapitoly, týkající se sociálně politických souvislostí dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů ve vědeckotechnické revoluci v soudobém kapitalismu a socialismu.

František Čihák přispěl do sborníku pátou kapitolou, nazvanou *Marxisticko-leninská teorie o dvou fázích komunistické sociálně ekonomické formace a o vývojových etapách socialismu*, v níž poukazuje na význam využívání zkušeností ze socialistické výstavby. Tyto zkušenosti nelze ovšem přejímat mechanicky, je nutné podrobit je analýze vycházející z marxisticko-leninské teorie.

Při této analýze má velký význam využívání všech tří součástí marxisticko-leninské teorie — dialektického a historického materialismu, politické ekonomie a teorie vědeckého komunismu. Rozbor komunistické sociálně ekonomické formace a periodizace socialismu, vycházející z díla klasiků a z usnesení stranických orgánů, ozřejmuje zákonitou stupňovitost přechodu od kapitalismu k socialismu a komunismu. Jeho poznání má klíčový význam nejen pro teorii, ale zejména pro praxi výstavby socialismu a komunismu.

Všech pět zařazených témat je doplněno širokým okruhem odkazů na literaturu. Jsou čtenářům vodítkem při dalším studiu a orientují je při volbě základních pramenů.

Další díl sborníku je již v tisku.

Božena Petříková

A. K. Uledov: Duchovnaja žizň obščestva
Moskva, Mysl' 1980, 270 s.

Kniha *Duchovnaja žizň obščestva* je dalším příspěvkem k řešení důležitých teoretických a metodologických otázek spjatých se zkoumáním společnosti. V této nejnovější publikaci významný sovětský teoretik A. K. Uledov dále rozvíjí sociologickou problematiku obsaženou již v dřívějších pracích, zejména v knihách *Veřejné mínění sovětské společnosti*, *Struktura společenského vědomí* a *Sociologické zákony*.(1)

(1) *Obščestvennoje mněníje sovětskogo obščestva*. Moskva, Mysl' 1963; *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973; *Sociologičeskije zakony*. Moskva, Mysl' 1975.

Ve všech svých pracích usiluje Uledov o hluboké proniknutí do zkoumané oblasti, o maximální přesnost a preciznost formulací a o přísně logickou stavbu všech sledovaných úseků sociologie. Důsledně používá systémového přístupu, který mu umožňuje vidět zkoumanou oblast jako totalitu, jako kompaktní systém.

V recenzované knize je touto totalitou duchovní sféra, kterou označuje jako celistvý systém, jehož základními komponentami jsou duchovní výroba, duchovní potřeby a duchovní vztahy ve společnosti. Zdůrazňuje důležitost řízení duchovních procesů a poukazuje na dialektiku duchovní výroby a spotřeby za socialismu. Kritický postoj přitom zaujímá k různým buržoazním koncepcím „deideologizace“, „reideologizace“ a spotřebitelskému vztahu k duchovní kultuře.

Uledov je teoretik, nikdy však nezůstává jen v abstraktní teoretické rovině. Proto nikdy neřeší problémy jen abstraktní společnosti, společnosti jako takové, ale vždy ukazuje, jak se určité teoretické závěry, k nimž dospěl, projevují v konkrétní společnosti. Jeho pozornost je zaměřena především na společnost rozvinutého socialismu. Na tuto společnost aplikuje své teoretické poznatky a dokládá, jak se právě zde projevují a působí určité zákonitosti.

V knize *Duchovnaja žižň obščestva* ukazuje, že národy, které vstoupily na cestu budování socialismu, získaly reálné možnosti, aby si osvojily všechny duchovní hodnoty a aktivně se podílely na duchovní tvorbě. Zdůrazňuje, že v rozvinuté socialistické společnosti se kvalitativně změnil i duchovní život lidí. Rozvinula se věda a umění, upevnila se humánní morálka, realizoval se systém lidové osvěty a komunistické výchovy. Duchovní život lidí se stal bohatým a mnohotvárným.

Charakteristický rys duchovního života společnosti rozvinutého socialismu spatřuje v tom, že je *vybudován na pevném základu materiální výroby*. Ukazuje, jak dynamický a proporcionální rozvoj společnosti a zvyšování efektivity společenské výroby vytváří nutné podmínky pro rozvoj duchovní výroby, pro celý duchovní život, neboť materiální a duchovní výroba je organicky spjata. Toto sepětí je vyjádřeno již v základním ekonomickém zákonu socialismu, podle něhož se mají stále plněji uspokojovat materiální i duchovní potřeby pracujících. Socialistická společnost je objektivně zainteresována na vývoji duchovního života. A z toho pak plyne vztah samotné společnosti k duchovnímu růstu lidí. Je známo, že pozornost celé socialistické společnosti je soustředěna na člověka, na osobnost. To znamená, že i duchovní výroba, její rozdělování a spotřeba duchovních hodnot se orientují na uspokojování potřeb jednotlivce, a tudíž určením všech oblastí duchovního života je přímo všestranný rozvoj osobnosti, tj. formování člověka jako občana, jako vysoce mravní a esteticky rozvinuté osobnosti.

Velkou pozornost věnuje Uledov *problémům metodologie*. Sám to vysvětluje tím, že řízení procesů duchovního života společnosti předpokládá jejich všestranné zkoumání, tzn. v rovině teoretické i empirické. Marxisticko-leninská metodologie, jak připomíná autor, má pomáhat badatelům při zdokonalování pojmového aparátu, při určování metod analýzy duchovního života i při vypracování speciální teorie, která by byla schopna ukázat veškerou mnohotvárnost jevů duchovního života, jejich vzájemný vztah a podmíněnost, a tím se zároveň stát vědeckým základem pro sociální plánování a prognózování. Zájem o metodologické problémy souvisí dále s růstem úlohy vědy, umění, vzdělání a dalších důležitých stránek duchovního života v současné socialistické společnosti.

Autor se dále zamýšlí nad *novou kvalitou a relativní samostatností duchovního života v socialistické společnosti*. Ukazuje, že současné společenské vztahy, socialistický životní způsob a výchova nového člověka vyžadují další vývoj duchovního světa společnosti a osobnosti, že sama společenská praxe vyvolává hluboký zájem o studium duchovního života a že je nutno při jeho analýze používat *systémového* a zároveň *konkrétně historického* přístupu ke zkoumání.

Obě metody jsou důsledně uplatňovány v knize *Duchovnaja žižň obščestva*. Duchovní život pojímá Uledov jako subsystém společnosti vystupující jako určitá totalita, neboť „nelze všestranně a plně odhalit obsah duchovního života, jeho fungování a vývoj, aniž bychom jej představili jako určitý systém, jehož prvky jsou navzájem spjaty a vzájemně podmíněny“ (s. 6). A proto je *systémový přístup* jedním z nejdůležitějších metodologických principů zkoumání duchovního života. Z požadavků systémovosti pak vyplývá strukturně funkcionální analýza, která ukazuje všechny druhy a formy projevu duchovního života jako činnosti směřující k vytváření duchovních hodnot, ke spotřebě produktů duchovní výroby a uspokojování duchovních požadavků a zájmů lidí, tj. jako životní činnosti.

Další důležitou zásadou je *uplatňování konkrétně historického přístupu*, neboť duchovní život vždy vystupuje v určité konkrétně historické podobě. Takový přístup umožňuje, abychom zkoumali duchovní život v jeho podmíněnosti materiálním životem, v jeho změně a vývoji podle jemu vlastních obecných i specifických zákonitostí.

Třetí zásadou, která je v této publikaci rovněž uplatňována, je *mnohoaspektovost*, tj. používání různých aspektů při zkoumání duchovního života společnosti. Za nejdůležitější pokládá autor aspekt gnoseologický, sociologický a axiologický. Teprve různé aspekty mohou ve svém souhrnu vytvořit realistický obraz života v celé jeho mnohotvárnosti a ukázat jej jako mnohostrannou životní činnost lidí.

Kniha je rozdělena do *šesti kapitol*, v nichž autor postupně rozvíjí, zdůvodňuje a uplatňuje všechny své zásady a promyšleně odhaluje celou složitost a mnohostrannost duchovního života společnosti. Začíná definicí pojmu duchovní život společnosti a přechází k charakteristice základních principů a aspektů jeho zkoumání. Dále uvádí základní prvky duchovní sféry jako systému, postupně přechází k určení oblastí neboli subsystémů duchovní sféry, k nimž patří zejména ideologický život, vědecký a umělecko-estetický život, věnuje se otázkám kultury jako nejdůležitější systémové kvalitě duchovní sféry. Důležitá je kapitola o *vědomí společnosti*, kde se snaží přesně rozlišit vědomí společnosti a společenské vědomí. Poslední kapitolu věnuje *zákonitostem duchovního života a řízení jeho procesů*. Zde Uledov ukazuje mnohotvárnost těchto zákonitostí, upozorňuje na zvláštnosti zákonitostí duchovního života socialistické společnosti a zároveň se věnuje metodologickým otázkám řízení procesů duchovního života za socialismu.

V prvních kapitolách autor zdůvodňuje důležitost principu systémovosti při zkoumání duchovní sféry. Seznamuje zároveň s obtížemi, s nimiž se setkávají badatelé při použití tohoto principu. Jsou to zejména obtíže metodologického charakteru, neboť dosud nebyla vypracována přesná kritéria pro určování *elementů systému duchovního života*. Uledov předkládá vlastní klasifikaci těchto elementů. Za prvořadý element pokládá lidskou činnost, rozlišuje typy činnosti lidí, společenské potřeby, společenské vztahy jako formy činnosti a sociální subjekty činnosti a vztahů. Stimulem činnosti je vědomí, plní mnohostranné funkce a je součástí duchovního života.

Od určení elementů duchovní sféry jako systému přechází Uledov k podrobné *analýze* oblastí neboli *subsystémů duchovní sféry*. Všímá si zejména ideologické oblasti, vědeckého umělecko-estetického života. Nejdůležitější místo v duchovní sféře zaujímá podle jeho názoru *ideologická oblast*, neboť její vliv na ostatní oblasti se stále zvyšuje. Vysvětluje, v čem spočívá sociální podstata ideologie a v této souvislosti se podrobně zabývá kategorií *ideologický proces*. Upozorňuje, že se do tohoto pojmu často vkládá nestejný obsah a polemizuje s některými sovětskými a bulharskými teoretiky i s představiteli tzv. frankfurtské školy (s T. Adornem, H. Marcusem, E. Frommem, J. Habermasem) a se soudobými revizionisty (L. Kolakowským, E. Fischerem a Z. Baumannem).

Velký význam přikládá ideologické činnosti za socialismu, neboť v rozvinuté socialistické společnosti určují společenské vztahy vývoj vědomí lidí a cílevědomá ideologická činnost tento proces urychluje. Zvyšování úlohy ideologické činnosti označuje za objektivní zákonitost duchovního života socialistické společnosti a dodává, že ideologická oblast udává tón duchovnímu životu společnosti.

Dalším subsystémem duchovní sféry je v autorově klasifikaci *vědecký život*, protože věda je nejdůležitější formou lidského poznání. Zabývá se vztahem vědy a ideologie a ukazuje na jejich dialektické spojení, neboť věda a marxisticko-leninská ideologie se navzájem obohacují a rozvíjejí komunický světový názor. Vědu nazývá Uledov základním nositelem stále vzrůstajícího intelektuálního potenciálu společnosti.

Důležitá je však i *analýza umělecko-estetického života*. V této části autor vymezuje pojmy umělecká potřeba, umělecká hodnota, duchovní potřeba, estetická potřeba, estetické vědomí, estetické citění.

Jednotlivé oblasti duchovního života jsou v pojetí Uledova spojeny jako elementy systému duchovního života také funkčně, protože se navzájem doplňují. Jejich integrujícím prvkem je ideologický život, neboť dodává veškerému duchovnímu životu sociálně zaměřený charakter.

Od jednotlivých subsystémů duchovní sféry přechází autorova pozornost na *kulturu jako nejdůležitější systémovou vlastnost duchovní sféry*. V této kapitole jsou

vyložena různá pojetí kultury. Autor upozorňuje zvláště na Leninovo chápání kultury jako kvalitativního stavu společnosti v určité etapě jejího vývoje. Uledov pokládá duchovní kulturu jednak za synonymum duchovního života, jednak za kvalitativního ukazatele vývoje duchovního života. I zde klade důraz na mnohoaspektovou analýzu kultury, neboť je přesvědčen, že jen taková analýza umožní odhalit specifičnost kultury a formulovat její definici.

V další kapitole se autor věnuje otázkám zkoumání *vědomí společnosti* a jeho stavů v procesu fungování duchovní sféry. Vymezuje pojmy *vědomí společnosti* a *společenské vědomí*. Podle jeho názoru nemůže společenské vědomí jako gnozeologická kategorie odrazit veškerou mnohotvárnost fungování duchovních útvarů. Pokládá proto za důležité vymezit správné používání pojmu vědomí společnosti, určit jeho obsah a ukázat, jak umožňuje fungování duchovní sféry jako celku.

Vědomí společnosti zahrnuje podle autorova názoru jak vědění, tak i sebevědomí společnosti. Vědomí společnosti definuje jako duchovní realitu, která patří společnosti v historicky konkrétním časovém období. *Společenské vědomí* označuje jako duchovní realitu, která je součástí bytí, životní činnosti lidí. Zahrnuje sociální a přírodovědné znalosti, které se realizují v sociální praxi, a tím se dostávají do vědomí mas.

Vědomí společnosti zahrnuje též individuální vědomí, které není součástí společenského vědomí, dále názory, představy, zvyky a tradice, jež existují v nové společnosti jako přežitky minulosti. Vědomí společnosti je tedy širší a obsahově bohatší než společenské vědomí, které nazývá Uledov *jádem společnosti*. Vědomí společnosti pak otevírá širokou možnost pro studium fungování duchovní sféry.

Poslední kapitola je věnována *zákonitostem duchovního života a řízení jejich procesů*. Zde se autor soustřeďuje hlavně na zákonitosti duchovního života socialistické společnosti. Duchovní život se podřizuje zákonitostem, jež se týkají společnosti vůbec, vzájemného vztahu duchovního a materiálního života, sepětí duchovní sféry s jinými sférami životní činnosti lidí, duchovní sféry jako systému a různých úrovní organizace duchovního života. K důležitým zákonitostem duchovního života socialistické společnosti patří tendence sblížování duchovní a materiální výroby, zvyšování vzájemného působení VTR a duchovního života, internacionalizace duchovního života, zaostávání společenského vědomí za bytím.

V poslední části autor řeší *metodologické otázky řízení procesů duchovního života za socialismu*. Připomíná, že při zkoumání problémů řízení duchovní sféry je třeba mít na zřeteli její těsnou souvislost s řízením materiálně výrobní a sociálně politické sféry. To vše pak vyžaduje komplexní přístup k řešení úkolů řízení, který je obecným požadavkem vědeckého řízení. Řízení v duchovní sféře předpokládá, že bude využito všech vědeckých sociologických i sociálně psychologických metod.

Autor v recenzované publikaci řeší jak metodologické, tak i teoretické problémy zkoumání duchovního života společnosti. Analýzu systému duchovní sféry, konkrétních stavů vědomí společnosti a zákonitostí duchovního života provádí jak z hlediska metodologie, tak i teorie. Zkoumá duchovní sféru jako relativně samostatnou sféru životní činnosti společnosti, charakterizuje ji jako celistvý systém s velmi složitou strukturou vzájemných vztahů jednotlivých subsystémů, rozlišuje společenské vědomí a vědomí společnosti. Vznáší požadavek vytvořit teorii duchovního života společnosti, která by odhalovala danou společenskou sféru životní činnosti v její totalitě. Všem jevům duchovního života, tendencím jeho změny a vývoje je možné porozumět jen tehdy, budeme-li mít na zřeteli působení vědeckotechnické revoluce na život společnosti.

Při zkoumání duchovního života společnosti autor přikládá význam dialektickému vztahu jedince a společnosti. Neomezuje se jen na sledování duchovního života velkých společenských celků, nýbrž zdůrazňuje, že všechny oblasti duchovního života sledují všestranný rozvoj osobnosti, tedy především formování a rozvoj jejího duchovního světa a realizaci duchovních potencií v činnosti a chování. Protože se osobnost utváří v sociálních skupinách, kolektivech, znamená to zkoumat a analyzovat duchovní život těch společenství, do nichž osobnost patří a v nichž působí.

Kniha *Duchovná žižň občestva* je významným, teoreticky fundovaným příspěvkem k řešení mnoha aspektů problematiky duchovního života společnosti. Tato problematika se stává stále aktuálnější dnes, kdy je kladen zvláštní důraz na subjektivní faktor.

Dílo je podnětné tím, že autor zkoumá duchovní sféru jako celistvý systém, hluboce proniká do oblasti duchovního života socialistické společnosti, na mnoha místech seznamuje čtenáře s různými názory na sledovanou problematiku a zároveň

jasně vyjadřuje a zdůvodňuje vlastní stanovisko. Přináší konkrétní náměty k diskusím i originální pojetí a řešení sledovaných otázek.

Pozitivně hodnotíme celkový způsob zpracování uvedené problematiky, skloubenost, přesnost a jasnost formulací i snahu o komplexní pohled na duchovní život společnosti, který však někdy bránil autorovi plně rozvinout určité otázky, které by si zasluhovaly ještě další hlubší rozbor (například vědomí společnosti, ideologický proces aj.).

Publikace nesporně obohatí dosavadní produkci věnovanou otázkám duchovního života společnosti a stane se vítanou pomůckou jak pro sociology, tak pro pracovníky v oblasti kultury. Doporučujeme ji i propagandistům, lektorům a funkcionářům společenských organizací.

Milena Manová

Z. A. Jankova: Gorodskaja sem'ja (Městská rodina)
Moskva, Izdatel'stvo „Nauka“ 1979, 183 s.

Sovětská literatura sociologie rodiny je v posledních letech velmi bohatá. Svědčí o skutečnosti, že v SSSR je plně docenován význam rodiny jako důležité sociální instituce, v níž se přímo nebo zprostředkovaně odrážejí širší sociální procesy, neboť rodina je nejrůznějšími způsoby spjata se všemi sférami života společnosti. Teoretické i empirické poznání současného stavu a tendencí v jejím vývoji je tedy sice dílčím, ale důležitým příspěvkem k poznání socialistické společnosti jako celku a z hlediska společenské praxe nutným předpokladem efektivního usměrňování dalšího vývoje rodiny.

V řadě novějších publikací zaujme hutná, i když nepříliš rozsáhlá práce Z. A. Jankové *Gorodskaja sem'ja*, podávající zjevně vyčerpávající, zasvěcený a pro naši sociologii rodiny mnohdy velmi inspirující obraz o současném stavu teoretického i empirického výzkumu v SSSR a jmenovitě v *Institutu sociologičeskich issledovanij sovětské Akademii věd*, kde s. Jankova vede pracoviště zabývající se touto problematikou. Práce si klade za cíl přispět k nejvýznamnějšímu úkolu — ke komplexnímu výzkumu struktury a funkcí rodiny. Zvláštní pozornost je věnována analýze faktorů přímo nebo zprostředkovaně ovlivňujících změnu struktury vzájemných vztahů v rodině, charakteru funkcí a sociálních rolí realizovaných manželskými partnery, dále faktorů a mechanismů přispívajících ke stabilizaci rodiny a subjektivní spokojenosti v manželství, ale také příčin, motivů a podmínek vedoucích k rozporům, konfliktním situacím a růstu rozvodů. Jedná se tedy o komplexní problémy, mající nejen obecně teoretický, ale také praktický význam. Autorka soustředila svou pozornost na městskou rodinu proto, že představuje v současnosti nejrozvinutější, nejdynamičtější a tedy v určité míře „prognostickou“ formu tohoto typu soužití. I když výrazně převažuje sociologický přístup, je v práci patrná snaha o propojení nejvýznamnějších poznatků výzkumu rodiny z hlediska sociologie, psychologie, demografie, pedagogiky i právních věd. Empirickou bázi tvoří data získaná z novějších sociologických výzkumů, na nichž se podílela i autorka a jejichž výsledky jsou v mnoha případech publikovány poprvé.

Kniha je rozdělena do deseti zhruba stejně rozsáhlých kapitol, jimž v úvodu předchází zajímavá obsahová analýza cca 70 sborníků materiálů všesvazových konferencí a *XII. Mezinárodního semináře sociologie rodiny*, shrnujících výsledky sovětské sociologie rodiny od začátku šedesátých do poloviny sedmdesátých let. Analýza ukazuje na rostoucí zájem o teoretické i empirické otázky související s vymezením pojmů „struktura“ a „funkce rodiny“, současně však i to, že jejich sociologický výzkum je stále ještě v počátcích a rozsah konkrétních empirických znalostí mnohdy velmi nedostačující. Například nejčastěji a nejdrobněji jsou analyzovány vzájemné vztahy rodičů a dětí, přičemž však stále ještě převažuje pedagogické pojetí (a to z hlediska teoretické analýzy i objemu použitého empirického materiálu). Značná pozornost je dále věnována dělbě domácích prací a rodinných povinností mezi manželskými partnery a na třetím místě (i když spíše jen zastoupením empirického materiálu) jsou otázky volného času, sledované zpravidla prostřednictvím analýzy časových snímků jednotlivých členů rodiny. Problémům dominance v rodině, emocionálním vztahům a konfliktům je věnována menší pozornost jak v rovině teorie, tak v rovině empirie, a jen ve výjimečných případech jsou hlavními tématy statí v analyzovaných sbornících. Vzhledem k tomu, že také u nás je výzkum těchto problémů v počátcích —

i když na mnoha místech byla explicitně formulována jejich společenská závažnost — zaměřím se především na kapitoly týkající se těchto témat a nebudu se příliš zabývat problémy, které jsou také v naší sociologii teoreticky rozpracovány a bohatě empiricky dokumentovány.

První kapitola se podrobně zabývá *vymezením nejčastěji používaných pojmů* v sociologii rodiny: „sociálně psychologická skupina“, „sociální instituce“, „struktura“ a „funkce“. Po rozboru názorů buržoazních sociologů čtyřicátých a padesátých let autorka specifikuje přístup sociologů ze SSSR i ostatních socialistických zemí, kteří definují rodinu takto: Je za prvé specifickým subsystémem společnosti, pro nějž je — právě tak jako pro ostatní — charakteristická vzájemná propojenost s ostatními subsystémy a teprve poté relativní autonomnost a samostatnost. Za druhé je jednou ze základních sociálních buněk, neboť je univerzální a bezprostředně se podílí na biologické i sociální reprodukci společnosti. Za třetí je malou sociálně psychologickou skupinou, jejíž členové jsou spojeni mezilidskými vztahy, a současně významnou sociální institucí, řízenou zákony, sociálními normami a tradicí (s. 20).

Pojmy „struktura“ a „funkce“ jsou zpravidla používány velmi široce. Například etnografické nebo demografické pojetí struktury rodiny znamená prakticky její velikostní složení v kombinaci s typem příbuzenských vztahů. I když je toto určení důležité pro otázky reprodukce obyvatelstva, životní úrovně, projektování bytů i širšího materiálního prostředí, není již v současné době dostačující. Strukturu rodiny je třeba chápat jako systém, který není pouze souhrnem jednotlivých částí, ale spojuje členy rodiny určitým charakterem činností a vzájemných vztahů. Podstatné jsou z tohoto hlediska vztahy jako „rovnost — nerovnost“, „dominance — submise“ apod. Vzhledem k tomu, že všechny části celku i vztahy mezi nimi nejsou obsahově ani funkčně stejně závažné, je nutné „strukturu rodiny“ chápat jako určitý charakter vzájemných vztahů jejích členů v rámci sociálně významných typů jejich činností, jednání a vědomí, které jsou determinovány komplexem sociálních podmínek života (s. 24 a další).

Pojem „funkce“ je nečastěji používán pro vzájemnou provázanost, určitý typ zařazení části do celku. Velká část vědců přitom podtrhuje vazbu funkce a činnosti, dále bývá často zdůrazňován vztah funkce a vlastností daného objektu a za třetí vztah funkce a potřeb, specifikovaných jako obecně sociální, skupinové a individuální. Právě při určování pojmu „funkce rodiny“ je nutné rozlišovat funkce ve vztahu ke společnosti a jejím sociálním institucím a ve vztahu k jednotlivým členům rodiny. V sovětské sociologické literatuře je přitom neustále zdůrazňována nutnost chápat je v těsné vazbě a vzájemné podmíněnosti se strukturou rodiny, a to při respektování jejich relativní samostatnosti. Analýza struktury a funkcí rodiny pomáhá určit nejen orientaci procesů probíhajících v rodině, ale také závislost této orientace na postavení jejích členů v systému politických a sociálně ekonomických vztahů. Navíc umožňuje zachytit hodnotové orientace, jimiž se členové rodiny řídí ve svých činnostech a jednání a porovnat je s normami a hodnotami přijímanými ve společnosti jako celku. Struktura rodiny i její funkce mohou být popsány pomocí systému empirických kvalitativních i kvantitativních indikátorů, které lze zkoumat nejen konkrétně sociologickými, ale i statistickými metodami.

Další kapitoly shrnují dosavadní *poznatky demografie a statistiky o rodině*, dokumentující základní tendence ve vývoji současné rodiny. Jde především o charakteristiky sociálně třídní, vzdělanostní, profesionální a řadu údajů demografického typu. Velká pozornost je věnována zaměstnanosti žen a jejímu vlivu na rozvoj osobnosti a rodiny, a to nejen vzhledem k aktuálnímu, ale i plánovanému stavu (počet dětí, jejich předpokládané vzdělání apod.). Je zde uvedeno množství zajímavých informací ze sociologických výzkumů. Také v naší sociologii patří tyto oblasti k nejpropracovanějším a lze tedy důvodně tvrdit, že ve vývoji naší rodiny a městské rodiny v SSSR se projevují velmi podobné tendence. Vzhledem k tomu, že v recenzované práci až na výjimky nejsou uvedeny sociologické informace o venkovské rodině a u městské rodiny je sledován převážně jen současný stav — zpravidla bez další diferenciace podle typu města (jeho velikosti, industriálního a urbanistického charakteru širšího zázemí apod.) — lze velmi těžko podrobně srovnávat dynamiku změn rodiny u nás a v Sovětském svazu.

Podstatná část posuzované práce je věnována zhodnocení některých poznatků široce koncipovaného sociologického výzkumu městské rodiny, který byl proveden v Moskvě v letech 1976–1977. Zkoumáno bylo celkem 470 úplných nukleárních rodin s dětmi do 18 let ve dvou typech městské zástavby (stáří domů 15–20 let a 3–10 let). Takto vymezený typ rodiny zahrnuje nejvýznamnější fáze rodinného cyklu a lze jej v podstatě považovat za modální, základní typ souhrnu všech nukleárních rodin (s. 91).

Hlavní téma – *výzkum struktury a funkcí rodiny* – bylo rozpracováno do řady hypotéz a zkoumáno pomocí rozsáhlého systému sociologických ukazatelů (sociálně demografické charakteristiky, činnosti a vztahy v rámci rodiny i mimo ni a charakteristiky vědomí). Všechny tyto ukazatele byly sledovány jednak jednotlivě u obou členů manželského páru (individuální charakteristiky) a dále u rodiny jako celku (skupinové charakteristiky). Jedním z podstatných aspektů výzkumu bylo totiž sledování dynamiky rodinné koheze, objasnění procesu, v němž dochází k přetvoření „já“ každého z manželských partnerů ve společné „my“ – procesu, v němž se současně formuje i vyšší stupeň „já“ jako socialistické osobnosti spjaté se společností nesčetnými vazbami.

Analýza empirického materiálu ukázala, že v průměru v 30 % rodin dochází ke kooperaci manželů při domácích pracích, v 50 % při výchově dětí, 70 % partnerů spolu hovoří o obecných rodinných záležitostech, 50 % o své práci a 30 % má společné zájmy a koníčky. Zhruba u poloviny párů se neprojevuje zřetelně vedoucí postavení jednoho z partnerů. Formální dominance muže ustupuje vnitrorodinné rovnosti. Tento proces je provázen podstatnými změnami ve sféře vědomí. Analýza struktury sociálně homogenních a heterogenních rodin přitom naznačila, že rozdíly v charakteru dominance jsou stále méně závislé na sociální příslušnosti. Sociální typ rodiny ovlivňuje vnitřní vzájemné vztahy, a tedy i dominanci, spíše ve spojení s ostatními faktory.

Vedle existence nové struktury činností a nových rysů ve vědomí však přetrvávají v různé míře zbytky starých struktur. Empiricky byly zjištěny čtyři typy současné městské rodiny, charakterizované těmito znaky:

- autoritativní rodinné normy a jim odpovídající vzájemné vztahy;
- zachování autoritativních norem při rovnosti faktických vztahů;
- dynamizace norem při zachování některých vztahů;
- soulad mezi normami a faktickými vztahy rovnosti.

Rodiny prvního typu byly v souboru zastoupeny 5 %. Na dotazy o zdrojích konfliktů uváděli jejich příslušníci nejčastěji přetíženost ženy domácími pracemi, nedostatek porozumění, spolupráce a nevěru. U druhého (10 %) a třetího typu (20 %) to byla opět přetíženost ženy, hrubost manželského partnera, špatné psychologické klima v rodině. Rodiny čtvrtého typu tvořily 65 % souboru. Jejich nejčastější problémy byly formulovány jako „složitost rodinného dialogu“, dosud nezafixované představy o povinnostech partnerů nebo vměšování dalších osob.

Při analýze funkcí rodiny byl zájem badatelů zaměřen na fyzickou reprodukci, výchovu, vedení domácnosti, organizaci volného času a funkci morálně emocionální. Ukázalo se, že o podílu na těchto činnostech se zpravidla manželé vzájemně dohodnou.

Význam neztrácejí ani příbuzenské a sousedské vztahy, dochází však k jejich transformaci. Organicky vstupují do struktury rodiny a mnohdy jsou jejich prostřednictvím realizovány důležité sociální funkce. Analýza tendencí jejich rozvoje naznačuje, že sféra všednodenního života člověka se v budoucnu bude naplňovat hlubším společenským obsahem, a proto i vzájemné styky v této oblasti budou získávat adekvátnější obsahové formy.

V sovětských městech dochází k rozvoji rodiny nového typu, pro nějž je specifická především změna charakteru vnitřních i vnějších sociálních vazeb. Nový model předpokládá změnu charakteru vzájemných vztahů uvnitř rodiny. Tradiční rozdělení společensko-politickém životě společnosti a současně změnu motivů této účasti. Dále předpokládá změnu charakteru vzájemných vztahů uvnitř rodiny. Tradiční rozdělení rolí je nahrazováno novou dělbou, respektující kvalitu osobnosti člověka, jeho možnosti a zatížení mimo rodinu. Na místo autoritativních vztahů nastupují vztahy rovnosti a spravedlivé spolupráce. Dochází rovněž ke snižování stupně závislosti vnitřní organizace rodiny na vnějších normativních představách, k zesilování procesu její vlastní organizace a vytváření systému spontánních vazeb. Výsledkem těchto změn nejsou pouze nové rodinné role, ale také nový vztah k nim. Současně je překonáván rozpor mezi funkcemi, které rodina plní vůči společnosti či ke svým vlastním členům. Tato skutečnost na jedné straně zvyšuje psychologickou harmonii v rodině a na druhé vytváří nebezpečí nových kolizí a konfliktů.

Recenzovaná práce má dvě velmi podstatné přednosti. Je na jedné straně sumarizujícím a hodnotícím pohledem na současnou fázi vývoje sovětské sociologie rodiny s výraznou snahou vytypovat otázky, které se stávají teoreticky i sociálně závažné a jimž dosud nebyla věnována dostatečná pozornost. Zpravidla se však nejedná

o problémy jednoduše uchopitelné aparátem jedné vědy, ale o komplexní sociální jevy, jejichž podstatnou součástí jsou například struktury vědomí a jejich vztah k činnostem a které lze proto velmi těžko operacionalizovat a empiricky poznat. Nutným předpokladem jejich analýzy je obsahová i metodická spolupráce řady společenských věd. Vzhledem k tomu, že pro sociologii (včetně sociologie rodiny) je stále důležitější výzkum osobnosti v socialistické společnosti, roste také potřeba obohatit sociologické výzkumy o sociálně psychologické metody poznání. I v našich podmínkách jsou takové přístupy dosud spíše výjimkou a narážejí na řadu nejen teoretických, ale i technických problémů (například neúměrný rozsah dotazníku a dalších instrumentů výzkumu).

Druhou nespornou předností knihy je prezentace velmi zajímavého sociologického materiálu, jeho zhodnocení a začlenění do obecné teorie marxistické sociologie rodiny. Velmi sympatická je v něm snaha zaměřit se na ty oblasti problematiky, které dosud nebyly empiricky zkoumány. Je třeba říci, že výzkumný tým se úspěšně ujal úkolu velmi náročného. Vzhledem k závažnosti zpracovaného materiálu, především uváděné typologie současné městské rodiny, je však, podle mého názoru, poněkud na škodu věci, že při analýze byly prakticky opomenuty demografické aspekty (především počet a stáří dětí, fáze rodinného cyklu). Ve výzkumech rodiny v ČSSR se například v posledních letech ukazuje, že speciálně v městských podmínkách se postupně oslabuje sociálně třídní diferenciace způsobu života a do popředí se dostává diferenciace demografického typu (mladá rodina – střední – manželé s dospělými dětmi). Tato skutečnost je zčásti známa u diferenciace činností. Dosud však nic nevíme o tom, do jaké míry se v průběhu rodinného cyklu proměňuje struktura rodinných vztahů a jim odpovídajících hodnot soužití. Vzhledem k tomu, že v SSSR – právě tak jako u nás – se rozvádějí nejvíce mladé rodiny, přinesla by speciální analýza tohoto typu vedle obecně teoretických poznatků zřejmě i řadu velmi podnětných informací pro systém společenské výchovy k manželství a rodičovství.

Dále se domnívám, že při operacionalizaci rodinných funkcí došlo k neúměrnému zúžení obsahu výchovné a emocionální funkce. To však není výtka určená speciálně této publikaci, ale spíše konstatování současného stavu sociologie rodiny. Dítě v rodině je stále ještě chápáno jako objekt výchovného působení rodičů. Dosud není doceněno jeho postavení jako subjektu, který zvláště specifickým způsobem v interakci ovlivňuje ostatní subjekty v rodině, vstupuje do její struktury a podílí se na její organizaci. Týká se to nejen nukleární rodiny, ale také vztahu k prarodičům a dalším příbuzným. Sporadické informace sociologických výzkumů o těchto vztazích, právě tak jako prostá lidská zkušenost naznačují, že postavení dítěte v rodině prošlo obdobně revolučními změnami jako postavení ženy, přičemž lze předpokládat značné rozdíly mezi městským dítětem a jeho vrstevníkem ve venkovské rodině. Konkrétně ve městech se tyto změny promítají například do tendence minimalizovat domácí povinnosti dítěte a orientovat je na studium a trávení volného času. Tato skutečnost zřejmě značně problematizuje jejich schopnost organizovat v budoucnu vlastní domácnost.

U emocionální funkce, která v řadě sociologických prací není uváděna mezi významnými rodinnými funkcemi, vidím problém v příliš úzkém vymezení indikátorů. Prakticky se jedná o zjišťování obsahu partnerských rozhovorů a jejich celkovou intenzitu. I když potřeba sdělovat problémy a žádat radu je bezesporu výrazem emocionálních vazeb, nevylučuje emocionální funkci rodiny v plné šíři. U výzkumu, který se zabývá partnerskými vztahy, problémy dominance a konfliktu v rodině, není zřejmě vhodné zcela eliminovat sexualitu, i když získání informací z této oblasti je bezesporu obtížné. Domnívám se, že na úrovni základních údajů by bylo možné a přínosné zjistit, do jaké míry tato stránka partnerského soužití stimuluje konflikty v rodině nebo zda má výrazně kompenzační funkci. Vynořuje se samozřejmě také otázka, jak se subjektivní hodnocení významu a kvality sexuálních vztahů projevuje v uváděné typologii rodin.

Předkládaná práce je ilustrací určité fáze vývoje sovětské sociologie rodiny. Přináší řadu nových pohledů a připravuje cesty pro další výzkum. Velmi podstatně například přispívá k přípravě mezinárodního komparativního výzkumu městské rodiny v socialistických zemích. Jeho koordinátorem je Institut sociologických issledovanij. Výzkum bude realizován v této pětiletce a účastní se ho také Československo.

Eliška Rendlová

První zasedání Mezinárodní varnské sociologické školy

Od 1. do 7. června 1981 se konalo v Mezinárodním domě vědeckých pracovníků ve Varně první zasedání Mezinárodní varnské sociologické školy, orientované na téma *Sociologie a sociologická praxe v podmínkách socialismu – zkušenosti a perspektivy*. Zúčastnilo se jej více než sto sociologů z jednotlivých členských zemí školy, tj. z BLR, MLR, PLR, ČSSR, SSSR, VSR a NDR.

V souladu s rozhodnutím vědecké rady školy, která se sešla již 31. května, byl doplněn statut přijatý na zasedání v roce 1980. Ředitelství školy bude mít trvalé sídlo v BLR, předseda vědecké rady bude volen na jednotlivá funkční období z různých účastnických zemí, ředitel školy z Bulharska. Byly rovněž přijaty další návrhy týkající se statutu, předložené představiteli SSSR, BLR, NDR, VSR a PLR.

Součástí vědeckých programů byla čtyři plenární jednání a diskuse u „kulatého stolu“. Vlastní práce byla zahájena 1. června vystoupením dosavadního předsedy vědecké rady prof. V. Dobrijanova (BLR). Ve svém úvodním slově se zabýval základními směry rozvoje marxisticko-leninské sociologie, úlohou sociologie v soudobé etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Zdůraznil, že před sociology v socialistických zemích stojí v nastávajícím období dva stěžejní úkoly: Jednak teoretická konceptualizace jednotlivých sociologických disciplín, jednak užší zapojení sociologie jako vědy do společenských řídicích procesů. V této souvislosti zdůraznil význam nově ustavené Mezinárodní školy jako určitého koordinačního centra, instituce, jež bude vhodným místem k výměně názorů a zkušeností mezi marxisticko-leninskými sociology.

První plenární zasedání bylo zasvěceno *Využití sociologie v sociální praxi* a předsedal mu J. Farkaš (MLR). N. Jachiel (BLR) v referátu *Problémy vztahu sociologie a sociální praxe v BLR* poukázal na potřebu aplikovat v každodenní praxi společenského řízení nejen teoretické poznatky, ale i poznatky získané při konkrétních výzkumech. S. Widerszpil (PLR) zhodnotil ve svém vystoupení *Problematika hodnot a využití sociologie v sociální praxi* výsledky, jichž bylo v Polsku dosaženo v oblasti zkoumání problematiky hodnot a hodnotových orientací. I. T. Levykin (SSSR) ve svém příspěvku *XXVI. sjezd KSSS o upevnění a dalším zdokonalování socialistického způsobu života* vyzdvihl aktuální zájem sovětských stranických a státních orgánů na dynamizaci rozvoje sociologie a její co nejširší účasti na formování socialistického způsobu života jako kvalitativně nového stupně při přechodu sovětské společnosti k výstavbě komunismu.

Nestor bulharských sociologů Živko Ošavkov se věnoval *specifické sociologické poznání v souvislosti s jeho využitím v sociální praxi*. Zdůraznil význam sociologického pohledu na problematiku ekonomického a společenského rozvoje, zastavil se u konkrétní situace bulharské sociologie a podtrhl potřebu užšího sepětí práce sociologů se sociální praxí.

J. Rittershaus (NDR) se v referátu *O využití sociologie v sociální praxi v NDR* zabýval specifickými podmínkami uplatnění sociologie v oblasti sociální politiky a zdůraznil potřebu důslednějšího zapojení sociologie do ekonomického a společenského života.

Jednání prvního dne uzavřelo vystoupení Vu Chieua (VSR) na téma *Marxismus-leninismus v rozvoji sociologického myšlení ve Vietnamu*.

Druhé plenární zasedání věnované *Sociologickým výzkumům sociální struktury a řízení sociálních procesů* se konalo dne 2. června pod předsednictvím S. Widerszpila (PLR) a J. Rittershause (NDR). Byl přednesen základní referát F. Charváta (ČSSR) *Sbližování sociální struktury socialistických zemí*, v němž bylo na základě výzkumů v ČSSR a v ostatních socialistických zemích poukázáno na základní úkoly sociologie v současné době. Mezi ně se jmenovitě řadí:

1. zkoumání změn charakteru tříd a sociální struktury, určení hranic mezi jednotlivými třídami a společenskými skupinami;
2. zkoumání nových směrů diferenciací v socialistické společnosti;
3. zkoumání vedoucí úlohy dělnické třídy;
4. zkoumání procesů reprodukce jednotlivých tříd a sociálních skupin;
5. zkoumání problematiky rodiny a pracovního kolektivu.

V referátu byla rovněž zdůrazněna nutnost adekvátního rozvoje jednotlivých sociologických disciplín v souladu s potřebami ekonomického a společenského rozvoje socialistické společnosti.

K. Petkov (BLR) vystoupil s referátem *Sociální mobilita – některé výsledky výzkumů a závěry pro společenskou praxi*. Vycházel z bulharských výzkumů provedených v roce 1977, jež se ve svém souhrnu zabývaly teoretickou konceptualizací sociální mobility a otázkami jejího budoucího průběhu a hlavními faktory, které je budou v dlouhodobé perspektivě ovlivňovat. Zabýval se změnami, jež prodělalo Bulharsko v etapě budování socialistické společnosti a zdůraznil, že rozhodujícím momentem v současném i nadcházejícím období jsou strukturální změny pracovních sil, úroveň jejich kvantitativního a kvalitativního rozvoje. Na závěr soustředil pozornost k změnám směru a forem sociální mobility a hledání optima rozdílů společenské struktury. Dalším aktuálním otázkám – *Sociálně třídní diferenciaci a pracovní aktivitě bulharského obyvatelstva* se věnoval K. Dimitrov (BLR). Po historickém exkursu do problematiky rozvoje sociálně třídní diferenciací bulharské společnosti se soustředil na současnou problematiku pracovní aktivity a zejména pak na neustále rostoucí úlohu žen v procesu společenské reprodukce i společenského života. Zabýval se rovněž změnami, jež proběhly v uplynulých třiceti letech ve způsobu života bulharského obyvatelstva. D. Holda (ČSSR) se zaměřil na problematiku vzniku a reprodukce nové inteligence socialistické společnosti, jež je úzce spjata s dělnickou třídou, a to jak svým třídním původem, tak i z něho vycházející oddaností třídním zájmům dělnické třídy jako vedoucí síly socialistické společnosti. P. Mitev (BLR) ve svém vystoupení na téma *Aktuální problémy využití výsledků sociologických výzkumů mládeže ve společenském řízení* shrnul poznatky bulharské sociologie mládeže. V této souvislosti navrhl konstrukci systému indikátorů, jež by postihly základní vlastnosti charakterizující mládež jako společenskou skupinu. Současně s jejím vývojem je třeba tento celostní systém indikátorů dynamizovat a zdokonalovat, aby odpovídal konkrétním historickým změnám. Mládež jako objekt výzkumu a řízení vystupuje v relativně velmi krátkém časovém období. První větší sociologické výzkumy mládeže byly realizovány ve spolupráci s Komsomolem v roce 1968. Na závěr svého příspěvku se věnoval postavení a místu mládeže ve společnosti, jejímu vztahu k společenským institucím a nutností vytvořit tvůrčí atmosféru a potřebné podmínky pro co nejširší rozvoj její společenské aktivity. A. Vlasovová (SSSR) přednesla referát *Metodologické problémy využití výsledků sociologických výzkumů v praxi stranicko-politické práce*. Zdůraznila potřebu a nutnost zkoumání politické a společenské aktivity obyvatelstva a jejího využití v každodenní praxi stranických orgánů. Výzkumné postupy a techniky by se v budoucnu měly stát nedílnou součástí politické a společensko-organizační práce stranických orgánů. Referát K. Rychtaříka (ČSSR) *K některým metodologickým otázkám marxisticko-leninské sociologie* byl věnován problematice různých rovin obecnosti v sociologii, otázkám vztahu filozofických metodologických postupů a jejich aplikací v sociologickém poznání. Jádrem vystoupení byl rozbor a konceptualizace specifíků metodologických přístupů v marxisticko-leninské sociologii.

Třetí plenární zasedání dne 3. června *Plánování sociálního rozvoje v socialistické společnosti – zkušenosti a perspektivy* řídil doc. K. Rychtařík a prof. Vu Chieu (VSR). Se základním referátem na toto téma vystoupil G. V. Osipov (SSSR). Soustředil se zejména na teorii sociálního plánování, teorii sociálních ukazatelů a komentoval některé konkrétní výsledky výzkumů provedených v Sovětském svazu. Zdůraznil význam zpětné vazby v sociálním plánování, jmenovitě pokud jde o vytváření systému sociální statistiky, kde významnou úlohu hrají ukazatele sociální efektivnosti odhalující stupeň přiblížení se k dříve stanoveným cílům. Budování systému sociálních ukazatelů nevystačí napříště pouze s dosavadní ekonomickou statistikou, bude je třeba doplnit komplexem výzkumů v celé společnosti. V SSSR byly provedeny výzkumy v některých regionech (zhruba na úrovni svazové či autonomní republiky). Hlavním teoretickým výstupem těchto výzkumů byl poznatek, že jednotlivé regiony jsou do značné míry ovlivňovány specifikou vlastních rozvojových problémů a systém sociálních informací bude proto nutno těmto specifikám přizpůsobit. Ekonomické a sociální vztahy vytvářejí mezi sebou velmi subtilní síť závislostí; řešení ekonomických problémů nemusí vždy automaticky zahrnovat i so-

ciální otázky, naopak, mnohdy vyvstanou před společností sociální problémy dosud nepoznané. V této souvislosti není sociologie jen historickým materialismem – ten je její organickou součástí, součástí systému sociologie, přičemž představuje kategorii spíše filozofickou než sociologickou.

Referát P. Tamáse (MLR) *O metodologických konfliktech sociálního plánování* přednesl J. Farkas. Zdůraznil nutnost přípravy několika alternativ společenského rozvoje a řídicích úkolů pro současnou etapu výstavby rozvinuté socialistické společnosti místo předchozí orientace k jednomu globálnímu cíli. Sledování pouze jedné alternativy často vyžaduje překonání takových nesnází, že výsledný efekt neodpovídá vynaloženému úsilí. Jednotlivé sociální celky se do značné míry řídí vlastními rozvojovými zákonitostmi. Není tedy důvodu zasahovat do jejich vývoje s takovou intenzitou jako v prvních obdobích budování socialismu a podřizovat jejich rozvoj výhradně zájmům celospolečenským.

T. Kirov (BLR) se ve svém referátu *Sociologické problémy formování, fungování a řízení struktury sídel v BLR* zaměřil na problematiku přeměny sídelní struktury Bulharska v důsledku silných urbanizačních procesů a na jejich dopady v rovině řízení procesů sociálních.

E. Priller (NDR) hovořil o problematice *systemizace sociálních ukazatelů v Německé demokratické republice* a zdůraznil zejména význam kategorie socialistického způsobu života, jež tvoří osu všech úvah o konstrukci systému sociálních informací.

B. Chadžimitov (BLR) vystoupil s referátem *Plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů*. Shrnující dosavadní zkušenosti bulharské podnikové sociologie a vyzníval některé problémy při zavádění sociálního plánování na podnikové úrovni.

György Lajtai (MLR) pak přednesl koreferát na téma *Nové tendence společenského plánování v MLR*, Marija Dinkova (BLR) se věnovala problematice postavení ženy v současné bulharské společnosti v příspěvku *Výsledky realizace zrovnoprávnění ženy v mladé rodině v BLR a výsledky sociálního plánování*.

Odrazem současného vývoje společensko-politické situace v Polské lidové republice bylo vystoupení polského sociologa A. Pankova, který hovořil o „nezávislosti sociologa“ na řídicích strukturách a snažil se dokázat, že sociolog by měl být oproštěn od institucionálních závislostí. Jako jedinou výjimku připustil potřebu úzkého sepeření sociologa s prací v odborech. Do středu pozornosti se tak znovu dostala tematika angažovanosti sociologie jako vědy, otázka funkce a role sociologa v současné společnosti, i když v jiných souvislostech a v odlišném chápání než v ostatních socialistických zemích. Po tomto vystoupení následovala široká diskuse.

Čtvrtému plenárnímu zasedání 4. června předsedali G. V. Osipov (SSSR) a Ž. Ošavkov (BLR). Základní referát K. Klinzinga (NDR) *Sociologie v průmyslovém podniku – zkušenosti a perspektivy* byl zaměřen na obecné problémy průmyslové sociologie v konfrontaci s dosaženými výsledky v dosavadní praxi fungování průmyslového podniku a s hlavními směry jejího rozvoje v socialistických zemích.

Specifické bulharské průmyslové sociologie se v následujícím koreferátu na téma *O vědecké orientaci sociologie průmyslového podniku* věnoval S. Dončev z Bulharska. S podnětným příspěvkem *Hlavní směry sociologických výzkumů v průmyslu* vystoupila V. N. Andrejkenková (SSSR). Hovořila zejména o cílových kategoriích při zavádění výsledků sociologických výzkumů do konkrétní řídicí praxe. Znalost obecných cílů sociálního rozvoje je třeba doplnit rozpracováním systému cílů pro všechny úrovně společnosti a její rozvojové etapy tak, aby konečný systém konkrétních cílů odpovídal potřebám všech obyvatel.

Některým diskusním otázkám z oblasti teorie a praxe průmyslové sociologie se ve svém příspěvku *Sociologie podniku – některé neřešené problémy* věnoval Z. Stajkov.

Odpoledne ve čtvrtek 4. června se na lodi „Vasil Kolarov“ uskutečnilo diskusní setkání k tematice 4. plenárního zasedání, které organizovala Varnská sociologická společnost ve spolupráci s Bulharskou námořní plavbou. Toto setkání probíhalo pod vedením P. Bliznakova. Tajemník stranického výboru Námořní plavby Ivan Nenčev hovořil o charakteru práce Paroplavby, o provedených sociologických šetřeních a jejich využití v praxi. Rumjana Kamburová, tajemnice Bulharské sociologické společnosti a sociolog podniku, hovořila o roli sociologických výzkumů při přípravě rozhodnutí pro řízení a také o mechanismu jejich realizace. A. Apostolov a P. Borisov z Varnské sociologické společnosti pak vystoupili s informacemi o sociologických šetřeních v některých podnicích.

5. června se konala diskuse za „kulatým stolem“ na téma *Společenská role sociologa v socialistické společnosti*, řízená I. T. Levykinem (SSSR). Vystoupili v ní účastníci Mezinárodní varnské sociologické školy ze všech zúčastněných zemí. Široký ohlas vyvolalo zejména vystoupení J. Farkase (MLR), který hodnotil praktickou spolupráci mezi sociologem a politikem, mezi vědeckou sférou a řídicími orgány. Poukázal na průřezový problém této součinnosti – mnohdy příliš komplexní charakter úkolů řešených sociologií a na druhé straně vyhraněnou potřebu konkrétně orientovaných výstupů pro decizní sféru. Z tohoto hlediska je možno sociologické výzkumy dělit dvojím způsobem – na výzkumy základní a výzkumy „ad hoc“, v druhé rovině pak na výzkumy zaměřené na rozvoj vědy a výzkumy orientované na potřeby praxe a politiky.

Ž. Ošavkov k tomuto vystoupení podotkl, že není nutno výzkumy klasifikovat, ale je třeba je chápat jako celek, i když současně musí být považovány za součásti jednoho a téhož procesu. Teoretickou a efektovou roli výzkumů je třeba v zájmu efektivnosti práce sociologů sjednotit.

Z. Stajkov (BLR) poukázal v této souvislosti na vrcholně vědecký charakter sociologického výzkumu a současnou etapu zavádění poznatků sociologie do řídicí praxe charakterizoval jako „věk sociologie“.

Odpoledne se konalo zasedání vědecké rady, na němž byly přijaty některé návrhy o změnách a doplňcích statutu. Ředitelem Mezinárodní varnské sociologické školy byl zvolen prof. V. Dobrijanov. Současně bylo potvrzeno redakční kolegium „Zprávy MVŠS“ ve složení G. V. Osipov, V. Dobrijanov a N. Genov.

Představitelé NDR navrhli, aby se další zasedání Mezinárodní varnské sociologické školy konalo v roce 1983 v Německé demokratické republice a bylo věnováno stému výročí úmrtí Karla Marxe. Bylo navrženo téma *Dědictví Karla Marxe a výzkum sociální struktury a způsobu života rozvinuté socialistické společnosti*. Program tohoto zasedání bude upřesněn při jednání vědecké rady v NDR v roce 1982. V této souvislosti byl předsedou vědecké rady Varnské školy zvolen prof. G. Winkler.

Závěrečné zasedání se konalo 6. června. Předsedové plenárních zasedání a diskusního „kulatého stolu“ referovali o práci školy, prof. Dobrijanov pak jednání oficiálně ukončil.

Týdenní zasedání bylo fakticky ukončeno již v podvečer dne 5. června, kdy účastníky přijal tajemník ÚV Bulharské komunistické strany S. Michajlov. Hovořil o úloze a místu sociologie v bulharské společnosti, o péči strany a státu o rozvoj této disciplíny a jejím nejtěsnějším zapojení do procesu celospolečenského rozvoje. Toto setkání bylo logickým jednotčícím završením několikadenní výměny poznatků a zkušeností sociologů z jednotlivých socialistických zemí.

Hlavním přínosem celého jednání bylo zhodnocení významu a role sociologie v současné etapě budování vyspělého socialismu, shrnutí nejnáléhavějších úkolů stojících před sociologií v socialistických zemích a vytypování nejpálčivějších problémů těsnějšího propojení společenskovední a řídicí sféry v jednotlivých státech.

Jiří Patočka – Jiří Honcák

Z obsahu č. 5/1981 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislave

V. Cirbes: Spoločenské vedy po XVI. zjazde KSČ; *J. Zvara:* Nemarxistické sociologické interpretácie národa; *A. Hirner:* Sociologická problematika riadenia rozvoja osobnosti socialistického človeka; *J. Pašiak:* Sociálny rozvoj a urbanizácia; *J. Filipec* — *M. Formánek:* Některé tendence v buržoazním pojetí vědy; *K. Čukan:* K aktuálním otázkám teorie a výskumu sociální aktivity.

Z obsahu č. 6/1981 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislave

J. Kvasnička: Významné medzníky revolučnej teórie a praxe; *M. Pecho:* Leninizmus a rozvinutá socialistická spoločnosť; *P. Kulašik:* Politický systém v etape budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti; *J. Filipec* — *M. Formánek:* Některé tendence v buržoazním pojetí vědy; *K. Slivka* — *D. Slivková:* Postavenie technickej inteligencie pri budovaní rozvinutej socialistickej spoločnosti; *H. Vrba* — *O. Mošner:* K dialektike vzájomného vzťahu revolúcie a kontrarevolúcie.

Z obsahu č. 5/1981 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Bulharskou akademií vied v Sofii

1300 let bulharského státu; *L. Nikolov:* Sociální činnost a sociální vztahy; *N. Genov:* Sociální součinnost a poznávací úkoly sociologie; *K. Petkova:* Sociální psychologická analýza a problematika sociologie vědy; *P. Bliznakov:* Sociologie a ekonomika; *D. Dimitrov:* Sepětí sociálního a sociologického plánování.

Z obsahu č. 5/1981 časopisu

OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI,

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskve

P. Fedosejev: XXVI. sjezd KSSS a aktuální úkoly rozvoje společenských věd; *M. Meleškin* — *A. Zajcev* — *Ch. Marinov:* Výzkumy vzájemného působení ekonomiky a okolního prostředí; *K. Gofman:* Metodologické základy ekonomického zhodnocení přírodních zdrojů; *J. Tupycja:* Ekologicko-ekonomická efektivnost využití přírody; *R. Jevstignejev:* Sepětí mezinárodního a národních ekonomických mechanismů ve světovém socialistickém hospodářství.

Pražanů konstatují [Způsob 1978] vlastnictví rekreačního objektu u cca 35 % dotázaných, přičemž dalších 15 % má možnost navštěvovat pravidelněji chatu či chalupu příbuzných a známých. Tento podíl je poněkud vyšší v domácnostech zaměstnanců a u osob s vysokoškolským vzděláním. Oproti roku 1972 se však sociálně třídní diferenciacie majitelů podstatně snížila; výrazněji se projevuje diferenciacie u ostatních sociálních nebo demografických charakteristik [Pražané 1972]. (6) Novější výzkumy však také naznačují, že ani u velkoměstského obyvatelstva ještě nedošlo k plnému uspokojení poptávky po rekreačních objektech [Časové rozpočty 1977], která je v současnosti relativně vyšší v domácnostech dělníků.

Při pořizování chat a chalup v osobním vlastnictví sehrály svoji roli zřejmě i nedostatky některých oblastí terciéru. Druhé bydlení však může být jednou z forem náročnějších investic velkoměstského obyvatelstva a možností rodinného malohospodaření. Vlastnictví individuálního rekreačního objektu proto nelze chápat pouze jako způsob realizace životní úrovně rodin, ale také jako předpoklad jejího dalšího zvyšování v generační kontinuitě.

Tabulka 1. Vybavenost individuálních rekreačních objektů podle sociálních charakteristik domácností (v %)

Chata, chalupa je vybavena	Celý soubor vlastníků chat, chalup	Dělnická domácnost	Zaměstnanecká domácnost	Nejnižší příjem na člena ročně ¹⁾	Nejvyšší příjem ²⁾	Nejvyšší vzdělání vyučen	vysokoškolské
zavedena elektřina	76,4	78,8	77,9	79,2	71,4	80,0	77,3
voda v chatě, chalupě	31,8	36,4	30,9	37,5	28,6	26,0	31,8
WC v chatě, chalupě	50,5	47,0	53,7	54,2	47,6	40,0	51,5
naftová kamna, WAW, etážové topení	17,3	30,3	12,1	4,2	9,5	28,0	12,1
sporák elektrický, propanbutan	45,5	56,1	42,3	41,7	52,4	54,0	28,8
pračka	29,1	39,4	25,5	41,7	33,3	38,0	25,8
lednička	41,8	48,5	40,3	33,3	42,9	42,0	39,4
televizor	43,6	54,4	40,3	45,8	23,8	52,0	40,9
dílna	30,9	36,4	29,5	33,3	23,8	34,0	34,9
garáž	21,4	19,7	22,8	25,0	38,1	24,0	25,8
ovocný sad	46,3	45,5	44,3	41,7	47,6	48,0	43,9
okrasná zahrádka	73,6	78,8	73,8	66,7	85,7	72,0	77,3
zeleninová zahrádka	55,0	60,6	54,4	50,0	52,4	58,0	45,5
procento vlastníků chat a chalup ve skupině všech domácností	40,5	31,9	44,3	33,3	36,2	36,2	47,1

N = 543

1) Průměrný čistý roční příjem na hlavu 12 000 Kčs

2) Vyšší než 26 400 Kčs

Pramen: Časové rozpočty Pražanů 1977

(6) Ve výzkumu Časových rozpočtů Pražanů byly například nejvyšší rozdíly ve vlastnictví chat a chalup zjištěny mezi úplnými a neúplnými rodinami. Naproti tomu průměrný rodinný čistý příjem na hlavu se do samotného vlastnictví příliš nepromítl [Časové rozpočty 1977].

Výstavba individuálních rekreačních objektů, společensky podporovaná jako vhodná alternativa trávení souvislého volna městského obyvatelstva, se postupně stala důležitou sférou materiální kultury s významnými sociálními důsledky projevujícími se ve sféře činností, postojů a aspirací. Ve výzkumu časových rozpočtů Pražanů bylo například zjištěno, že základním kritériem hodnoty rekreačních objektů je úroveň jejich vybavenosti posuzovaná městskými standardy. Rozdíly v rekreační kvalitě nejbližšího okolí se v názoru majitelů prakticky neodrážejí. Tato stále sílící tendence se již zčásti začíná projevovat prostřednictvím sociálně třídní diferenciací. Rozdílný časový start zájmu o rekreační objekty u dělníků a zaměstnanců je jedním z důvodů rozdílů v jejich stavebně technických parametrech i vnitřním vybavení (tabulka 1). I když v Praze má chatu nebo chalupu více zaměstnaneckých domácností, jsou objekty dělníků ve většině případů lépe vybaveny. Tato závislost se projevuje také u úrovně dosaženého vzdělání a již ne tak jednoznačně u průměrného příjmu na člena domácnosti. Pouze více než polovina majitelů je s úrovní vybavenosti spokojena. Tento podíl se příliš nemění tam, kde je k dispozici sad nebo zahrada. Zato výrazně stoupá ve skupinách domácností, jejichž objekt má alespoň dvě místnosti a je vybaven předměty dlouhodobé spotřeby usnadňujícími běžný provoz (vařík nebo sporák na ušlechtilá paliva, lednice apod.). Naproti tomu rozdíly v rekreační kvalitě nejbližšího okolí se v názoru majitelů příliš neodrážejí a jako diferenciací hledisko se dokonce neuplatňují ani ekologické charakteristiky (například vzdálenost objektu od Prahy). Je zřejmé, že i když je kvalita přírodního prostředí jedním z požadovaných nebo alespoň deklarovaných kritérií pro pořízení chaty či chalupy, ve stereotypu sezónního víkendového provozu je tento aspekt do značné míry potlačen a stává se spíše druhotným.(7)

Trávení souvislého volna na chatách či chalupách je nutně z velké části spjato s vnitřní i vnější údržbou, zahrádkářskými a dalšími řemeslnými pracemi. Do prostředí chat jsou také přesouvány tradiční stravovací zvyklosti svátečních dnů, jejichž zajištění je v těchto podmínkách časově i provozně náročnější. Dochází tedy k analogiím s městským způsobem života, které jsou uplatňovány především ve sféře vybavování a organizace provozu rekreačního objektu a jsou ve značné míře poznamenány symbiózou volnočasových a pracovních činností.(8)

Vzhledem k tomu, že ani v městském způsobu života nejsou výrazněji pracovány modely rekreačního chování, nemůže fungovat město v tomto směru jako zdroj inspirace pro obyvatelstvo příměstských a venkovských oblastí. Jak v náplni volného času tak v oblasti materiální kultury se u chatařů a chalupářů objevují některé rysy typické spíše pro venkovskou populaci. Dochází k docenění ekonomické hodnoty typicky venkovských činností a dovedností. Obdiv k tradiční lidové architektuře a materiální kultuře venkova má stále stoupající tendenci a tyto stránky lidové kultury jsou stále více napodobovány městskou populací. Druhou stranou intenzivní nepřímé urbanizace venkova v českých zemích je tak „rustikalizace“ a kulturní „revivalismus“ městského obyvatelstva, které, alespoň formou hry, část svého života prožívá v prostředí venkova a napodobuje některé prvky tradičního venkovského způsobu života.

(7) Výzkumy také opakovaně ukazují, že nelze potvrdit všeobecně rozšířenou představu o základním vlivu kvality životního prostředí ve městě na rozmach chataření. Například nejvyšší vybavenost rekreačními objekty je u osob bydlících v městské vilové zástavbě [Pražané 1972: Způsob 1978].

(8) Podrobněji je tento typ využívání mimopracovní doby podán v práci Gordona-Klopova [1975: 211].

ství, uvědomujeme si, že tento vzestup je dílem rozmachu celé Československé socialistické republiky, zvelebování jejích zdrojů, svorného úsilí obou našich národů a národností“ — řekl soudruh Lenárt.(3)

Po vytvoření buržoazní republiky v roce 1918 existovaly u nás iluze, že národní samostatnost sama vyřeší sociální problémy a smíří třídní rozpory. Historie dokázala pravý opak: teprve třídní vítězství československého proletariátu odstranilo nacionální protiklady a zabezpečilo rovnoprávný, svobodný rozvoj a internacionální bratrskou jednotu Čechů, Slováků a všech národností žijících v naší vlasti.

Nejen buržoazní Československá republika, ale i současné kapitalistické země podávají nejedno svědectví o tom, že nacionální rozpory jsou za kapitalismu stěží řešitelné. Vyrůstají totiž zpravidla právě z ekonomicko-sociálních důsledků kapitalistického vykořisťování. Příkladem jsou opakující se etnické bouře a projevy rasismu v USA, britský teror v Severním Irsku, rozbroje Vlámů a Valonů v Belgii, erupce rasismu a nacionálních štvanic proti zahraničním dělníkům v řadě západoevropských zemí a zejména celá historie kolonialismu a současných nekolonialistických snah imperialistických mocností.

Významné místo v jednání sjezdu naší strany zaujaly otázky rozvoje a zdokonalování socialistické demokracie. V buržoazních zemích, i těch nejdemokratičtějších, jde v podstatě o míru, v jaké jsou připuštěny masy k ovlivňování politického rozhodování. U nás jde právě naopak o to, jak zapojit co nejširší masy občanů do aktivního politického života, do rozhodování, do praktického řízení nejen politiky, ale i hospodářství — což si nemůže dovolit ani ta nejsvobodnější kapitalistická země.

V buržoazní ideologii zaujímala tematika demokracie vždy značnou úlohu, a to od historického nástupu buržoazie až po současnost. Ale praxe buržoazní demokracie zabředá stále do hlubší krize. Je to zřejmé i v nejsilnější a nejrepresentativnější imperialistické zemi, v USA. Je zde patrný hluboký úpadek zájmu občanů o panující politiku. Poslední prezident Reagan byl zvolen všeho všudy hlasy jen asi jedné čtvrtiny oprávněných voličů. Značná část, přes velikou reklamu, se k volbám nedostavila. Buržoazní literatura se nad tímto problémem často zamýšlí. Je však otázka, zda panující buržoazní kruhy o skutečnou politickou aktivitu mas stojí, zda z ní nemají spíše obavy. Sledujeme-li například americký systém ideologického ovlivňování veřejnosti, sdělovací prostředky, umění a systém zábavních podniků, zjišťujeme zřetelnou tendenci záporně veřejnost od vážných společenských problémů odvádět.

XVI. sjezd naší strany náročně hodnotil kulturní rozvoj Československa. Na sjezdové tribuně vystoupili například ministr kultury ČSR Milan Klusák a národní umělec spisovatel Jan Kozák s vysokými požadavky na naše kulturní tvůrce. Vysoké umělecké a ideové nároky se spojují se snahou zvyšovat krok za krokem kulturnost veškerého života našich občanů. I v této oblasti mají naše společenské vědy, zejména filozofie, sociologie a vědecký komunismus úkoly, které je nutno plnit.

Marxisticko-leninská filozofie musí daleko více než dosud zobecňovat nové zkušenosti našeho života, ukázat, jak se projevují základní zákonitosti marxisticko-leninské dialektiky v současném životě společnosti i v životě každého jednotlivce. Pracovníkům v oblasti umění a kultury musí přiblížit marxisticko-leninskou dialektiku jako „duši marxismu“. Ukázat cesty jejího konkrétního uplatňování, tvůrčím způsobem i v těch nejsložitějších jevech odhalovat její působení. Ne náhodou se revizionismus ve filozofii mimo jiné soustředil pře-

(3) XVI. sjezd Komunistické strany Československa. Rudé právo, 8. 4. 1981, s. 6.

devším na marxisticko-leninskou dialektiku. Revizionisté využívali toho, že v určitém období byla právě dialektika vykládána zjednodušeně, rozpory se omezovaly pouze na kapitalistickou společnost. Takové zjednodušené názory o problematice rozporů se dostávaly z filozofie i do krásné literatury, do umění. To se projevovalo nejen v Sovětském svazu, kde na to někteří filozofové i literární vědci v nedávné době kriticky poukázali, ale přetrvává to do určité míry i u nás. Neschopnost vidět nové protiklady socialistické společnosti, při zjevném zániku starých, přivedla některé teoretiky na cestu krajního zjednodušení dialektiky společenského vývoje. Vznikly práce, které zákon jednoty a boje protikladů pokládaly za platný jen pro prehistorii lidské společnosti a dialektiku komunistického řádu nazývaly dialektikou harmonie. Nejednou se u nás psalo o tom, že hlavní zákonitostí vývoje socialismu je „plný soulad mezi výrobními vztahy a rozvojem výrobních sil“, přecházely se rozpory mezi osobními a společenskými zájmy, byla zdůrazňována jejich plná shoda. Ani v socialistické společnosti se neprosazuje společenské bytí automaticky, bez rozporů, tyto rozpory se odrážejí i ve společenském vědomí.

Právem bylo poukázáno na to, že skutečné socialistické umění není popis toho, co je, ale vždy i boj za to, co může či má být, boj za budoucnost člověka, za jeho lepší život. Budoucnost člověka však musí více než dosud zkoumat sociologie, filozofie a vědecký komunismus. Jde o tvůrčí zkoumání, o hledání a průzkum. Je pochopitelné, že to má svá úskalí a rizika. Jen tak je však možné jít dál a neopakovat obecně známé pravdy; i cesta ke komunismu je cestou překonávání rozporů, a to jak ve skutečnosti, v každodenním životě, tak pochopitelně i ve vědomí lidí, ve vědomí každého člověka. V nesmírně citlivé sféře, jako je umění a kultura, kde se výsledky nedostávají v krátké době, je už dnes patrný výrazný rozdíl a protiklad naší a buržoazní společnosti. Mnozí buržoazní ideologové, jako Jean Paul Sartre, Daniel Bell, John Kenneth Galbraith, Alvin Toffler a řada dalších, konstatují úpadek a hlubokou krizi buržoazní kultury a umění, ztrátu jejich humanistického obsahu, pokles estetické úrovně a zhoubnou komercializaci.

Celým jednáním našeho sjezdu prostupoval vysoký morální požadavek na odpovědnou a obětavou práci, na uvědomělý vztah k spoluobčanům, k pracovnímu kolektivu, rodině, ale i v širší mezinárodní souvislosti — k boji národů za mír, za svobodu, za demokracii, za sociální pokrok.

Při formování nové, vyšší, socialistické morálky hrají nezastupitelnou úlohu nároky kladené na členy strany. Soudruh Gustáv Husák to vyjádřil slovy: „My, komunisté, se nechceme ani nesmíme odlišovat od ostatních pracujících ničím jiným než vyšší odpovědností, uvědomělostí, pracovitostí a obětavostí. Do revolučního předvoje dělnické třídy jsme vstupovali s vědomím, že smyslem našeho života je služba lidu. Naši jedinou výsadou je být v prvních řadách boje za další rozvoj socialismu, za komunismus.“(4)

Proces vytváření nové socialistické morálky je v ostrém rozporu s prohlubující se morální krizí kapitalistické společnosti. Existují pro to nesčetné důkazy. V souvislosti s pokusem o vraždu nového amerického prezidenta se v západním tisku vyrojila záplava statí konstatujících úděsný růst zločinnosti v nejvyspělejších kapitalistických zemích. Zločin se stává například v USA, zejména v amerických velkoměstech, jedním z nejtěžších sociálních břemen. Postihuje nejvíce právě sociálně nejhůře postavené třídy a vrstvy. S růstem kapitalistické výroby a s pokračujícím vědeckotechnickým vývojem v kapitalistických

(4) Zpráva o činnosti strany ...

1. zkoumání změn charakteru tříd a sociální struktury, určení hranic mezi jednotlivými třídami a společenskými skupinami;
2. zkoumání nových směrů diferenciací v socialistické společnosti;
3. zkoumání vedoucí úlohy dělnické třídy;
4. zkoumání procesů reprodukce jednotlivých tříd a sociálních skupin;
5. zkoumání problematiky rodiny a pracovního kolektivu.

V referátu byla rovněž zdůrazněna nutnost adekvátního rozvoje jednotlivých sociologických disciplín v souladu s potřebami ekonomického a společenského rozvoje socialistické společnosti.

K. Petkov (BLR) vystoupil s referátem *Sociální mobilita – některé výsledky výzkumů a závěry pro společenskou praxi*. Vycházel z bulharských výzkumů provedených v roce 1977, jež se ve svém souhrnu zabývaly teoretickou konceptualizací sociální mobility a otázkami jejího budoucího průběhu a hlavními faktory, které je budou v dlouhodobé perspektivě ovlivňovat. Zabýval se změnami, jež prodělalo Bulharsko v etapě budování socialistické společnosti a zdůraznil, že rozhodujícím momentem v současném i nadcházejícím období jsou strukturální změny pracovních sil, úroveň jejich kvantitativního a kvalitativního rozvoje. Na závěr soustředil pozornost k změnám směru a forem sociální mobility a hledání optima rozdílů společenské struktury. Dalším aktuálním otázkám – *Sociálně třídní diferenciaci a pracovní aktivitě bulharského obyvatelstva* se věnoval K. Dimitrov (BLR). Po historickém exkursu do problematiky rozvoje sociálně třídní diferenciací bulharské společnosti se soustředil na současnou problematiku pracovní aktivity a zejména pak na neustále rostoucí úlohu žen v procesu společenské reprodukce i společenského života. Zabýval se rovněž změnami, jež proběhly v uplynulých třiceti letech ve způsobu života bulharského obyvatelstva. D. Holda (ČSSR) se zaměřil na problematiku vzniku a reprodukce nové inteligence socialistické společnosti, jež je úzce spjata s dělnickou třídou, a to jak svým třídním původem, tak i z něho vycházející oddaností třídním zájmům dělnické třídy jako vedoucí síly socialistické společnosti. P. Mitev (BLR) ve svém vystoupení na téma *Aktuální problémy využití výsledků sociologických výzkumů mládeže ve společenském řízení* shrnul poznatky bulharské sociologie mládeže. V této souvislosti navrhl konstrukci systému indikátorů, jež by postihly základní vlastnosti charakterizující mládež jako společenskou skupinu. Současně s jejím vývojem je třeba tento celostní systém indikátorů dynamizovat a zdokonalovat, aby odpovídal konkrétním historickým změnám. Mládež jako objekt výzkumu a řízení vystupuje v relativně velmi krátkém časovém období. První větší sociologické výzkumy mládeže byly realizovány ve spolupráci s Komsomolem v roce 1968. Na závěr svého příspěvku se věnoval postavení a místu mládeže ve společnosti, jejímu vztahu k společenským institucím a nutností vytvořit tvůrčí atmosféru a potřebné podmínky pro co nejširší rozvoj její společenské aktivity. A. Vlasovová (SSSR) přednesla referát *Metodologické problémy využití výsledků sociologických výzkumů v praxi stranicko-politické práce*. Zdůraznila potřebu a nutnost zkoumání politické a společenské aktivity obyvatelstva a jejího využití v každodenní praxi stranických orgánů. Výzkumné postupy a techniky by se v budoucnu měly stát nedílnou součástí politické a společensko-organizátorské práce stranických orgánů. Referát K. Rychtaříka (ČSSR) *K některým metodologickým otázkám marxisticko-leninské sociologie* byl věnován problematice různých rovin obecnosti v sociologii, otázkám vztahu filozofických metodologických postupů a jejich aplikací v sociologickém poznání. Jádrem vystoupení byl rozbor a konceptualizace specifíků metodologických přístupů v marxisticko-leninské sociologii.

Třetí plenární zasedání dne 3. června *Plánování sociálního rozvoje v socialistické společnosti – zkušenosti a perspektivy* řídil doc. K. Rychtařík a prof. Vu Chieu (VSR). Se základním referátem na toto téma vystoupil G. V. Osipov (SSSR). Soustředil se zejména na teorii sociálního plánování, teorii sociálních ukazatelů a komentoval některé konkrétní výsledky výzkumů provedených v Sovětském svazu. Zdůraznil význam zpětné vazby v sociálním plánování, jmenovitě pokud jde o vytváření systému sociální statistiky, kde významnou úlohu hrají ukazatele sociální efektivnosti odhalující stupeň přiblížení se k dříve stanoveným cílům. Budování systému sociálních ukazatelů nevystačí napříště pouze s dosavadní ekonomickou statistikou, bude je třeba doplnit komplexem výzkumů v celé společnosti. V SSSR byly provedeny výzkumy v některých regionech (zhruba na úrovni svazové či autonomní republiky). Hlavním teoretickým výstupem těchto výzkumů byl poznatek, že jednotlivé regiony jsou do značné míry ovlivňovány specifikou vlastních rozvojových problémů a systém sociálních informací bude proto nutno těmto specifikám přizpůsobit. Ekonomické a sociální vztahy vytvářejí mezi sebou velmi subtilní síť závislostí; řešení ekonomických problémů nemusí vždy automaticky zahrnovat i so-

ciální otázky, naopak, mnohdy vyvstanou před společností sociální problémy dosud nepoznané. V této souvislosti není sociologie jen historickým materialismem – ten je její organickou součástí, součástí systému sociologie, přičemž představuje kategorii spíše filozofickou než sociologickou.

Referát P. Tamáse (MLR) *O metodologických konfliktech sociálního plánování* přednesl J. Farkas. Zdůraznil nutnost přípravy několika alternativ společenského rozvoje a řídicích úkolů pro současnou etapu výstavby rozvinuté socialistické společnosti místo předchozí orientace k jednomu globálnímu cíli. Sledování pouze jedné alternativy často vyžaduje překonání takových nesnází, že výsledný efekt neodpovídá vynaloženému úsilí. Jednotlivé sociální celky se do značné míry řídí vlastními rozvojovými zákonitostmi. Není tedy důvodu zasahovat do jejich vývoje s takovou intenzitou jako v prvních obdobích budování socialismu a podřizovat jejich rozvoj výhradně zájmům celospolečenským.

T. Kirov (BLR) se ve svém referátu *Sociologické problémy formování, fungování a řízení struktury sídel v BLR* zaměřil na problematiku přeměny sídelní struktury Bulharska v důsledku silných urbanizačních procesů a na jejich dopady v rovině řízení procesů sociálních.

E. Priller (NDR) hovořil o problematice *systemizace sociálních ukazatelů v Německé demokratické republice* a zdůraznil zejména význam kategorie socialistického způsobu života, jež tvoří osu všech úvah o konstrukci systému sociálních informací.

B. Chadžimitov (BLR) vystoupil s referátem *Plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů*. Shrnu dosavadní zkušenosti bulharské podnikové sociologie a vyzpovíval některé problémy při zavádění sociálního plánování na podnikové úrovni.

György Lajtai (MLR) pak přednesl koreferát na téma *Nové tendence společenského plánování v MLR*, Marija Dinkova (BLR) se věnovala problematice postavení ženy v současné bulharské společnosti v příspěvku *Výsledky realizace zrovnoprávnění ženy v mladé rodině v BLR a výsledky sociálního plánování*.

Odrazem současného vývoje společensko-politické situace v Polské lidové republice bylo vystoupení polského sociologa A. Pankova, který hovořil o „nezávislosti sociologa“ na řídicích strukturách a snažil se dokázat, že sociolog by měl být oproštěn od institucionálních závislostí. Jako jedinou výjimku připustil potřebu úzkého sepectí sociologa s prací v odborech. Do středu pozornosti se tak znovu dostala tematika angažovanosti sociologie jako vědy, otázka funkce a role sociologa v současné společnosti, i když v jiných souvislostech a v odlišném chápání než v ostatních socialistických zemích. Po tomto vystoupení následovala široká diskuse.

Čtvrtému plenárnímu zasedání 4. června předsedali G. V. Osipov (SSSR) a Ž. Ošavkov (BLR). Základní referát K. Klinzinga (NDR) *Sociologie v průmyslovém podniku – zkušenosti a perspektivy* byl zaměřen na obecné problémy průmyslové sociologie v konfrontaci s dosaženými výsledky v dosavadní praxi fungování průmyslového podniku a s hlavními směry jejího rozvoje v socialistických zemích.

Specifické bulharské průmyslové sociologie se v následujícím koreferátu na téma *O vědecké orientaci sociologie průmyslového podniku* věnoval S. Dončev z Bulharska. S podnětným příspěvkem *Hlavní směry sociologických výzkumů v průmyslu* vystoupila V. N. Andrejenkovová (SSSR). Hovořila zejména o cílových kategoriích při zavádění výsledků sociologických výzkumů do konkrétní řídicí praxe. Znalost obecných cílů sociálního rozvoje je třeba doplnit rozpracováním systému cílů pro všechny úrovně společnosti a její rozvojové etapy tak, aby konečný systém konkrétních cílů odpovídal potřebám všech obyvatel.

Některým diskusním otázkám z oblasti teorie a praxe průmyslové sociologie se ve svém příspěvku *Sociologie podniku – některé neřešené problémy* věnoval Z. Stajkov.

Odpoledne ve čtvrtek 4. června se na lodi „Vasil Kolarov“ uskutečnilo diskusní setkání k tematice 4. plenárního zasedání, které organizovala Varnská sociologická společnost ve spolupráci s Bulharskou námořní plavbou. Toto setkání probíhalo pod vedením P. Bliznakova. Tajemník stranického výboru Námořní plavby Ivan Nenčev hovořil o charakteru práce Paroplavby, o provedených sociologických šetřeních a jejich využití v praxi. Rumjana Kamburová, tajemnice Bulharské sociologické společnosti a sociolog podniku, hovořila o roli sociologických výzkumů při přípravě rozhodnutí pro řízení a také o mechanismu jejich realizace. A. Apostolov a P. Borisov z Varnské sociologické společnosti pak vystoupili s informacemi o sociologických šetřeních v některých podnicích.

5. června se konala diskuse za „kulatým stolem“ na téma *Společenská role sociologa v socialistické společnosti*, řízená I. T. Levykinem (SSSR). Vystoupili v ní účastníci Mezinárodní varnské sociologické školy ze všech zúčastněných zemí. Široký ohlas vyvolalo zejména vystoupení J. Farkase (MLR), který hodnotil praktickou spolupráci mezi sociologem a politikem, mezi vědeckou sférou a řídicími orgány. Poukázal na průřezový problém této součinnosti – mnohdy příliš komplexní charakter úkolů řešených sociologií a na druhé straně vyhraněnou potřebu konkrétně orientovaných výstupů pro decizní sféru. Z tohoto hlediska je možno sociologické výzkumy dělit dvojím způsobem – na výzkumy základní a výzkumy „ad hoc“, v druhé rovině pak na výzkumy zaměřené na rozvoj vědy a výzkumy orientované na potřeby praxe a politiky.

Ž. Ošavkov k tomuto vystoupení podotkl, že není nutno výzkumy klasifikovat, ale je třeba je chápat jako celek, i když současně musí být považovány za součásti jednoho a téhož procesu. Teoretickou a efektovou roli výzkumů je třeba v zájmu efektivnosti práce sociologů sjednotit.

Z. Stajkov (BLR) poukázal v této souvislosti na vrcholně vědecký charakter sociologického výzkumu a současnou etapu zavádění poznatků sociologie do řídicí praxe charakterizoval jako „věk sociologie“.

Odpoledne se konalo zasedání vědecké rady, na němž byly přijaty některé návrhy o změnách a doplňcích statutu. Ředitelem Mezinárodní varnské sociologické školy byl zvolen prof. V. Dobrijanov. Současně bylo potvrzeno redakční kolegium „Zprávy MVŠS“ ve složení G. V. Osipov, V. Dobrijanov a N. Genov.

Představitelé NDR navrhli, aby se další zasedání Mezinárodní varnské sociologické školy konalo v roce 1983 v Německé demokratické republice a bylo věnováno stému výročí úmrtí Karla Marxe. Bylo navrženo téma *Dědictví Karla Marxe a výzkum sociální struktury a způsobu života rozvinuté socialistické společnosti*. Program tohoto zasedání bude upřesněn při jednání vědecké rady v NDR v roce 1982. V této souvislosti byl předsedou vědecké rady Varnské školy zvolen prof. G. Winkler.

Závěrečné zasedání se konalo 6. června. Předsedové plenárních zasedání a diskusního „kulatého stolu“ referovali o práci školy, prof. Dobrijanov pak jednání oficiálně ukončil.

Týdenní zasedání bylo fakticky ukončeno již v podvečer dne 5. června, kdy účastníky přijal tajemník ÚV Bulharské komunistické strany S. Michajlov. Hovořil o úloze a místu sociologie v bulharské společnosti, o péči strany a státu o rozvoj této disciplíny a jejím nejtěsnějším zapojení do procesu celospolečenského rozvoje. Toto setkání bylo logickým jednotčícím završením několikadenní výměny poznatků a zkušeností sociologů z jednotlivých socialistických zemí.

Hlavním přínosem celého jednání bylo zhodnocení významu a role sociologie v současné etapě budování vyspělého socialismu, shrnutí nejnáléhavějších úkolů stojících před sociologií v socialistických zemích a vytypování nejpálčivějších problémů těsnějšího propojení společenskovední a řídicí sféry v jednotlivých státech.

Jiří Patočka – Jiří Honcák

Z obsahu č. 5/1981 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislave

V. Círbes: Spoločenské vedy po XVI. zjazde KSČ; *J. Zvara:* Nemarxistické sociologické interpretácie národa; *A. Hirner:* Sociologická problematika riadenia rozvoja osobnosti socialistického človeka; *J. Pašiak:* Sociálny rozvoj a urbanizácia; *J. Filipec* — *M. Formánek:* Některé tendence v buržoazním pojetí vědy; *K. Čukan:* K aktuálním otázkám teorie a výskumu sociální aktivity.

Z obsahu č. 6/1981 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislave

J. Kvasnička: Významné medzníky revolučnej teórie a praxe; *M. Pecho:* Leninizmus a rozvinutá socialistická spoločnosť; *P. Kulašik:* Politický systém v etape budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti; *J. Filipec* — *M. Formánek:* Některé tendence v buržoazním pojetí vědy; *K. Slivka* — *D. Slivková:* Postavenie technickej inteligencie pri budovaní rozvinutej socialistickej spoločnosti; *H. Vrba* — *O. Mošner:* K dialektike vzájomného vzťahu revolúcie a kontrarevolúcie.

Z obsahu č. 5/1981 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Bulharskou akademií vied v Sofii

1300 let bulharského státu; *L. Nikolov:* Sociální činnost a sociální vztahy; *N. Genov:* Sociální součinnost a poznávací úkoly sociologie; *K. Petkova:* Sociální psychologická analýza a problematika sociologie vědy; *P. Bliznakov:* Sociologie a ekonomika; *D. Dimitrov:* Sepětí sociálního a sociologického plánování.

Z obsahu č. 5/1981 časopisu

OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI,

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskve

P. Fedosejev: XXVI. sjezd KSSS a aktuální úkoly rozvoje společenských věd; *M. Meleškin* — *A. Zajcev* — *Ch. Marinov:* Výzkumy vzájemného působení ekonomiky a okolního prostředí; *K. Gofman:* Metodologické základy ekonomického zhodnocení přírodních zdrojů; *J. Tupycja:* Ekologicko-ekonomická efektivnost využití přírody; *R. Jevstignejev:* Sepětí mezinárodního a národních ekonomických mechanismů ve světovém socialistickém hospodářství.